

● ચરણ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ

‘આ સંસારમાં મનુષ્યશરીરને પ્રાપ્ત થઈને જેલું કોઈ પણ અધીક-
સરખું સામાન્ય ન પ્રાપ્ત કર્યું તો તેનું જીવન સ્પર્ધક નથી.’

‘મનુષ્યશરીરમાં જાણીને ખરું મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ વિશેષ
ફળ મેળવવું જ નહીં, કે જે ફળ અન્ય સામાન્ય શરીરોમાં પ્રાપ્ત થવું
અસંભવિત મનાય છે.’

શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજી

૩૫૦૦-૧-૮૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ત્રિલુકનદાસ ક. દસર,
સરણ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ચંદ્ર - અમદાવાદ

નિવેદન

તમામ પ્રાણીઓમાં એક મનુષ્યનું જીવન જ એવું છે કે એને જો યોગ્ય પ્રકાર અને પ્રેરણા મળે તો એમાંથી મહામાનવ બની શકે છે.

સામાન્ય મનુષ્યને જીવનની ઉચ્ચતાના ચિખરે લઈ જાય એવા વાસ્તવિક નિયમોની સામગ્રી આ પુસ્તકમાં રહેલી છે. જીવનમાં મહત્ત્વાર્કાંતારને જાગૃત કરતી અને તેની સિદ્ધિ માટે આશા, ઉત્સાહ, નવચેતના અને પ્રાણુચક્રિતથી ભરી દેતી આ સામગ્રી સૌકોઈને માટે ઉપયોગી અને કિંમતી લાગવાથી તે આ સંસ્થા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

કેટલાંક વરસો અગાઉ આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. અને ઘણાં વરસોથી અપ્રાપ્ય હતી. આવી ઉપયોગી પુસ્તિકા કાળપ્રવાહમાં લોપ ન પામે અને વાચકોને પ્રેરણાદાયી બની રહે તે હેતુથી તેની આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે.

સંસ્કરણપ્રેમી કુટુંબો, શાળા-મહાશાળાઓ તથા પુસ્તકલયોમાં વસાવવા યોગ્ય આ પુસ્તિકા છે. જનતા તેને આવકારશે એવી કાંઈ છે.

અનુક્રમ

	પ્રસ્તાવના	૫
૧	મહત્વાકાંક્ષા	૧૧
૨	આંતરવેદન	૨૨
૩	ચિકીત્સા	૨૮
૪	પુરુષપ્રવચન	૩૨
૫	સારો કર્મમાં જ અધિકાર	
	છે કૃત્રમાં નથી	૪૧
૬	નિમ્મલતા	૪૮
૭	પ્રારબ્ધ	૫૭
૮	ઈશ્વરચ્છાધીનતા	૭૪
૯	ધર્મ	૭૭
૧૦	પરમાત્મસત્તા સાથેના સંબંધનું	૮૩
	સતત સ્મરણ	
૧૧	સાવધાનતા	૮૯
૧૨	નિશ્ચય	૯૪
૧૩	કાલ્પ	૧૦૭
૧૪	ચારિત્ર્ય	૧૧૧
૧૫	મહાપુરુષોની કાર્યસિદ્ધિનો આધાર			
	પ્રાપ્તિના જ ઉપર હોય છે	૧૨૪

પ્રસ્તાવના

[આગલી આવૃત્તિમાંથી]

ખગોળશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે, કેટલાક તારાઓ આપણી પૃથ્વીથી એટલા દૂર છે, કે તેના પ્રગટને આપણી પૃથ્વી ઉપર આવતાં સેકન્ડો અને હજારો વર્ષ થાય છે, તે જ પ્રમાણે વર્ષા જેવા અનેક સમર્થ મહાપુરુષોની વાસ્તવ યોગ્યતા મનુષ્યના માટે અજવા તો તેમના પદને પામવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે વર્તમાન પ્રજાના સૈકાં અને હજારો જન્મ જાગે ત્યારે તે તે યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયે, એટલી નિમ્ન* સ્થિતિમાં ત ઊભી ગયેલી છે અને નાટ્યોમાં વર્ષા આદિ ઋષિસૂત્રમોના વેદો લાવવામાં આવે છે, અને તેમના ગૌરવની કઈક કલ્પના કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે પણ જોતાં આ ગૌરવનો અર્થ છે નહિ, તે તે પ્રકારની કલ્પનાને પ્રજાને કેવી રીતે કરાવી શકે? તાત્પર્ય કે વર્તમાન આર્થપ્રજા એટલી તો નિકૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલી છે, કે કઈ કરવાની વાત નહિ! અને આ સ્થિતિનું તેને બાન પણ નથી વિવિધ વ્યસન કરનાર જેમ પોતાને કોઈ મોટા દોષથી શકિત મળે છે, તેમ વર્તમાન પ્રજા પોતાને અભ્યુદય અને નિ શ્રેયસ્ સંપન્ન સમજે છે, કારણ કે વાસ્તવ અભ્યુદય અને નિ શ્રેયસ્ શું છે તેની તેને જાણી જઈ નથી, કે તેની તેને કલ્પના પણ નથી, પણ વિવિધ વ્યસન કરનાર જ્યારે પોતાના વ્યસનને છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે જ તેને સમજાય છે, કે તેની કેટલી નિકૃષ્ટ સ્થિતિ થયેલી છે તે પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે જતી અવનતિ થયેલી છે તે આજની આર્થપ્રજામાંથી જે વિરલ પુરુષો ઊર્ધ્વ જવાને પ્રયત્ન કરે છે તેમને સમજાય છે, કે તે કેવા નિમ્ન પ્રદેશમાં આવીને સ્થિત થયા છે

કયાં છે? પૂર્ણના વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, શાશ્વત્કથ, રામ, ભગ્મણ, ભરત, મુનિશ્વર, કર્ણ, ભીમ, અર્જુન, ભીમ, દ્રોણ, ધ્રુવ, નળ, દમયંતી, સીતા, તારા, સાવિત્રી, સત્યવાન, શિવાજી, પ્રતાપસિંહ, હરિશ્ચંદ્ર અને આવી જ બીજા દેવોમાં પણ કોઈ કોઈ વ્યક્તિઓ આજે કયાં છે? નથી નો કીક, પણ તેવી કોઈ કોઈ અત્યંત સમર્થ વ્યક્તિ વર્તમાન પ્રજામાં પાકતી પણ કેમ નથી? કયાંથી પાકે? લીમડામાંથી આંબા થયો કોઈએ કદી સાંભળ્યો છે કે, શિયાળમાંથી સિંહની ઉત્પત્તિ થઈ કદી કોઈએ સાંભળી છે? નહિ જ. તે પ્રમાણે વર્તમાન અત્યંત નિકટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત આર્યપ્રજામાંથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રજા પાક એ અસંભવ જ છે અને આવી વ્યક્તિઓ હવે નથી પાકતી એ જ આર્યપ્રજાનો નિપાત કે નિકટ સ્થિતિ દર્શાવવાને પૂર્ણ છે.

ભને અનેક મનુષ્યો આજણા દેશનો ઉદય થયેલો કે ઉદય થનો સમજે, પણ જ્યાં સુધી પ્રજામાં આવા પુરુષો નથી પાકતા ત્યાં સુધી તેનો ઉદય થયેલો છે, એમ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો નહિ જ સ્વીકારી શકે. અને પ્રજાનો ઉદય કરવા માટે આજે અનેક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, પણ તે વાસ્તવ હિતનો જનક નથી જ. હજારો શિયાળ એકત્ર થઈને જેમ એક સિંહને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, તેમ નિર્માલ્ય હજારો મનુષ્યો એકઠા થાય તોપણ તે કોઈ વાસ્તવ હિતનું કે મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતા નથી. પ્રજાએ પોતાના ઉદય માટે જે ભરવાનું છે, તે પોતાની મૂળ સ્થિતિ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીને નિત્ય ઊર્જા અને ઊર્જા જવાનો પ્રયત્ન કરવો છે. અને પ્રજામાં જે ઉપર જણાવ્યા તેવા કોઈ કોઈ પણ સમર્થ પુરુષો પાકે છે, તો દેશનો ઉદય નિકટ છે. કમણ કે જે કાર્ય અનેક અગમ્ય મનુષ્યોથી નથી થઈ શકતું તે કાર્ય એક જ સમર્થ મનુષ્ય સહજ કરી શકે છે. તેથી દેશનો વાસ્તવ ઉદય કરવો હોય તો ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન, સામર્થ્ય તથા ચારિત્ર્યસંપન્ન વ્યક્તિઓ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવી. અને આ કાર્ય પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની મેળે પણ સુખપૂર્વક કરી શકે છે. આ કાર્ય કરવા માટે તેણે પીરોજ-શાહ મહેના, ગોખલે, નિચક કે દાદાબાઈ થવાની કંઈ જરૂર જ નથી, તે

પોતાના ધરમાં રહો રહો પણ આ કાર્ય શાંતિથી કરી શકે છે અને જે તે આ કાર્ય યથાર્થ રીતે કરે છે તો તેણે આ પુરુષા ક્રતાં કઈ પણ ન્યૂન ક્યું છે, એમ નહિ જ કહી શકાય. અને જે આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિ મહા-પુરુષ થવાને યત્ન કરે છે અને તે પ્રમાણે જે તે યાય છે તો આ દેશનો કોઈ પણ દેશે આજે નથી ક્યો તેવો ઉદય મિલ્લ જ છે, એમ સમજો. જે આપણા દેશમાં ઉપર જણાવી તેવી દેવી જ્ઞાન, સામર્થ્ય, ધર્મ, નીતિ, આદિસપન્ન વ્યક્તિઓ સ્થળે સ્થળે જોવામા આવે તો, કોણ કહી શકશે કે આપણા દેશનો ઉદય નથી થયો ?

હવે આ પ્રકારનો ઉદય એ જ વાસ્તવ ઉદય છે તથા તે વ્યક્તિ ગત તથા સામાજિક સુખને પ્રાપ્તિવન્ના છે તો તેને પ્રાપ્ત કરવા માટ જે નિમગ્ણીનો ઉપયોગ કરવો ? તે નિસરણી તે મહત્વાકાંક્ષા છે આ નિસર-ણીનો સ્વીકાર જો અને તમે ઉત્તરોત્તર ઊંચે ચઢ્યા વિના નહિ જ રહો. આ નિસરણીનાં પગથિયાં ક્યાં ક્યાં છે, તથા તેને કેવી રીતે ચઢવાં, તે આ પુસ્તકમાં બને તેટલું ઉત્તમ પ્રકારે અને બને તેટલું સ્પષ્ટ કરીને જણાવેલું છે.

અમેરિકાના રોકફેલરની વાર્ષિક આવક સાબળીને અનેક વ્યાપારી ઓનાં મો પહોળાં થઈ જાય છે. મેક્સેરીઝમ કે લિબેરાલીઝમના કોઈ પ્રયોગ જેઈને અનેક મનુષ્યો આજે આશ્ચર્યમલોદયિમાં ડૂબી જાય છે. સેન્ડોનું નામ સાબળીને અનેક પુરુષો આજે સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને આવી જ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની કોઈ કોઈ વાર્તાઓ માબળીને આપણી પ્રજા આશ્ચર્યચકિત રહી રહે છે, પણ આ પ્રમાણે થવાનું કારણ એ છે કે, તે અત્યંત નિકટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલી છે થું આથી હજાર રીતે શોષનાને પ્રાપ્ત અનેક વ્યક્તિઓ આપણા આર્ય દેશમા પૂર્વે નહોતી ? અને બીજી પ્રજાઓનો ઉદય થયેલો અથવા તો તેમને શિખરે સ્થિતિ કરતી માનવામા આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, આણે આપણા કે આપણા પૂર્વજોના માહાત્મ્યને ભૂલ્યા છીએ જે પ્રજાનો અને અભ્યુદય થયેલો ગણવામા આવે

છે, તેમાંથી અમારા આર્થિકમાં પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી મર્મ, અર્જુન, હરિ
શ્રદ્ધ કે વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ જેવી એ- પણ વ્યક્તિ કોઈ બતાવી શકશે ?
નહિ જ તો પછી તમનો વાસ્તવ ઉલ્ક થયો છે, એમ કોણ કહી શકશે ?
તેમનામા જે આવી વ્યક્તિઓ નથી, તો એ સ્પષ્ટ જ છે, કે વાસ્તવ
ઉદયને પ્રાપ્ત થવાને તમને હજી ઘણા સમય અવશિષ્ટ છે, તથા તેમને હજી
ઘણા આગળ વધવાનું છે

તમે તમારું અને તમારી ભાવિ પ્રજાનું વાસ્તવ હિત ઈચ્છતા હો કે
વાસ્તવ ઉન્નતિ અથવા ઉલ્ક કરવા ઈચ્છતા હો તો મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ
કરી તમે એક શુદ્ધ, મનુષ્ય કે ગુલામ કે, મજૂર (કુલી) નથી, પણ ઈશ્વર
ના અશરૂપ તમે એક અત્યંત મર્મ અને ગૌરવને પ્રાપ્ત વ્યક્તિ છો. તમારા
આ વાસ્તવ મનુષ્યત્વને પ્રખટ સ્વા રાઈ તમારે એ જ મરવાનું છે, કે તમારે
મહત્વા પ્રી થવું જે તમને દીક ૮ જે તો તમે વસિષ્ઠ જેવા, દીક લાગે
તો અર્જુન જેવા, દીક લાગે તો ભીષ્મ જેવા, દીક લાગે તો હરિશ્ચંદ્ર
જેવા, શિવાજી જેવા કે એવા જ કોઈ સમર્થ મહાપુરુષ જેવા મહાપુરુષ
થવાની મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરો તમારા દુલ્લદીર્ઘ થને ત્યજી દો, અને
તમે સર્વ રીતે ઈચ્છો તેવા મહાપુરુષ થવાને પાત્ર છો એમ ધારીને તેવું
ઉચ્ચ લક્ષ્ય સંપાદિ અને તેને વર્તમાન જન્મમા જ સિદ્ધ કરો

x

x

x

એકઠી મહત્વાકાંક્ષા નર્મ સાધક થતી નથી, તેની સાથે યોગ્ય અધિ
જરની પણ જરૂર પડે છે આ સંનયમા એક દ્રશ્ય આપણે અત્રે જણાવીશું
એ- પ્રગણે અમારા એ- મિત્ર મુખર્ષી જતા હતા તે નેણરી કરતા હતા
તેની સાથે તમના બાળકો પણ નેણરી જતા હતા કોઈએ છત્રી, કોઈએ
ચોપડી, કોઈએ પોતાને પહેરવાના કપડા અને આ પ્રમાણે પોતાના ઉપયોગની
વસ્તુઓ બાંધીને આ બાળકો પણ મુખર્ષી જવાને નેણર થતાં પરંતુ તેમને
મુખર્ષી લઈ જવાના ન હતા, તેથી તેમને મૂડીને જનાર વા-ચા ગથા આ

બાળકોએ રડારોડ કરી મૂકી અને એકાદ ક્લાક પછી જ તે ઘાત થયા આ પ્રમાણે આ બાળકોની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ ન થઈ તેનું કારણ એ જ હતું, કે તેમની તે સિદ્ધ થવાની યોગ્યતા ન હતી તે પ્રમાણે તમે પણ જે તમારી મહત્વાકાંક્ષાની સાથે યોગ્ય અધિકાર નહિ પ્રાપ્ત કરો તો તમારી તે મહત્વાકાંક્ષા નહિ જ સિદ્ધ થાય આ યોગ્યતા વા અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે શું કરવાનું છે, તે આ પુસ્તકમા સ્પષ્ટ કરેલું છે જ

મહત્વાકાંક્ષા એ લોહને સુવર્ણ કરનાર સ્પર્શમણિ જેવી ચમત્કારિક વસ્તુ છે, કે જે મનુષ્યને અત્ય સમયમા એક મામાન્ય મનુષ્યમાથી મહા પુરુષ બનાવી દે છે. તેથી તમે જમે તેટલી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમા હો, તો તેમા રહીને પણ મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરજો, અને તમે એક દિવસે ગગનમા ઊડવાને ભાગ્યશાળી થસો જ

આ પુસ્તક લખતા લેખકને એક એ વિલક્ષણતા પ્રતીત થઈ હતી, કે જ્યારે બીજા વિષયો લખવાના લેખક વિચાર કરતા ત્યારે પૂર્વથી તે સંબંધી અનેક વિચારો સ્ફુરતા હતા, પણ આ લેખના સંબંધમા તેમ બન્યું નથી. આગળ લખવાના પ્રકરણ સંબંધમા પૂર્વથી જ્યારે લેખક વિચાર કરતા હતા ત્યારે તેમને એ સંબંધમા એક પણ વિચાર સ્ફુરતો ન હતો, પણ જ્યારે તે તે તેને લખવાને થડ કરતા ત્યારે, આ પુસ્તકમા જે ક્રમથી વિચારો પ્રકટ થયા છે તે જ ક્રમથી તે સહજ સ્ફુરતા હતા તેથી આ પુસ્તક લેખકે લખ્યું છે એમ કહેવું તેના કરતા પ્રેરક સત્તાએ તેમને લખાવ્યું છે, એમ કહેવું એ વિશેષ ઉચિત છે ક્યા પ્રકરણમા ક્યા વિચારો પ્રકટ કરવા તેનો પૂર્વથી લેશ પણ વિચાર ત્ર્યો નથી, પણ જે તે સમયે જ જે તે વિચારો સ્ફુરેલા છે, અને તને જે ત પ્રકરણમા ઉતારી લીધા છે. જ્યા વિસ્તારથી વિચાર સ્ફુર્યા છે ત્યા વિસ્તાર થયો છે અને જ્યા નથી સ્ફુર્યા તે પ્રકરણમા વિસ્તાર નથી થયો. તથી આ પુસ્તક જે ઉત્તમ થયું હોય તો તેનો સર્વ થથ મતિની પેલી પાર સહેલી પ્રેરક આત્મ સત્તાને જ ઘટે છે. અને તેમા જે અપૂર્ણતા રહી હોય તો તે અપૂર્ણતાનું નારણ, આ

પ્રેરક સત્તાના વિચારેને ગ્રહણ કરવાની લેખકની મતિની અપૂર્ણતા છે, એમ સમજાવું. મનુષ્યની મતિ જોટલી વિશુદ્ધ અને જોટલી અંતર્મુખ હોય છે તે પ્રમાણમાં અંતર્યામી પરમાત્માનાં વિચારરૂપી કિરણો તેમાં પ્રકાશે છે; તે નિયમે આ લેખકની મતિ જોટલી વિશુદ્ધ અને જોટલી ઈશ્વરાભિમુખ હતી તે પ્રમાણમાં આ પુસ્તકમાં આજે પ્રસિદ્ધ થયેલાં તેમનાં વિચારરૂપી કિરણો તેમાં પ્રકટયાં છે.

અંતર્યામી પરમા-મનુ! જોત આજે આપે આ લેખકની મતિમાં પ્રકાશ પાડી આ કાર્ય કરાવ્યું છે તેમ યોગ્ય જાણાય તો ભાવિમાં આવાં અન્ય પ્રકાશન કરીને તે વડે માનવગણપુત્રોનું હિત સાધવા કૃપાળું થશે એ જ આજના પુણ્ય દિવસે આપના પ્રતિ અનેક પ્રભુતિપૂર્વક ભક્તિ-ભાવથી પ્રાર્થના છે.

વડોદરા, સંવત ૧૯૩૦
માવણ વડિલ (જન્માશ્રમી)
તા. ૧૩-૮-૧૯૧૪.

જંડિત જગન્નાથ મજાસંકર

મહત્વાકાંક્ષા અને તેની સિદ્ધિ

૧ : મહત્વાકાંક્ષા

આ સંસારમાં મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત થઈને જેણે કોઈ પણ અર્થોક્તિ સરખું સામર્થ્ય ન પ્રાપ્ત કર્યું તો તેનું જીવન સાર્થક નથી.

* * *

મનુષ્ય શરીરમાં આવીને ખરું મનુષ્ય-ત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ વિશેષ ક્ષણ મેળવવું જ જોઈએ, કે જે ક્ષણ અન્ય સામાન્ય શરીરોમાં પ્રાપ્ત થવું અસંભવિત મનાય છે.

(ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ)

* * *

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તો યાતિ પરાં ગતિમ્—અનેક જન્મની સંસિદ્ધિને અંતે જીવે પરાગતિરૂપ મોક્ષને પામે છે, એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના શ્રીભગવદ્ગીતામાં કહેલા વાક્યને આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ જ. આ પ્રમાણે જીવોની ઉન્નતિ, ક્રમે ક્રમે જ કાળે કરીને થાય છે. એ સાધારણ નિયમ જ છે, કે સૃષ્ટિના ક્રમથી પ્રાણીમાત્ર ઉન્નત દયાને પામે છે.

પરંતુ આ નિયમમાં જે નથી આવી શકતી, અર્થાત્ જેને આ સાધારણ નિયમ લાગુ નથી પડતો તેવી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ પણ જગતમાં હોય છે. આવી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓ પૂર્વે અનેક થઈ ગઈ છે, આજે પણ છે, અને હવે પણ થશે. કારણ કે નિયમને અપવાદ પણ લાગેલો જ હોય છે.

આ અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓનો જીવનક્રમ વા ઉન્નતિક્રમ સાધારણ જીવો કરતાં કોઈ વિવક્ષણ જ હોય છે. જોકે તે વિવક્ષણ હોય છે, તો પણ એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે, તે ક્રમ ઈષ્ટિત સત્ત્વર પ્રાપ્ત કરાવનાર હોય છે.

આ વિવક્ષણ ક્રમમાં વહેંચું, એ રજેલી પંજેલીઓનું કામ નથી, પણ ધીર વીર પુરુષોનું જ કામ છે. જન્મતાં વાર જ સૂર્ય પર્વત છાંંચ મારવી એ કાર્ય અનુલ વીર્યવાન હનુમાનથી જ બની શકે, અન્યથી તેમ કરવાની હિંમત પણ ન બોલી શકાય, અને હિંમત કરવા જ્ય તો, પોતાના ઘરનાં નેવાં પર્વત પણ ન જઈ શકે, અને તેટલું કરતાં પણ હાથપગ ભાંગી બેસે; અરે! આવી ઉત્તુજ કલ્પના પણ સામાન્ય જીવોથી થઈ શકવી દુર્લભ છે, કારણ કે તે તેમની મર્યાદાની બહારની વસ્તુ છે.

ઈશ્વર જેને ઊંચે લઈ જવા ઇચ્છે છે તેને ઊંચે લઈ જાય છે, અને જેને નીચે લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેને નીચે લઈ જાય છે. તે પ્રમાણે જેની ઉન્નતિ પરમાત્મા સંવર કરવા ઇચ્છે છે, જેને અલ્પ સમયમાં જ ચિખરે સ્થિતિ કરાવવા ઇચ્છે છે, તથા જેના મનોરથ આ જન્મમાં જ સિદ્ધ કરાવવા ઇચ્છે છે, તેવા પુણ્યધાની અને મહાભાગ પુરુષવરમાં તે મહત્વાકાંક્ષાને જગ્રત કરે છે.

મહત્વાકાંક્ષા જગ્રત થવી કઈ રક્તામાં નથી પડી. જેના ઉપર પરમાત્માનો પરમ અનુગ્રહ થાય છે, તેનામાં જ તે સ્ફુરે છે. જે એમને એમ જ તે ઉત્પન્ન થતી હોત તો, સર્વ જીવોમાં તે જગ્રત થપેલી જોવામાં આવત.

સામાન્ય જીવોને મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પના પણ નથી હોતી; તે મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પના કરી જ નથી શકતા. કીડી મંકોડી જે આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારાગણને જોઈ થક તો, આ સામાન્ય જીવો મહત્વાકાંક્ષાને કરી શકે!

મહત્વાકાંક્ષા જગ્રત થતાં શું થાય છે? તે જેનામાં જાગે છે, તેનાં મન-મતિ આદિ તમામ કર્ણોને કોઈ વિવક્ષણ વેગવાળાં, બળવાળાં તથા શાનવાળાં કરી મૂકે છે. મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્યને તદ્દન નવો જ કરી મૂકે છે. પૂર્વે જે મનુષ્ય હતો, તે આ મનુષ્ય જ ન હોય, એમ જેનારને જણાય, એવો ફેફાર મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્યમાં કરી દે છે. તેના અણુઅણુને તે મદલી નાખે છે, અને તેનું તદ્દન નવોંકરણ કરે છે. તે જગ્રત થતાં મનુષ્ય સ્વર્ગ

હોય છે તો નિર્ભય થાય છે, કાપુરુષ હોય તો વીરપુરુષ બની રહે છે, નિર્ભજ હોય છે તો સમજ થઈને રહે છે, પ્રમાદી હોય તો ઉદ્યોગી થઈ જાય છે, અને આવા એક છેડેથી બીજે છેડે જવા જેવા અનેક ફેરફાર તેનામાં થઈ રહે છે.

તો શું પ્રિય વાચક ! આપને એ યોગ્ય નથી જણાતું કે, અકાઈ દહાડે ત્રીન કોલ કાપવા જેવી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળીને જેના વડે ઈચ્છા પ્રમાણે વેંજથી માર્ગ કાપી થકાય છે, તેવી સ્થિતિમાં જવા માટે મહત્ત્વાકાંક્ષાને ધાગણ કરવાની જરૂર છે? જો આ તમને યોગ્ય જણાતું હોય તો તમારો અધિકાર વધેલો છે, એમ સમજજો.

મનુષ્ય કોને કહેવો, તેવો પ્રશ્ન જો મને તમે પૂછતા હો તો, તેનો ઉત્તર મને તો એ જ યોગ્ય જણાય છે, કે જેનામાં મહત્ત્વાકાંક્ષા વિદ્યમાન છે, તે જ વાસ્તવમાં મનુષ્ય છે, મહત્ત્વાકાંક્ષાથી રહિત મનુષ્ય મનુષ્ય નથી, પછી તે કુબેરની સંપત્તિને પ્રાપ્ત હોય કે ઈન્દ્રના ઓશ્વર્યને પ્રાપ્ત હોય.

મહત્ત્વાકાંક્ષાથી રહિત મનુષ્ય જગતમાં વિશેષ શું કરી શકે છે? કંઈ જ નહિ. મહત્ત્વાકાંક્ષાવાન આ જન્મમાં કદાચ નિષ્ફળતા મેળવે છે, છતાં તે, જે મહત્ત્વાકાંક્ષાથી રહિત છે, અને જે જગતના જીવો જે માર્ગે વહે છે તે માર્ગે વહીને થોડોપણ માર્ગ કાપે છે, તેના કરતાં સહસ્રગુણ શ્રેષ્ઠ જ છે. મહત્ત્વાકાંક્ષાવાન પુરુષો સિદ્ધ જેવા છે જ્યારે તેનાથી રહિત પુરુષો શિયાળ જેવા છે. સિદ્ધ જેમ ઈતર પ્રાણીઓ ઉપર રાજ્ય કરવાને સર્વજ્ઞો છે, તેમ મહત્ત્વાકાંક્ષાવાન ઈતર મનુષ્યો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવાને નિર્ણીત થયેલો છે.

મહત્ત્વાકાંક્ષા એ અંતરાત્માનો સ્વર છે; આ સ્વર યોગ્ય અધિકાર ધરાવતાં જ ઊઠે છે. ઘણા મનુષ્યો આ સ્વરને વાસ્તવરૂપમાં ઓળખતા નથી, કાંઈ તેને ઓળખીને તેને અનુસરવા જાય છે અને વિઘ્ન આવે છે તો પાછા ઢલી જાય છે, કોઈ આ સ્વરને અહિંત કરનાર સમજીને સાંભળતા નથી, અથવા સાંભળે છે તો તેની ઉપેક્ષા કરે છે, અને તેને અનુસરવું જોઈએ તે પ્રમાણે અનુસરતા નથી, અને કોઈ આ સ્વરને અનુસરતા

નિષ્ફળતા મળે છે તો નિરાશાવશ થઈ રહે છે, અને જાણે પોતે મોટી ભૂત કરી હોય, એમ માનીને પશ્ચાત્તાપ કરે છે, કોઈ તેને અનુસરવા જાય છે, પણ જગતનાં ઈતર મનુષ્યો તેને ઠેકડા ભરી પણ ન ભાંગવાની ડહાપણ ભરેલી સલાહ આપે છે, તથા આ સંબંધમાં આવી અનેક રીતે વિપત્તિ પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે ન થાય અને મહત્વાકાંક્ષામાં ક્યું વાસ્તવ હિત રહેલું છે, તેનું ઉદ્ઘાટન થાય, તેટલા મારે જ, જે તેનું પ્રભવસ્થાન છે, એવા અંતરમાં રહેલા અંતર્યામી ઈશ્વરના અનુગ્રહરૂપ આ પ્રકાશન છે.

મહત્વાકાંક્ષીને ઈન્દ્રનું પદ મેળવવું કે ત્રિએકનું રાજા મેળવવું કંઠિત નથી, મહત્વાકાંક્ષીને સંપત્તિ ઉપર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવું કંઠિત નથી, કે તેને બ્રહ્માનું આમુષ મેળવવું કંઠિત નથી. મહત્વાકાંક્ષીને આ જ જન્મમાં યોગીશ્વર થવું, કે આત્માના અપરોક્ષ અનુભવ દ્વારા ચિખરે સ્થિત થવું કંઠિત નથી; સ્વરૂપમાં તેને કંઈ જ કંઠિત નથી, જ્યારે તેને આવાં અસાધારણ મનાતાં કાર્ય કરવાં કંઠિત નથી તો એથી ન્હાનાં ઈતર કાર્ય કરવાં કંઠિત ન હોય, એ નિઃશંક જ છે.

કયા નિયમે ક્યું કાર્ય થાય છે, તે જાણવાની તથા કાર્યસિદ્ધિમાં પ્રવર્તતા નિયમોનો અભ્યાસ કરવાની મહત્વાકાંક્ષીને જરૂર નથી; તે તો માત્ર પ્રાપ્ત્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ માંડીને સ્થિર રહે છે, અને જમે તેટલાં વિઘ્ન નડવા છતાં તેમાંથી ચલિત વતો નથી; અને એક સમયે તે તે પ્રાપ્ત્યને સિદ્ધ કરે છે.

જનસમુદાયની જૂની ઘરેડમાં જ પ્રધાનપણે વહે છે, તેને મહત્વાકાંક્ષાનું જ્ઞાન હોતું નથી. પરંતુ તેમાંથી કોઈ કોઈ વિરલ આ મહત્વાકાંક્ષાથી વિભૂષિત થયેલા હોય છે, અને તેમનો માર્ગ તે જૂની ઘરેડનો હોતો નથી; તેમનો માર્ગ તેમનો પોતાનો હોય છે, અને તે સ્વતંત્ર હોય છે.

અન્ય મનુષ્યો જ્યારે સામાન્ય નિર્વાહાદિ કરવા પૂરતા બળથી જ મુક્ત હોય છે, જ્યારે મહત્વાકાંક્ષી અનુલબ્ધથી ઊભરાતા હોય છે. જે કૂવામાં 'બોરિંગ' નથી કરેલું હોતું તેમાં બે કોચ જોડતાં કે 'પંપ' મૂકતાં પાણી ખૂટી જાય, તેમ સામાન્ય મનુષ્યોને સદૃશ વધારે બળ વાપરવાનો

પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ધારી જાય છે; પરંતુ જે મહત્વાકાંક્ષી છે, તે 'બોરિંગ' કરેલા કૂવા જેવા છે. તેમના અંતરમાંથી બળના કૂવારા છૂટતા હોય છે, અને પ્રતિપક્ષે નવું અને નવું બળ તેમના અંતઃકરણમાંથી ઉદ્ભવતું હોય છે. ઉપરથી જોતાં 'બોરિંગ' કરેલા અને નહિ કરેલા કૂવા જેમ સરખા જણાય છે, તેમ અન્ય મનુષ્યો અને મહત્વાકાંક્ષી મનુષ્યો એકસરખા જણાય છે, પરંતુ તે બેમાં ઉપર જણાવ્યું તેવું અંતર હોય છે.

મહત્વાકાંક્ષાથી રહિત મનુષ્યોને અમુક મારાથી કેમ થઈ શકશે, અમુક કાર્ય મારે કર્તવ્યરૂપે પ્રાપ્ત થયું છે, તેને હું કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકીશ, વગેરે શંકા થાય છે અને આત્મશ્રદ્ધાને તે ધારણ કરી શકતા નથી. જ્યારે મહત્વાકાંક્ષીને આવું કંઈ જ થતું નથી. તેને તો હું આ કરું કે તે કરું તેના જ વિચાર ચાલતા હોય છે તે સંદોષિત આત્મશ્રદ્ધાવાન તથા નિઃશંક રહે છે.

પૂર્વે જે જે મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે. તથા જે જે અન્ય સમર્થ પુરુષો થઈ ગયા છે, તે સર્વ મહત્વાકાંક્ષી જ હતા. મહાપુરુષ થવું, એ મહત્વાકાંક્ષીને માટે નિર્મિત જ થયેલું હોય છે. શ્રીમાન મનુષ્યને ઘેર જન્મ લેનાર પુત્ર જેમ શ્રીમાન થવાનો સર્વ અધિકારી હોય છે, તેમ જેના અંતરમાં મહત્વાકાંક્ષા સ્ફુરે છે, તે મહાપુરુષ વડાનો સ્વભાવતઃ જ અધિકારી છે.

તમારું સામાન્ય કષ્ટ નિવૃત્ત કરવું તમને અશક્ય જણાતું હોય, તમારા સામાન્ય ઈષ્ટિસાધન સિદ્ધ કરવા તમને કંઈન ભાસતા હોય તો તમારે જાણવું, કે તમારામાં મહત્વાકાંક્ષાનો ઉદય જ નથી થયો. કારણ કે તેનો જેનામાં ઉદય થાય છે તેને મોટી મોટી બાબતો સિદ્ધ કરવી સરળ જણાય છે, તો સામાન્ય બાબતો સિદ્ધ કરવી સરળ જણાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું છે?

પૂર્વ જન્મના ઉગ્ર પુરુષાર્થના પ્રભાવથી, કે પૂર્વ પુણ્યના પ્રતાપથી મનુષ્યમાં જન્મથી જ આ મહત્વાકાંક્ષા જ્યોત થાય છે; તોપણ જેના સંબંધમાં આ પ્રમાણે જન્મથી નથી બનતું તેમનામાં વર્તમાન જન્મની કૃતિવડે પણ તે પ્રકટી થકે છે. જે મહાપુરુષો છે તેમની શુશ્રૂષા કરવાથી અને તેમના સંગમાં આવવાથી તેમની કૃપાબળે, કે તેમના પ્રબળ ઓજસથી

મનુષ્યમાં તે સહજ જગત થાય છે. ગુર્વના મહાપુરુષના અનેક શિષ્યોનાં ચરિત્ર જોઈશું તો જણાયે, કે તે આરંભમાં એ સામાન્ય મનુષ્ય જેવા હતા, પરંતુ પાછળથી તે તદ્દન બદલાઈ ગયા છે, અને તેમણે મહાપુરુષ જેવાં જ અનેક અસાધારણ કાર્ય કરેલાં છે. આ પ્રમાણે યવામાં મહાપુરુષોનો સત્સંગ જ કારણભૂત હતો. કોઈ કોઈ ઉગ્ર પુરુષાર્થને વર્તમાન જન્મમાં પણ અંતરાત્માના અનુગ્રહ દ્વારા પણ આ મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જેમને મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રમાં અનુરાગ છે, તેવા પુરુષોમાં પણ તેમનાં અતિઉદ્દાત્ત ચરિત્રોનું વારંવાર મનન કરવાથી તે જગત થાય છે. આ વિના પણ આ મહત્ત્વાકાંક્ષાને પ્રકટ થવામાં બીજાં કારણો હશે. પણ એટલું તો સિદ્ધ જ છે, કે તે જગત થવા પછી મનુષ્યની પ્રગતિ કોઈ વિવશણ વેગથી થાય છે.

પ્રકૃતિ જેમ સૃષ્ટિના નાના પદાર્થને સરજનાર છે તેમ મહત્ત્વાકાંક્ષા મહાન કાર્યોને સિદ્ધ કરાવનાર અતિ સમર્થ સાધનરૂપ છે.

જેમને મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રાપ્ત નથી તેવા મનુષ્યો જેમને તે પ્રાપ્ત છે, તેમને અનેક પ્રસંગે શિખામણ દેવા આવે છે, પણ બુદ્ધિમાને આ પ્રસંગે આ મનુષ્યોની શિખામણ સાંભળીને મહત્ત્વાકાંક્ષાને ત્યજવી હિતકર નથી.

એક ઝૂંપડું બાંધવું હોય તો તે એક દિવસમાં જ બાંધી શકાય છે, પણ એક મહાવચ બાંધવો હોય તો એક દિવસમાં તે બાંધી શકાતો નથી; તેમ જ સામાન્ય કાર્યો છે તે સહજ સિદ્ધ કરી શકાય છે, પણ જે મહાન કાર્યો છે તે તત્કાલ સિદ્ધ કરી નથી શકાતાં તથા તેમાં પરિશ્રમ પણ ઘણો પડે છે; પરંતુ તેથી કંઈ મહાન કાર્યોનો આરંભ ન કરવો શોમ ઠરતું નથી. જેમને તે ન યોગ્ય તે ભલે તેમ ન કરે, પણ જેના અંતરમાં મહાન કાર્ય કરવાના વેગ હોય છે, તેણે આ માટે તે વેગને દબાવી દેવો?

કોની પ્રવૃત્તિ વાસ્તવ હિતના પાયારૂપ છે, અને કોની ભૂલભરેલી છે, એનો નિર્ણય જગતના જીવો, કે જે જીવ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત છે, તેમનાથી થવો દુર્લભ છે; જો કે અનેક મનુષ્યો આ ધોદ્ધું છે, અને આ ખરું

છે, આપણા અમુકની પ્રવૃત્તિ દોષદૃષ્ટ છે, અને અમારી વાસ્તવિક છે, એવો નિર્ણય સર્વજ્ઞ હોય નહિ તેમ મેધકક કરી દે છે! કોના અંતઃકરણમાં ક્યાં ક્યાં કારણોથી કેમ વેગ ઊકે છે, અને તેને લઈને તે જે કાર્ય કરે છે, તેનો પરિણામ અમુક જ આવશે એમ અનેક મનુષ્યો આજે છાતી દોકીને કહી શકે છે. પણ બુદ્ધિમાન અને વિચારશીલ મનુષ્યો આવો નિર્ણય નથી કરી દેતા. મનુષ્યોનું જીવન આશ્વ છે, તેમણે જે જે પ્રવૃત્તિ આરંભી હોય છે, તે એક જ જન્મમાં પૂર્ણ થઈ જતી નથી. અને તેથી આગળ ઉપર અન્ય જન્મમાં તેનું કેનું પરિણામ આવે છે, એ જાણી જાત્રી થકાનું ન હોવાથી, પોતાના વિચારાનુકૂલ અન્યની પ્રવૃત્તિ થતી ન હોય તો તેટલા ઉપરથી તે ભૂલ કરે છે, કે ખોટું રહેતો જાય છે, એમ માનવું, એ વિશેષ બુદ્ધિમાનને ઉચિત નથી જ.

જે મહત્ત્વકાંક્ષી હોય છે, તેનો પંથ ન્યારો જ હોય છે. ઈશ્વરચાથી તેણે આરંભેલા કાર્યની સિદ્ધિ વર્તમાન જન્મમાં થઈ ગઈ તો તો જગત તેની સ્તુતિ કરવા મંડી પડે છે, પણ કદાચ તે કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું તો જૂ'પડી બાંધવા જેવા સાધારણ કાર્ય કરનાર મહત્ત્વકાંક્ષાથી રહિત સામાન્ય મનુષ્યો તરત જ મેઢાજમાં પડીને જણાવે છે કે એ જોખું, ફાટાણા ભાઈની થી સ્થિતિ થઈ તે? ત્રિશંકુવત્ લટકી રહ્યા તે જોખું!

પરંતુ આ મનુષ્યો ત્રિચારા જાણતા નથી કે ઈતર જન્મમાં તેમની શું સ્થિતિ થાય છે? તે તે જન્મમાં પૂર્વ જન્મમાં અપૂર્ણ રહેલા કાર્યને પૂર્ણ કરે છે, અને જગત તેના પ્રતિ ન્યારે તેને એક અસાધારણ પુરુષ કહીને આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.

વર્તમાન જન્મમાં યોગથી જાણ પુરુષો જેમ ઈતર જન્મમાં તે યોગની સિદ્ધિને વરે છે, તેમ મહત્ત્વકાંક્ષી મનુષ્યો આ જન્મમાં જે નથી પૂર્ણ કરી શકતા તે અન્ય જન્મમાં પૂર્ણ કરે છે જ.

તેથી મહત્ત્વકાંક્ષાને લોક ભણ્યો, કે અન્ય કારણથી દુઃખાવી દેવી એ ધિનકર નથી જ. તમારામાં તે સ્ફુરે છે, તો જાણે કે તમારો મહાન કાર્ય

કરવાનો અધિકાર સિદ્ધ થયેલો છે ક્ષીણ મહોક્ષીને જગતમાં ઊડવાની કદી ઈચ્છા થાય છે શું? પરંતુ પગીના બચ્ચાને જન્મતાં તે ઈચ્છા થાય છે તો એ સ્પષ્ટ જ છે, કે તેનો ઊડવાનો અધિકાર ઈશ્વરથી નિર્મિત થયેલો છે તે જ પ્રમાણે તમાગમા મહત્ત્વાકાક્ષા સ્ફુરે તો, તમે તેને પાત્ર છો, જાણીને તેને પ્રતિદિન પોષણે તથા તેની જાળિગૃહિ કરજો

મનુષ્યજન્મ દેવને દુર્લભ એટલા માટે ગણાય છે, કે તેમાં ઈશ્વર પર્ષતની ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી યજ્ઞય છે પરંતુ આ પ્રમાણે ત્યારે જ બને છે, કે જ્યારે મનુષ્યમા મહત્ત્વાકાક્ષા જગત થાય છે મહત્ત્વાકાક્ષા મનુષ્યવૃક્ષને વિવિધ દેવી જ્ઞાનમાપર્યયથી પુષ્પોથી છાઈ દેનાર અદ્ભુત જળરૂપ છે તેથી તમે મનુષ્ય છો, રોમ વાસ્તવિક રીતે કડેવરાવવાને કે મનાવવાને ઈચ્છતા હો તો મહત્ત્વાકાક્ષાને ધારણ કરો

તમારું વાસ્તવ સ્વરૂપ તમે ભૂલી ગયા છો, તેથી જ તમે મહત્ત્વાકાક્ષાને ધારણ કરી શક્યા નથી પ્રકલ્પતા કિંમતનું ઉદ્ભવસ્થાન જેમ સૂર્ય છે, તેમ તમારું પ્રભવસ્થાન પગમાત્રા છે તમે પગમાત્રાવૃક્ષની એક શાખા રૂપ કે એક અવગવરૂપ છો તમારું વાસ્તવ સ્વરૂપ પ્રતિ જગ પાછા વળીને, પ્રત્યક્ દૃષ્ટિ કરીને જાણો, અને તમને સમજશે, કે તમે કોણ છો તમારા વાસ્તવ સ્વરૂપ પ્રતિ વૃત્તિ વાળતાં તમને સમજશે, કે આજે તમને એક જેવા સામાન્ય જીવ માનો દો તેવા નથી, પણ અનંત જ્ઞાનેશ્વરસંપન્ન પરમાત્માના અંશરૂપ દો; તમારો અને પગમાત્રાનો વસ્તુતઃ અભેદ છે તમારી મહત્તાની કંપના તમે કે અન્ય કોઈ શમે તેમ નથી જ, એ તો તમે માત્ર અનુભવ વડે જ જાણી શકો તેમ છો.

અને આ પ્રમાણે તમારું વાસ્તવ સ્વરૂપ કોઈ વિચારણુ જ છે, તો પછી તમે શા માટે તમને પોતાને એક શુદ્ધ જીવ માન્યા કરો છો? શા માટે તમે મહત્ત્વાકાક્ષાને ધારણ કરતા નથી, અને શા માટે નાનાં નાનાં કાર્યને સિદ્ધ કરવાના પણ જાનધિકારી તમને સમજે દો? જગત યાગ્યે, તમને પોતાને જાણે, અને જ્ઞાન જેવા વસ્તુતઃ છે તેવા મત્સર બની રહો

તમે મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરતા, કે તે તમારા અંતરમાયી ઊકે છે, તો તેનો સન્કાર કરતા ચા માટે પાછા ધમે છો? મહત્વાકાંક્ષાને નિર્ભયપણે અને નિ:શકપણે ધારણ કરો તમને સપત્તિભાત્રના સ્વામી થવાની મહત્વાકાંક્ષા થાય છે? પાલ, તેમા શુ અઘટિત છે? વિવાહથી રૂઝુ થું? તમને અનાત સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે? જો થાય છે તો તે કેવલ ઉચિત જ છે તમને અજરામરત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું મન થાય છે? થનુ હોય તો તેમાં કઈ જ ખોટુ કે અશક્ય નથી તમને તમારુ સ્વયંજ્ય મેળવવાની, કે આખી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા થાય છે? તેમ થનુ હોય તો તેમા લેણ પણ ખોટુ છે, કે અશક્ય છે, એમ સમજ્યો નહિ, અને આવી આવી જે જે કઈ મહત્વાકાંક્ષા તમને થતી હોય તો તે તમારે માટે કેવલ યોગ્ય અને ન્યાયપુર સર જ છે

અરે! આવી મહત્વાકાંક્ષા તમને ન થતી હોય તો, તેને તમે પ્રકટાવો, તેને ધારણ કરો, અને તેને સિદ્ધ કરો ત્યારે જ વિરમો તમારા જેવા પરમેશ્વરના પુત્રને મહત્વાકાંક્ષા જ ભૂખાડ્ય છે સામાન્ય રીતે ખાઈ પીને અને તમારો સામાન્ય વ્યવહાર સાધીને મરણશરણ થવાને તમે જન્મ્યા નથી તમે જાણી ઘણું વિશેષ કરી થકો તેમ છો જ અને જો તેમ છો ને છતાં તમે તે નથી કરતા, તો તમને પોતાને તમે બુદ્ધિમાન કેવી ગીતે ગણી થકો છો? તમે જોડતા ચાડતા અને ખાતાપીતા સાક્ષાત્ ઈશ્વરરૂપ છો, અને તેથી તમે જેટલું લક્ષ રાખો છો તેથી સહસ્રગુણ વિધાન લક્ષ રાખવાનો તમારો સ્વાધિકાર છે ત્યજી દો, પાછલી તમારી નીતિરીતિ સર્વ ત્યજી દો, અને એક ઈશ્વરને શોભે તેવી સર્વ પ્રવૃત્તિ થવા દો તમારા લક્ષ ભાત્રને તમારાથી કંપી થકાય તેટલા મોટા કર્યો, અને તેને સિદ્ધ કરવાની મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરો

ચાર વામ બાણ મારવા ઈચ્છનાર તેટલે કે તેથી સહેજ વધારે ઓછે બાણ મારી થકે છે, તે પ્રમાણે જે સામાન્ય આકાંક્ષા રાખે છે તે સામાન્ય કર્મ કરી થકે છે, અને જે મહત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરે છે, તે મહાન

કાર્યો કરી શકે છે જેવી મનુષ્યની મહત્વાકાક્ષા તેણે તેના અતરાત્મામાંથી બળ પ્રકટ થાય છે

એક શુદ્ધક ભીલમાંથી ઋષિમુનિઓના પણ પૂજ્યસ્થાનરૂપ વાત્સીકિને કોણે બનાવ્યો? એક સાધારણ બાળકમાંથી અનેક સપત્તિસપન્ન ધ્રુવ કોણે બનાવ્યો? તમોગુણથી આવૃત્ત તમોગુણની મૂર્તિમાંથી તપસ્વીઓમાં મોક્ષ વિશ્વામિત્રને કોણે બનાવ્યો? એક સાધારણ બાળકમાંથી અમેરિધનો પ્રસિદ્ધ પ્રેસીડેન્ટ નિક્સને કોણે બનાવ્યો? કોયડને પણ હરીફાઈમાં હકાવે તેવા રંગવાળા અને લાકડાની કેબિનમાં પરી રહેનાર એક બિખારી હમસી બાળકમાંથી હજારો હમસી ઓનો ઉદ્ધાર કરનાર બુ ? ટી વોશિંગ્ટન કોણે બનાવ્યો? જેને કોઈ પૂર્વ જાણતું પણ નહીં, તેવા રોક સામાન્ય વિદ્યાર્થીમાંથી માનવમધુઓ પ્રતિ સાચો પ્રેમ રાખીને તેમને માટે જીવન અર્પનાર મોહનરામ કમચંદ ગાંધીને કોણે બનાવ્યો?

આ સર્વ પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ છે, અને તે તમે પોતે સહજ દઈ શકશો જ

તમને આજે કોઈ જાણતું નથી, કારણ કે તમે મહત્વાકાક્ષાથી રહિત છો. તમે તેને ધારણ કરો, અને જગતમાં એક ઉપયોગી અગરૂપ તમે થઈ પડશો અને આખું જગત તમને સહજ જાણશે. જગતને જાણવવા માટે કઈ તમારે મહત્વાકાક્ષાને ધારણ કરવાની નથી, પણ તમારા પોતાના વાસ્તવ માહાત્મ્યના અવિર્ભાવ અર્થે જ કરવાની છે

માનસદાત્ર(સાચકોગ્રહ)નો અભ્યાસ કરનાર એમ જણાવે છે કે મનુષ્યના અતઃકર્મમાં જે જે ઈચ્છા સ્ફુરે છે, તે તે સર્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ હોય છે, કારણ કે નહિ તો તેવી ઈચ્છાઓ વ્યર્થ સ્ફુરે નહિ. આ ઈચ્છાઓને સ્ફુરવનાર અતઃકર્મ છે, તે જીવોને તેવી ઈચ્છાઓ સ્ફુરવીને જો તે સિદ્ધ ન થઈ શકે તેમ હોય તો વ્યર્થ દુ ખી કરે એ સંભવિત નથી જ

તે જ પ્રમાણે સાથે સાથે એ પણ આવી સૂચિત થાય છે, કે મનુષ્યના અંતરમાં જે જે ઈચ્છાઓ બિંદે છે તે તે ઈચ્છાથી સૂચિત અમુક વસ્તુ સિદ્ધ થનાર છે કે આવી મળનાર છે, એવા ભવિષ્યકથન કે સિદ્ધાદંશરૂપ પણ છે. વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહીએ તો, જે જે આકાંક્ષા અને મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્યને સ્ફુરે છે તે સર્વ એક ભવિષ્યકથનરૂપ છે, કે તે મહત્વાકાંક્ષા તે મનુષ્ય વડે સિદ્ધ થનાર છે.

તેથી મારી અમુક મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થશે, કે કેમ એવી શંકા થાય તો તેને પણ બુદ્ધિમાને ત્વજવી થટે છે; કારણ કે તે સિદ્ધ થવાની છે માટે તો તેને અંતરાત્મા સ્ફુરે છે, કે તે ત્વભાવનઃ સ્ફુરે છે; અથવા તો તે સિદ્ધ થવાનો હવે વર્તમાન જન્મમાં યોગ આવ્યો છે, એ પ્રકારના ભવિષ્યકથનને તે સૂચવે છે.

જ્યારે પરમાત્મા અભિમાનીને મહાપદમાં કે ઉચ્ચ પદમાં સ્થિતિ કરાવવા ઈચ્છે છે, કે તેને તે પદે ચક્રાવવા ઈચ્છે છે, ત્યારે આ મહત્વાકાંક્ષા તેનામાં તે સ્ફુરે છે, આ મહત્વાકાંક્ષારૂપી સોપાન તેને તે આપે છે. મહત્વાકાંક્ષારૂપી સોપાન—નિસરણી મનુષ્ય પાસેથી લઈ લો, અને તેને ઉચિ ચક્રવાનું કંઈ જ સાધન નહિ રહે.

મહત્વાકાંક્ષાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે, તથા તેના જેટલા લાભ વર્ણવીએ તેટલા ઓછા છે. સ્વરૂપમાં રહે જ જણાવવાનું છે કે તમે તમારા પોતાના, અન્યના અને આ આર્થાવર્તના હિતાર્થે મહત્વાકાંક્ષાને ધારમ્ કરો અને થવામનિ સ્ફુરે તે સાધવાનનાપૂર્વક પુરુષધ્રુવન કરીને તમે ઈશ્વરના અંશરૂપ છો, એ વેદવાચ્યનો અનુભવ કરો.

૨ : આંતરવેદન

મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં સમજ સાધનરૂપ એક વસ્તુની જરૂર રહે છે; તે વસ્તુ તે આંતરવેદન છે. ‘આંતરવેદન’ શબ્દગી શું કહેવાનો ભાવ છે, તે કદાચ ઘણાને સ્પષ્ટ નહિ થાય તેથી તેને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે.

આંતરવેદન એ અંતરમાં થતી એક એવી જિંદગી લાગણી છે કે જે લાગણીને લઈને મનુષ્યને જ્યાં સુધી અર્થ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ચેન પડતું નથી. જ્યારે મનુષ્યને તીવ્રેચ્છા થાય છે ત્યારે જ તે પ્રયત્નમાં જોડાય છે, અને ત્યારે જ તેના અર્થ સધાય છે. પરંતુ તીવ્રેચ્છાને જન્મ આપનાર આ આંતરવેદન છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યને આંતરવેદન થતું નથી ત્યાં સુધી તેને તીવ્રેચ્છા થતી નથી. જ્યારે મનુષ્યને આંતરવેદન થાય છે, ત્યારે જ તે મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે.

વિવિધ દુઃખના પ્રતાપોથી જ્યારે મનુષ્યના મર્મભાગ ઉપર પ્રહાર થાય છે, આઘાત થાય છે, ત્યારે તેનામાં આંતરવેદન જાગ્રત થાય છે. આ વિના બીજાં કારણો પણ આ આંતરવેદનને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પણ ક્યાં ક્યાં કારણોથી તે ઉદય પામે છે, તે ચર્ચવાનો આ કંઈ પ્રસંગ નથી. આપણે તો એ જ જણાવતું છે કે, આંતરવેદનની મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિમાં જરૂર છે તથા તે આંતરવેદનનું સ્વરૂપ અમુક યોગ છે.

જ્યારે મનુષ્યમાં આંતરવેદનાનો ઉદય થાય છે ત્યારે તેને પોતાના ઈષ્ટિનાર્થ સિદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. તેને મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને આજે સિદ્ધ કરું, કે આ ક્ષણે સિદ્ધ કરી દઉં, એમ થઈ રહે છે. તેને કંઈ જ ચેન પડતું નથી. તે એક વસ્તુને ઝંખે છે; તે વસ્તુ તે તેની મહત્ત્વા-

કાંસાની સિદ્ધિ છે. બીજા મનુષ્યોની પેઠે તે ખાવ છે, પીને છે, ધરે છે, ફરે છે તથા સર્વ વ્યવહાર કરે છે, પરંતુ તેનું ચિત્ત કોઈ જુદું જ કાર્ય કરતું હોય છે. આંતરવેદનથી ઘાવડ થયેનું તેનું ચિત્ત કાર્યસિદ્ધિ વિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને ચિનવતું નથી. મનુષ્યો જેમ ખાઈપીને દિવસે બે ઘડી ઊઘિ છે, કે રાત્રે નિરાંતે નિદ્રા લે છે, તેમ તેનું ચિત્ત ધ્યાતિથી નિદ્રા લેતું નથી. નિદ્રામાં પણ તેનું આંતરમન કાર્યસિદ્ધિના જ વિચાર કરતું હોય છે; કારણ કે જગત સ્થિતિમાં આંતરવેદન વડે તેના બાહ્ય—જગત મન ઉપર મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિની એટલી ઊંડી છાવ પડેલી હોય છે કે, તેની અસર આંતરમન સુધી પહોંચેલી હોય છે, અને તેથી નિદ્રામાં એ તે જ કાર્ય કરે છે. આંતરવેદન જેને ઘાવ છે તેની સ્થિતિ એક ધ્યાતા જેવી બની રહે છે. તેની સર્વ વૃત્તિઓ કાર્યસિદ્ધિ પ્રતિ જ વડેતી હોય છે, અને તે એકાગ્રતાથી વ્યુવગરના પ્રદેશમાં જેન દીપક બળે છે તેમ અચક-પણે વેગથી વહેતી હોય છે. આવા મનુષ્યમાં એકાગ્રતા સહજ બની રહે છે. તેમનું મન એકતું જ સિદ્ધિને ચિંતવે છે, એમ નહિ પણ તેમની મતિ, મજજ વગેરે તમામ કિસ્મો તથા તેમના ઘરેરના અણુઅણુ તેને જ ચિનવતા હોય છે. સખીઓ સાથે હાથીમળીને આનંદવાર્તા કરતાં કરતાં ચાલતાં છતાં એક મુવતીનું ચિત્ત જેમ ઘિરે સ્થાપેલા ઘટમાં અનાવાસપણે સંવગ્ન હોય છે, તેમ આંતરવેદનગણા આ પુરુષનું ચિત્ત વિવિધ વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ પોતાના લક્ષ્યમાં જ લાગેતું રહે છે. મહત્વાકાંક્ષી જ્યારે આંતરવેદનથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેનો મહત્વાકાંક્ષા વિનાના બીજા પદાર્થો પ્રત્યેનો સંમોહ સહજ છૂટી જાય છે. તેને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા વિનાના ઈતર પદાર્થો પ્રતિ સહજ વિગત પડે છે, અને માત્ર મહત્વાકાંક્ષા પ્રતિ જ તેને વાસ્તવ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે.

જગતમાં તે પોતાના અર્થની જ સિદ્ધિને જુએ છે, સ્વપ્નમાં પણ તેને જ ઝંખે છે, અને આ પ્રમાણે સર્વ સમયમાં તે તેના જ ચિનનમાં રત રહે છે. તેના ચિતનમાં ગત રહીને તે કંઈ અટકી જતો નથી. પરંતુ તે કરવા યોગ પ્રયત્નમાત્રને તેની સિદ્ધિ માટે કરે છે, અને તેને સિદ્ધ

કરે છે ત્યારે જ વિરમે છે. જ્યારે મનુષ્યમાં આંતરવેદન ઉત્ભવે છે ત્યારે એ નિશ્ચિત થાય છે, કે હવે તેના અર્થ સિદ્ધ થયા વિના નહિ જ રહે.

આંતરવેદનથી મનુષ્યના અંતરમાં એવો ઝલ્મઝલ્મ થાય છે, કે તેના થરકાટ, તેના સ્ખલ શરીરમાં પણ પ્રકટે છે. જેને આંતરવેદન થાય છે તે જમ્મે તેવાં કષ્ટ સહવાં પડે તો તે સહે છે, જમ્મે તેવાં વિઘ્ન નડે પણ તેતાથી તે પ્રતિહત થતો નથી, અને તે ચેન કેન ઉપાયે કાર્યસિદ્ધિનું દર્શન કરે છે.

મેઠાં કાર્ય કરવાને વિશેષ ભગની જરૂર પડે છે અને તેનું વિશેષ ભજ ત્યારે જ મનુષ્યના અંતરમાંથી જગ્રત થાય છે, કે જ્યારે તેને આંતરવેદન થાય છે. એક દીવાસળી ચાંપતાં તુલુના કે કાષ્ઠના સધિમાં છુપાઈ રહેલો અગ્નિ જેમ પ્રકટી નીકળે છે, તેમ આંતરવેદન થતાં મનુષ્યના અંતરમાંથી આદ્યુત ભજ પ્રકટી નીકળે છે.

ધણા સામાન્ય જણાતા મનુષ્યોએ પૂર્વે મહત્ કાર્ય કર્યાં છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમને આંતરવેદન થવેનું હતું, અને તેને લીધે તેમના અંતરમાંથી આદ્યુત ભજ પ્રકટ્યું હતું; જ્યારે આંતરવેદન વિનાના અનેક મેઠા જણાતા મનુષ્યો હતા તેને તે જ સ્થિતિમાં કોઈ પણ મહત્ કાર્ય કર્યા વિના આ જગતમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, અને તેમનું નામનિધાન પણ કોઈ જાણતું નથી.

નિષ્ક થાય છે, અન્ય મનુષ્યોની મહત્વાકાંક્ષા કાળે કરીને સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ આંતરવેદનવાળાની મહત્વાકાંક્ષા વર્તમાન જન્મમાં જ સિદ્ધ થાય છે. જેમણે કાળે કરીને પોતાની ઈચ્છાઓને સિદ્ધ કરવી છે, તેમને માટે કાળ અનવધિ છે, પરંતુ જેમને આ જન્મમાં જ ઈચ્છિતાર્થની સિદ્ધિ કરવી છે, તેમને માટે આંતરવેદનની જરૂર છે.

જેમને આંતરવેદન થાય છે તેમની સ્થિતિ કેવી થઈ રહે છે, એ અત્રે જણાવવાની વિશેષ કરીને અગત્ય છે જ. આ વાતને આપણે એક એ દૃષ્ટાંત આપીને જણાવીશું.

ધ્રુવની શાવકી માતાએ જ્યારે તેમને મર્મવચન કહ્યું હતું, ત્યારે તેમને જે લાગણી થઈ હતી તે આતરવેદન હતું નહિતઃ મહેતાને તેમની ભાભીએ જે વચનો કહ્યા હતા અને તેથી તેમને જે લાગણી થઈ હતી તે આતરવેદન હતું વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠ મુનિને ઘેર પધાર્યા હતા અને તેમના આતિથ્ય પછી તેમણે કામધેનુને લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો હતો છતાં તેમને ન કાવી શક્યા ત્યારે તેમને ઉગ્ર તપ કરવાને જે વૃત્તિઓ દૃઢ નિશ્ચય કમળો હતો તે આતરવેદનથી જ વૃત્તિ હતી જે વેદને લઈને શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખડગમાં વર્ણવેલા વીરવિજયચક્રને રાજપાટ તાજીને પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવા પ્રતિ જે વેગ પ્રકટ્યો હતો તે વેદન તે આતરવેદન હતું

આ વિના બીજા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન સમયના દૃષ્ટાંતો મળી શકે તેમ છે અને તે વાચક પોતે પણ શોધી શકે જ તેથી અહીં વિશેષ દૃષ્ટાંતો ટાકવા યોગ્ય ગણ્યું નથી

જેમને આતરવેદન નથી થયું હોય તેમને કોઈ અનુકૂળ અર્થ વચમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે તે તેનાથી સતોષ પામીને પ્રારબ્ધ પ્રયત્નથી વિરમી શકે છે, જ્યારે આતરવેદનવાળા પુરુષને મુખ્ય વિષયથી રાત્રિ વિષય પ્રાપ્ત થતા તેનાથી તેઓ સતુષ્ટ થતા નથી અને ઈષ્ટિત વિષયથી વિગમ પામતા નથી, અથવા તેા ઈતર મનુષ્યો ન્યૂનાધિક વિદ્વાન કે કટ નડતા મહત્ત્વ કાશાથી અટકી શકે છે, જ્યારે આતરવેદન જેને થયું છે, તે વિદ્વાન કે કટથી અટકી જતા નથી, પણ ઈષ્ટિતાદર્શિ સિદ્ધ કરે છે, ત્યારે જ શાંત થાય છે

આ વાર્તા વિશ્વામિત્રના રોક દૃષ્ટાંતથી અધિક રમ્ય થયે તેમને બ્રહ્મચર્ય મેળવવા આતરવેદન થયું હતું તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવા અર્થે તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાને આરભી અમુક વર્ષ પછી બ્રહ્મદેવ તેમની પાસે આવ્યા અને તેમને બ્રહ્મવેદ વિના અન્ય રાજ્યાદિ જે જોઈએ તે માગવા ઈચ્છા જણાવી તેમણે કહ્યું કે, મારે ત્રિભુવનનું કે ચોદ લોખનું રાજ્ય નથી જોઈતું પણ મારે તો બ્રહ્મતત્ત્વ જ જોઈએ છે બ્રહ્મદેવ રાતર્ધાન થઈ જવા પુનઃ

તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા ચાલવી અને જ્યારે તે બ્રહ્મર્ષિપદને પામ્યા ત્યારે જ વિરમ્યા આનુ કારણ તેમને થયે આતરવેદન જ હતું

આતરવે નવાજાને ઓછું અર્થ પ્રાપ્ત થતા શાંતિ થતી નથી, પણ તેને ઈચ્છાનો મુખ્ય અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જ શાંતિ થાય છે જેને આતરવેદન થયું છે તેને અર્થસિદ્ધિની ઈચ્છા પ્રતિપજે જગત રહ્યા કરે છે, તથા પ્રતિપજે તે બળવાન થતી રહે છે અને પ્રતિપજે તેને પ્રયત્નમાં જ બળની જરૂર છે તે બળ રાત્રમાથી મળતું રહે છે

આતરવેદન જેને નથી દયુ તથા જેને થયું છે તેવા પુરુષની વૃત્તિનું સ્વરૂપ નીચેના શ્રીમાન વિશ્વવંદ્યારવિત પદમાં ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવેલું છે, તેથી તેને આહી આહુ મોગ્ય ગણ્યું છે

‘ગુરુબાણે ધારવ કો ન ભાળ્યા, આ વિશ્વમા,

અતરના દર્દો મેઈ નજર ન આવે,

નાટકના લેશ બરે ન્યાળ્યા રે,—

દરિયાને કાંઠે રહીને, મેલીનણી મોટી મોની,

વાનોને જ્યા ન્યા જોવા કરના રે છ,

ડૂબતી મારીને ત્રાટી મોનીનો લાવેજો,

જોયો ન પૃથ્વી બની ફરતા રે—

જાનની સાતે ભૂમિતણા રૂપ વર્ણિયાને,

કરવે દીપ્ત જનો પૂરા રે છ,

પ્રથમ ભૂમિજાને પણ સિદ્ધ મેની એવા,

જોયો ન સુભાગી કોઈ શૂરા રે,—

* * * *

ગુરુતણા ગયા બાણે ધારવ જનોના કાઈ,

નેન અન ચેનવેણુ ન્યાસ રે છ,

પણે ને પરણેજા સદા ઓઝરે,

સમજી શું થકશે જો કુવારા રે,—

નરહરિ ગુરુતણ બાપ વા યાં તેનું ચિત્ત,—
પંખી ન દૃશ્યે થકે ઊડે રે જી,
સ્વચ્છરૂપે તે ગરે નિહાલિન વળગે
સર્પે જાણે નાખી દૃઢ ચૂડે રે—’

આ પ્રમાણે જેને આતરવે ન થયું નથી તે પોતાનો સમય અર્થ સિદ્ધિ થાય તોપણ ઠીક, અને ન થાય તો પણ ઠીક, એ પ્રકારના વિચારથી તદ્દનુકૂલ પ્રયત્ન કરતો વીતાવે છે, પરંતુ જેને આતરવેદન થયું છે, તેને તો એન જ પડતું નથી તેને એમ જ વિચાર પ્રધાનપણે જગત હોય છે, અને તે વિના બીજી બધી વસ્તુઓ પ્રતિ તેની ઉપમાદૃષ્ટિ રહે છે

આતરવેદનવાળાની આવી જ સ્થિતિ હોય છે તેમને કોઈ એક એવું આતરજ્ઞાન હોય છે, કે જેને લીધે તે બીજી બધી પ્રવૃત્તિ પ્રતિ અલગ કરે છે અને માત્ર એક જ પ્રવૃત્તિ પ્રતિ ચર્ચ લય રાખે છે આ પ્રમાણે યવામા પૂર્વે અનુભૂત કોઈ દુખના પ્રહાર કારણભૂત હોય છે જોકે જ્યારે દુખનો કોઈ પ્રહાર મનુષ્યને થાય છે, ત્યારે તેને એમ લાગે છે, કે તેનું પાછા અધિત થયું છે, પરંતુ તેમ યવાથી તેના મર્મભાગ ઉપર અસર કરીને તેનામા ઈશ્વર આતરવે નને જગત કરે છે, જે તેને તે દુખના જયને સંધાવે છે ત્યારે જ જ્ઞાત થાય છે આ વિના આતરવે ન યવામાં બીજા પણ કા હોય હશે જ પરંતુ તે ત્યારે જ ઉદય થાય છે, કે જ્યારે જેના આત્મકરણમા તેનો ઉદય થયો છે. તે તેનામી સૂચિન અર્થને સિદ્ધ કરનાર હોય છે આ વાર્તા વિશેષ સૂક્ષ્મ છે, તેથી રોગ જ રાપણે મૂકી થકીને છીએ, કે અતર્થામી ઈશ્વરની કોઈ હિતકર રાને વિરાણુ ઈશ્વાથી જ તે પ્રકટે છે

૩ : ચિકીર્ષા

જેને મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાને માટે જ્યાં પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આંતરવેદન થયેલું છે તેને ચિકીર્ષા પ્રકટે છે. ચિકીર્ષા એ મનની એવી સ્થિતિ છે, કે જેમાં તેને કાર્યસિદ્ધિ કરવાની વિલક્ષણ વેગવાળી ઈચ્છા પ્રકટે છે. ચિકીર્ષા એટલે કાર્ય કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા.

જેને આ ચિકીર્ષા પ્રકટે છે તેને પછી બીજું કંઈ જ સૂઝતું નથી. હું માત્ર કાર્ય કેવી રીતે સિદ્ધ કરું, એ જ વિચાર તેને આર્પાડ બન્યો રહે છે. મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને હું કેવી રીતે આ તણે સિદ્ધ થયેલી જોઉં, એ પ્રકારની તેને ઉત્કટ ઈચ્છા હૃદયમાં જાગ્રત રહ્યા કરે છે.

બીજા તમામ કર્તવ્યો પ્રતિ તેને વિચાર પ્રગટે છે, અને આ એક કર્તવ્ય પ્રતિ જ તેને અનુષ્ઠાન શરૂ પ્રકટે છે. તે ખાસ છે, પીએ જ અને બીજાં વિવિધ કાર્ય કરે છે છતાં તેમાં તેની વૃત્તિ લેથ પણ પરોવાતી નથી, પરંતુ તેનું ધ્યાન પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં જ લાગેલું હોય છે.

તેને બીજા એક પણ વિચારમાં સુખ જણાતું નથી. પણ માત્ર મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાના વિચારમાં જ સુખ જણાય છે. બીજા વિષયો સુખકર છતાં તેને દુઃખકર લાગે છે, અને આ મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ કષ્ટપ્રદ છતાં તેને સુખપ્રદ જણાય છે.

જ્યારે મનુષ્યમાં ચિકીર્ષા પ્રકટે છે ત્યારે તેની આંતર સ્થિતિ કોઈ વિલક્ષણ થઈ રહેલી હોય છે. આ મનુષ્યની આ આંતર સ્થિતિને વાંચવાને અન્ય મનુષ્યો સમર્થ નથી જ, પરંતુ જેણે આ દેશાનો કંઈ અનુભવ કર્યો છે, તે જ તેને જાણવાને સમર્થ હોય છે.

જેની પાંખો કપાઈ ગઈ છે, એવું પક્ષી જેમ ઊડી શકતું નથી તેમ આ મનુષ્યનું ચિત્ત બીજા કોઈ પણ કાર્યમાં દોડી શકતું, નથી. કાર્યને સિદ્ધ કરવાની ઈચ્છા, એ જ તેનું સર્વ સમાધાન ધ્યેય થઈ રહેલું હોય છે. તે દિવસના સમયમાં આ વસ્તુનું ચિંતન કરે છે, એમ નહિ, પરંતુ રાત્રે પણ તે નિદ્રા લેતો નથી, અને તેનું જ ચિંતન કરે છે.

તે પોતાના મનમાં હું આ પ્રયત્ન કરું કે તે પ્રયત્ન કરું, હું આ માર્ગે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરું, કે તે માર્ગે કરું, એના જ વિચારમાં રત રહે છે. તેનું મન આંતરવેદન વડે એવી સ્થિતિમાં મુકાવું હોય છે કે તેને આ વિના બીજું ચિંતન રચવું જ નથી, તથા તે બીજું ચિંતન કરવું પણ નથી.

મુમુક્ષુ અર્થાત્ મોક્ષની ઈચ્છાવાળા પુરુષની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવી જ સ્થિતિ આ મનુષ્યની થાય છે. ફેર એટલો જ હોય છે, કે મુમુક્ષુ મોક્ષનું ચિંતન કરે છે, જ્યારે આ મનુષ્યને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું ચિંતન હોય છે; બાકી મનની સ્થિતિ તો એક જ પ્રકારની હોય છે.

વાસ્તવમાં મુમુક્ષુ પુરુષની સ્થિતિ કેવી હોય છે, તે તમે જણા છો? જેને મુમુક્ષુતા પ્રકટે છે તેને નથી ખાવાનું રચવું, તેને નથી પીવાનું રચવું, નથી તેને વસ્ત્ર પહેરવાનાં રચતાં, નથી તેને હરવાફરવાનું રચવું નથી તેને વિવિધ લેભવ રચતા, કે તેને અન્ય કંઈ જ નથી રચવું. તેની પ્રીતિનો વિષય એક મોક્ષ જ માત્ર હોય છે.

આ સંસાર શું, આ શરીર શું, આ શરીરમાં જે હું હું કરીને ભાસે છે તથા વ્યવહાર કરે છે, તે વસ્તુતઃ કોણ છે, તે ક્યાંથી આવ્યો છે તથા ક્યાં જવાનો છે, આ જગત કોત્રે રમ્યું છે, ઈશ્વર એ કોણ છે અને કેવો છે, ઈશ્વરની સાથે પોતાનો કેવો પ્રકારનો સંબંધ છે, આપણ અને આપણ જ વિચારમાં તે નિઃશંક રત રહે છે.

કદી કદી તે મૂક જેવો બની રહે છે, કદી તેની આંખોમાંથી અશુ-પ્રવાહ વહે છે, કદી બાહ્ય જગતનું તેને અભ્યાસ થાય છે, અને આ જ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ કોઈ વિવશ્વસુ થઈ રહે છે. અન્ય મનુષ્યો તો આ મનુષ્યની સ્થિતિની કલ્પના કરવાને પાત્ર અસમર્થ છે; કારણ કે તેમની કલ્પનાની મર્યાદાથી બહારનો તે સ્થિતિ છે.

આવી જ સ્થિતિ આ ચિકીત્સાપ્રાપ્ત પુરુષની થાય છે. તેને બીજા વિષયમાં કંઈ જ ચેતન પડતું નથી. માત્ર પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાના વિચારમાં જ તેને સુખ જણાય છે. તેની વૃત્તિ સદા જ સદાજમાં કાર્ય-ક્રિયાની દિશામાં જ રહેલી હોય છે. તેની વૃત્તિ સદા જ સદાજમાં કાર્ય-ક્રિયાની દિશામાં જ રહેલી હોય છે.

આ પ્રકારની સ્થિતિ સામાન્ય મનુષ્યોને પ્રાપ્ત પણ થતી નથી. ઉત્તમ અધિકારીને જ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે આવા મનુષ્યો કાર્યસિદ્ધિના સર્વ રીતે અધિકારી હોય છે. અને જે એક કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે છે તે અન્ય કાર્યને પણ તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ કરે છે. તેથી આવા પુરુષો મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી ગયા પછી જે કંઈ સિદ્ધ કરવાનું હાથમાં લે છે તે અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે જ.

જ્યાં સુધી મનુષ્યને ચિકીર્ષા પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી તે અમુક કાર્ય કરી શકશે, કે કેમ અથવા ક્યારે કરશે, તેના કંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ જેનામાં આ વૃત્તિ જાગ્રત હોય છે તેના વિષે એ અનુમાન સહજ કરી શકાય છે, કે તે હવે ધારેલા કાર્યને સત્ત્વર સિદ્ધ કરશે જ.

અમુક મનુષ્યને અમુક કાર્ય કરવાની સાચી ઈચ્છા છે, કે કેમ એ આ ચિકીર્ષા ઉપરથી જણી શકાય છે. અને આ ચિકીર્ષા જ્યારે મનુષ્યમાં પ્રકટે ૩ ત્યારે અંતરાત્માનો તેના ઉપર અનુગ્રહ થાય છે, અને તેને તેનું કાર્ય જે રીતે સરળપણે સિદ્ધ થાય તેવા માર્ગેનિ દર્શાવે છે. કાર્ય કરવાની સાચી ઈચ્છા જ્યારે મનુષ્યને થાય છે, ત્યારે જ અંતર્યામી તેને તેના હિતના માર્ગો દર્શાવે છે. પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને તેને યોગ્ય સાધનો પ્રાપ્ત નથી હોતાં તોપણ આ ચિકીર્ષા જો મનુષ્યોમાં પ્રકટેલી હોય છે તો તેને સર્વ સાધનો મળી આવે છે.

જેને ચિકીર્ષા પ્રકટી નથી તેને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને અનેક પ્રતિકૂલતા તથા અનેક વિઘ્ન દૃષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ જેને તે પ્રકટી છે, તેને નથી તો પ્રતિકૂલતા જણાતી, કે નથી તો વિઘ્ન જણાતાં. તેની દૃષ્ટિ કેવળ કાર્યસિદ્ધિ પ્રતિ જ સ્થિર થયેલી હોય છે. જેથી કદાચ તેના માર્ગમાં પ્રતિકૂલતા કે વિઘ્ન હોય છે તો પણ તે અજાણ જાય છે; અથવા ભાજુએ ખસી જાય છે.

ચિકીર્ષા એ એક એવી ઈચ્છા છે, કે જેના પૃષ્ઠભાગમાં અનુલ મળ રહેતું હોય છે. અને જ્યારે મનુષ્ય પ્રપ્ત્તિમાં જોવાય છે ત્યારે તેને આ મળતી સહાય મળે ૩ અને તે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે.

ચિકીર્ષા એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો અંતરાત્માનો જ ખગ્ધો ન ખાળી થકાય તેવો સ્વર છે. અને એ જ દર્શાવે છે કે જ્યાંમાં તે પ્રકટે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો સર્વ સીતે અધિકારી છે. ચિકીર્ષા વડે જાણે સાક્ષાત્ અંતર્યામી જ અભિમાનીને કેમ ન કહેતા હોય, કે અમુક કાર્ય તારે કરવાનું છે, અને તે તારાથી સિદ્ધ થશે જ.

જેને ચિકીર્ષા પ્રકટેલી છે, તેને કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે પ્રયત્નમાં જોડાવા માટે ઈતર પ્રેરણાની જરૂર પડતી નથી તેની ચિકીર્ષા એ જ તેને માટે ઉત્તમ પ્રેરણા હોય છે અને તે તેને કાર્યપ્રતિ પૂર્ણ વેગથી ધ્રોરે છે.

આંતરવેદન અને ચિકીર્ષા પ્રકટતાં મગ્ધ પુરુષપ્રયત્નમાં જોડાય છે. અને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં જ સિદ્ધ કરે છે, અને શાંતિને પામે છે.

આ ચિકીર્ષાનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તત્ત્વનિષ્ઠ શ્રીમાન વિશ્વવંદ્ય કહે છે કે,

‘મોક્ષેષ્ઠા તીવ્ર પ્રકટતાં, નથી ખાનપાન આ રચનાં,
નથી વાહન સુવચ્ચ ગમતાં, વ્યવહારમાત્ર ઉર દમતા.

*

*

*

નવ આવે નિદ્રા ભાવે ખાળું અન્ન,
ચમુચમુ ઉર દાઝે અશુ વહે નયન.’

આ પંક્તિઓમાં મુમુક્ષુની અર્થાત્ મોક્ષની ઈચ્છાવાળાની સ્થિતિનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. પરંતુ તે જ સ્થિતિ મહત્ત્વાકાંક્ષાને કે બીજાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સાચી ઈચ્છાવાળાની થાય છે. અને આવી અંતઃકરણની સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી જાણું કે, વાસ્તવ ચિકીર્ષા પ્રકટી નથી; અને વાસ્તવ ચિકીર્ષા પ્રકટયા વિના વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્ન કે જે ફળને પ્રકટાવનાર છે, તે પણ થતો નથી. તેથી ફળનું દર્શન કરવા ઈચ્છનારમાં પ્રયત્નમાં જોડનાર સાચી ચિકીર્ષા પ્રથમ પ્રકટવાની જરૂર છે.

૪ : પુરુષપ્રયત્ન

આ જગતમા કોઈ પણ શક્તિ કે પદાર્થ ન મળે એમ નો નથી જ.

*

*

*

નથી આ જગે અસાધ્ય, જે ઊપજે છે ઉરવિષે,
માટે ગણી સઉ સાધ્ય, પ્રયત્ન કરવો ઉરમિમે.

*

*

*

(ત્રિ. વિ. ખડ્ગ)

ઈશ્વરે જીવોને અત્પણ તથા અત્પણકત સ્થિતિમાં મૂક્યા ત્યારે તેની સાથે તેમણે પુરુષપ્રયત્નરૂપી શક્તિ પણ તેમના અંતરમાં મૂકી છે, કે જે વડે તે પુનઃ પોતાના વાસ્તવ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે. જીવન્વદ્ધામાં અભિમાની અત્પણ તથા અત્પણકિત હોય છે, પરંતુ પુરુષપ્રયત્ન વડે તે આ સ્થિતિનો જપ કરે છે, અને સર્વજ્ઞત્વ તથા સર્વશક્તિમત્ત્વ જેમાં રહ્યાં છે, તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞત્વ એને સર્વશક્તિમત્ત્વ જે પદમાં સ્થિતિ કરી રહ્યાં છે, તે ઈશ્વરપદને પુરુષપ્રયત્ન પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ પુરુષપ્રયત્નનો મહિમા શું અનુપમ નથી?

‘પુરુષપ્રયત્નને મનુષ્યમાંથી લઈ લો, અને તેની સ્થિતિ શું થાય છે ને જુઓ. તેની પ્રગતિમાત્ર તરત જ અટકી જાય, અને તે એક શુદ્ધ વસ્તુ જેવો બની રહેશે. પ્રગતિમાત્રના સંભવો પુરુષપ્રયત્નમાં જ રહેલા હોય છે.

પુરુષપ્રયત્ન એ અંતરાત્માનું જ સામર્થ્ય વિરોધ છે, અને તેના વડે મનુષ્ય જે ધારે તે કરી શકે છે. જે કાર્ય ઈશ્વર કરી શકે છે તે જ કાર્ય, કે તેવાં કાર્ય પુરુષપ્રયત્ન પણ કરી શકે છે, કારણ કે તે તેમનો રાંધ છે.

પૂર્વેના ઈતિહાસ તપાસો અને જુઓ કે, પુરુષપ્રયત્ને શું શું કરેલું છે. સ્વર્ગમાંની આ મૃત્યુલોકમાં પરમ પવિત્ર અને પાપહર ગંગાને લાવનાર કોણ હતું? એક છ વર્ષના બાળકને ધૂવલોકનું અનેક મુગધર્મતનું સામ્રાજ્ય આપાવનાર કોણ હતું? જેને તેને લૂંટી લઈને વૃંદાવનનો ધંધો કરનાર જડ

મતિ વાસ્તવીકિને ઋષિમુનિઓનું અગ્રામીપદ અપાવનાર કોણ હતું? જે સમયે મોજલ રાજાઓની પ્રમત્ત સત્તા પ્રવર્તી રહી હતી તે સમયે જેને કંઈ જ અનુકૂળતા ન હતી એવા આરબમાં એક સામાન્ય સરખા પ્રતીત થતા શિવાજી મહારાજનો અચલ કીર્તિધ્વજ દરકાવવામાં કયું કારણ હતું? એક બિખારી જેવી દીન સ્થિતિમાંથી ભૂકર ટી. વોશિંગ્ટનને ઊંચકીને લાખો સ્ત્રીપુરુષોનો ઉદ્ધાર અને ઉદ્ભવ કરી થકે તેવી સ્થિતિમાં સ્થાપનાર કોણ હતું? એક સામાન્ય ગરીબ બાળકની સ્થિતિમાંથી અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટની અતિઉદાત્ત સ્થિતિએ ચિંતનને ચકાવનાર કોણ હતું? અને આ જ પ્રમાણે અત્યંત તુચ્છ સ્થિતિમાંથી અનેક મનુષ્યોને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થિતિમાં સ્થાપનાર કોણ હતું?

આ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ‘પુરુષપ્રયત્ન’ એ ઘટ જ આપણા સર્વતા મુખમાંથી એકી વખતે સડજ જ નીકળી જાય છે. અહો, પુરુષપ્રયત્નનો મહિમા કેટલો અગાધ છે! પુરુષપ્રયત્ન શું કરે છે, અને શું નથી કરે, એ પૂર્ણ રૂપમાં કોણ કહી થકે તેમ છે?

પુરુષપ્રયત્નને અસાધારણ કાર્ય કરવાં કદિન નથી. પનામાની નહેર જે અમેરિકનોએ આજે કરેલી છે, તે શું એક અસાધારણ કાર્ય નથી? પુરુષપ્રયત્ન સ્થળને દેકાણે જાય અને જળને દેકાણે સ્થળ કરી થકે છે.

જેને આંતરવેદન ઘણું છે, અને જેને ચિકીર્ષાના પ્રકાશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચિકીર્ષા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે જ વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્ન કરી થકે છે. પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરી સાધારણ રીતે પેનાનો નિર્વાહ ચલાવી મરી જતું, એમાં પુરુષપ્રયત્ન નથી. આટલું કનાર વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્નના પ્રભાવથી અચાત ઘોષ છે. વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્ન એ કોઈ જુદી જ વસ્તુ છે, અને તે વિરલ અધિકારીને જ પ્રાપ્ત ઘોષ છે.

મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાની લ્ષારે સાચી ઈચ્છા—ચિકીર્ષા મનુષ્યને ઘાય છે ત્યારે તે પછી ઝાઝો રહેતો નથી. તે તત્કાલ જ પુરુષપ્રયત્નરૂપી રક્ષાભૂમિમાં ઊતરી પડે છે અને વિજયને વરે છે,

સાચો ક્ષત્રિય વીર મુજને જેતાં જેમ ધૌર્યથી હયમથી જાય છે, તેમ મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાની સાચી ઈચ્છાવાળા પુરુષોનાં અંગેઅંગ હયમથી જાય છે અને કોઈ પણ ઉપાયે પોતાની ઈચ્છાને સિદ્ધ કરે છે, ત્યારે જ વિરમે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાધારણ જીવોને વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્નનું માહાત્મ્ય ખબર નથી જ હોતું. તે તો પોતાના સાધારણ પ્રયત્નને પુરુષપ્રયત્ન સમજે છે. અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો પછી માથે હાથ દઈને નસીબને બળવાન ગણતા બેસે છે.

નથી હોતું, પુરુષપ્રયત્ન કરનારને કદાપિ માથે હાથ દઈને બેસવાનું નથી હોતું. તેને માટે તો કાર્પસિદ્ધિ કે વિજય જ નિર્માણ થઈ ચૂકેલાં હોય છે; અગે! ન નિર્માણ થયાં હોય તો પણ તે કાર્પસિદ્ધિને વરે છે જ. તેનું પ્રારબ્ધ તે પોતે જ રચી ચકે છે કે પ્રારબ્ધને અન્યથા કરી ચકે છે. તરવાર ગમે તેટલી તીક્ષ્ણ હોય કે ગમે તેટલા બળથી ઘાતુ ઉપર વાપરવામાં આવતી હોય પરંતુ ઘાતુ જે ધીરવીર હોય છે અને યોગ્ય ઠાકથી પોતાનું રક્ષણ કરી ચકે તેમ હોય છે તો પછી તે કયા અર્થને સારે છે? કંઈ જ નહિ. તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ વિપરીત હોય પણ જ્યાં અડગ પુરુષપ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યાં તે નથી જ ફાળી ચકતું.

તમે સહજ જ પૂછ્યો કે, કયા પ્રયત્નને વાસ્તવ પ્રયત્ન તમે કહો છો? તેનો ઉત્તર સરળ છે અને તે એ છે કે, જે રાઈને સિદ્ધ કરાવે છે તે જ વાસ્તવ પ્રયત્ન છે. આંતરવેદનના પરિણામમાં જેમ યિકીર્ષા પ્રકટે છે, અને યિકીર્ષાના પરિણામમાં જેમ પુરુષપ્રયત્ન પ્રકટે છે તેમ, પુરુષપ્રયત્નના પરિણામમાં ક્ષય પ્રકટે છે. આંખા ઉપર મોર આવે છે ત્યારે એ અનુમાન સહજ થાય છે, કે હવે તેના ઉપર કેરીઓ આવશે. તે પ્રમાણે પુરુષપ્રયત્ન જ્યારે દરવામાં આવે છે ત્યારે એ અનુમાન સહજ થાય છે, કે હવે ક્ષય પ્રકટે જ. જેટલો ક્ષયમાં વિંખ થાય છે તેટલો પુરુષપ્રયત્નમાં અપૂર્ણતા સમજવી, કે જેટલો અપૂર્ણતા ક્ષયમાં પ્રતીત થાય છે, તેટલો ન્યૂનતા પુરુષપ્રયત્નમાં સમજવી. સોજ આની પુરુષપ્રયત્ન થાય અને પંદર

આની ક્ષણ મળે એમ હોતું નથી, પણ પૂરેપૂરું સોળ આની જ ક્ષણ મળે છે. તેથી જ્યાં સુધી પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી પુરુષ-પ્રયત્નને ત્યજી દેવાનો નથી, પણ હજી તેની અપેક્ષા છે, એમ સમજીને તેનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે.

જેને મહત્ ક્ષણનું દર્શન કરવું છે, તેણે સાધારણ પુરુષપ્રયત્ન કર્યો ચાલતું નથી. જેને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવી છે તેણે સાધારણ પુરુષપ્રયત્નથી અટકી જવાનું નથી, અને તેટલેથી તેનો અર્થ પણ સધાનો નથી. મહત્વાકાંક્ષીને વિલક્ષણ પુરુષપ્રયત્ન કરવો પડે છે.

સરકસનો ખેત્ર કરનાર ખેત્રાડી જ્યારે કોઈ અસાધારણ પ્રયોગ કરી બતાવે છે ત્યારે પ્રેક્ષકો તાળીઓના ગડગડાટથી તેને વધાવી લે છે. તે પ્રમાણે જેનો પ્રયત્ન જોઈને આ જગતનાં મનુષ્યો આશ્ચર્યથી તેના પ્રતિ સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહે, તથા ધન્ય છે, વાહવાહ, અહાહા, એવા ઘમ્દો બોલી ઊઠે, તો જ તેનો પ્રયત્ન સાર્યક છે તથા ત્યારે જ તેનો પ્રયત્ન તે વાસ્તવ પ્રયત્ન છે, એમ સમજવું.

તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને તમારે એક જ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે એમ નહિ, પણ ઉત્તર, દક્ષિણ આદિ દશે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. જ્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી તમારે જે જે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જણાય તે તે દિશામાં અવિરતપણે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

શું તમે એમ કહો છો, કે અમે ઘણાંને પ્રયત્ન કર્યો પણ અમારી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ નથી થતી? ન કેમ થાય? થતી જ જોઈએ. પણ તે નથી થતી કે નથી થઈ તેનું કારણ એ છે કે, તમે વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્નને કર્યો નથી.

નિરાશ ન થાઓ, પ્રયત્નને ત્યજી દો નહિ, પ્રારબ્ધ કાર્યને અર્ધ મૂકી દો નહિ; પણ ઊંઘ, પુનઃ નવીન ઉત્સાહ અને નવીન વેગને ધારણ કરો. તમારો અર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે શું તમે આકાશપાતાળને સ્પેક કરવાં પડે તો તે કર્યાં છે? શું તમારે ગિરિજાવરમાં પ્રવેશ કરવો પડે તો તેમાં તમે પ્રવેશ કર્યો છે? તમારે ઉદ્યાનમંથન કરવું પડે, કે તેને તરવો પડે તો તે તમે કર્યું છે? હિમાવનને તમારે ઓળંગવો પડે તો તેને તમે

છે? આખી પૃથ્વી ફરી વળતી પડે તો તે તમે ફરી વળ્યા છો? અત્યંત અસહ્ય કષ્ટો તેને માટે વેકમાં પડે તો તે તમે વેકમાં છે? તમારા પ્રાણપર્પત સર્વસ્વનો ભોગ તમારે આપવો પડે તો તે તમે આપ્યો છે? અને આવી જ બીજી આવશ્યક પણ જેમાં આસાધારણ વિવશસ્થતા રહેતી છે, એવી ક્રિયાઓ તમે કરી છે?’

તમે તરત જ ઉત્તર આપી શક્યો, કે તેવું તો તમે કંઈ જ નથી કર્યું. માનક જેમ લાકડીનો ઘોડો કરીને વરઘોડો કાઢ્યો, એમ માને છે તેમ તમે સાધારણ પ્રયત્ન કરીને એમ માન્યું છે કે, અહોહો! મેં બહુ મોટો પ્રયત્ન કર્યો છે! પા કલાક પણ આસન સ્થિર ન રાખી શકનાર મનુષ્ય જેમ પાંચ-દશ મિનિટ એક આસને બેસીને બે ચાર ગાળાઓ અસ્થિર ચિત્તે ફેરવીને માને, કે મેં ધ્રુવ કે વાલ્મીકિ જેવી તપશ્ચર્યા કરી, તેના જેવું જ તમે માનો છો. વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્નના પ્રાંગણમાં પણ ડહા તમારો પ્રવેશ થયો નથી, તો તેના મધ્ય ભાગમાં તો તમે કયાંથી જ પ્રવેશો તો! તેના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશવા માટે ઉપર જણાવી તેવી બાબતો તમારે કરવી પડે તેમ છે.

તેથી તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો તો, આકાશ-પાતાળ એક કરવાં પડે તો તે કરો, આખી પૃથ્વી ફરી વળતી પડે તો ફરી વળો, અત્યંત તીવ્ર કષ્ટ સહન કરવાં પડે તો તે કરો, પ્રાણપર્પતનો ભોગ આપવો પડે તો તે પણ આપો, અને સ્વપ્નમાં જે જે કંઈ કરવું પડે તે સર્વ કરો, અને વિજયને વરો. જ્યાં સુધી તમે આ પ્રમાણે નથી કરી શકતા ત્યાં સુધી તમારી અને કાર્યમિદ્ધિ વચ્ચે અંતર જ રહેવું છે, એમ સમજો.

જેને કાર્યમિદ્ધિ કરવી છે તે સત્યાસંબંધીને છોડવાં પડે તો છોડે છે, માતા પિતા કે સ્ત્રી પુત્રાદિના પ્રેમને છોડે છે, વિવિધ વૈભવ અને મોહને ત્યજે છે, અને આ પ્રમાણે જેનો ભોગ આપવો પડે તેનો ભોગ આપે છે પણ પોતાના અર્થને તે સિદ્ધ કરે છે જ.

હોતા હે, ચલતા હે, એ પ્રમાણે સાધ્યગ્રુ વેનગ્રજો પ્રયત્ન ન થયો હો. પણ જે વર્તમાન જન્મમાં જ સત્ત્વર કાર્યસિદ્ધિનું દર્શન કરાવે તેવા તીવ્ર વેગવાળા પુરુષપ્રયત્નને જ્યાં દે.

એક પ્રયત્ન કરીને ફળ ન મળે તો અટકી ન જાઓ, પણ એક પાછળ બીજે પ્રયત્ન કરો, બીજા પાછળ ત્રીજે કરો, ત્રીજા પાછળ ચોથો કરો અને આ પ્રમાણે પ્રયત્નપરંપરાને એક પછી એક કર્યા જ કરો. ઉપર પ્રયત્ન કરવા પડે તો ઉપર કરો અને તેથી વધારે કરવા પડે તો તેથી વધારે કરો, પણ ફળને પ્રાપ્ત કરો ત્યારે જ વિરમો.

જેને સામાન્ય કાર્ય કરવું છે તેને સામાન્ય પ્રયત્નની જરૂર છે, પણ જેને મહાન કાર્ય કરવું છે તેને સામાન્ય પ્રયત્નથી ચાહે તેમ નથી. તેણે તો કાર્યાનુરૂપ પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે. તમારે તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે, તો પછી તમારે સાધારણ પુરુષપ્રયત્નથી ચાહે તેમ નથી જ.

હારી ન જાઓ, અસાધારણ પ્રયત્ન કરવાનો છે, જાણીને ધીરને ન હારી જાઓ. તે પ્રમાણે તમે કરી શકો તેવું બળ તમારામાં વિદ્યમાન છે જ. તમને તે પ્રતીત નથી થતું તેવું કારણ એ છે કે, તમે તેને પ્રકટ નથી કર્યું પણ ગુપ્ત રાખ્યું છે. જ્યાં તમે પ્રયત્ન કરવા માંડો છો ત્યાં આ બળ આપોઆપ જ પ્રકટ થાય છે. પ્રયત્નરૂપી ધર્મણની જ તેને જરૂર હોય છે, અને તે મળતાં તે સહજ પ્રકટે છે.

મોટા જાગ્ર ચરીરવાળા કે શ્રીમાન કે એવા મનુષ્યો જ વાસ્તવમાં પુરુષપ્રયત્ન કરી શકે છે, એમ હોતું નથી. જેને સાચી ચિકીત્સા છે તે ગમે તે સ્થિતિમાં પ્રયત્ન કરી શકે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાની સાચી ઈચ્છાવાળાને નથી તો દુર્બલ ચરીર નહતું, કે નથી તો દરિદ્રતા નહતી, કે નથી બીજી કોઈ વસ્તુ નહતી. તેને બાહ્યબળની જરૂર ઓછી રહે છે. તેના અંતરમાં એક પ્રકારનો એવો ન રોડો ચકાવ તેવો વિવશભૂત વેગ ઝિકતો હોય છે, કે તે અન્ય મનુષ્યો ન કહી શકે તેવો પ્રયત્ન કરી શકે છે. તેના આ આંતર સામર્થ્ય અને આંતર વેગની જગતને ઝાંખી પણ થતી નથી. કારણ કે તે જોવાને તેનાં નેત્ર યોગ્ય થયાં નથી. તે તો આત્મમગ્નથી આગળ રાને આગળ રહ્યો જાય છે, અને ત્યારે તે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે ત્યારે જગત તેના પ્રતિ આશ્ચર્ય મુખમુદ્રાથી સ્તબ્ધ બની જોઈ રહે છે. અને આ જોઈ રહેનારામાંથી ઘણા તો તેને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયાનું.

કારણ પ્રારંભ ગણે છે, કે કાં તો ઈશ્વરેચ્છા, સંજોગ કે તકને ગણે છે. પરંતુ તે બિચારા જાણતા નથી હોતા કે, પ્રારંભ, ઈશ્વરેચ્છા કે સંજોગો કયાં અને કેવી રીતે કોને માટે કાર્ય કરે છે. x x x

શ્રીનૃસિંહાચાર્ય પ્રણીત શ્રીત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ નામના પુસ્તકમાં પૌતાની મહારવાકાશ્વાને સિદ્ધ કરવા પ્રાપ્ત રાજ્યતૈલવને ત્યજીને અરણ્ય પ્રદેશમાં વિચરનાર શ્રીવીરવિજયચંદ્ર કહે છે કે,

વીર પુરુષ તો તેહ, જે આગુ તે ઉર કરે,
આદિ સમર્પે દેહ, પછી કાલથી પણ નવ ડા,
* * * * *
ન મળે ઈન્દ્રિયો અર્થ, તે શું પુરુષપણું રહ્યું.
જામાં તપી તપી જા, દુઃખદ શકટ રૂઢે વહ્યું.
* * * * *
થાવું ન ઘટે નિરુદ્ધ, ઘટમાં પ્રાણ રક્ષા રૂઢ.
કાં તો ત્યજવી આશ, કાં મેલવવું નવ ડગી.
* * *

તે પ્રમાણે કાલબલથી ન ડરતાં આપણી મહારવાકાશ્વાને સિદ્ધ કરવા વીર પુરુષ બનવાની જરૂર છે. જે આ જન્મમાં ઈચ્છેકો અર્થ ન મળે તો પછી પુરુષપણું નિરર્થક છે. અને જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી અધીર્મથી નહિ ડગીને નિગ્રહાને વથ નહિ થતાં ઈત્સનાર્થને સિદ્ધ કરવા ઘટે છે. અને આપે નિશ્ચય સેવનાર જ મહારવાકાશ્વાને વર્તમાનદેહમાં સિદ્ધ કરી ઘટે છે. અને આવા નિશ્ચય વિનાના મનુષ્યો સદા જ પ્રપન્ન કરતાં કાલમેષ કરે છે અને મરણને ચરણ થાય છે.

શ્રીવીરવિજયચંદ્રને માર્ગમાં એક વૃદ્ધ તપસ્વી મળે છે, જે તેમને જણાવે છે, કે ‘આ જન્મતમાં કોઈ પણ શક્તિ, કે કોઈ પણ પદાર્થ ન મળે એમ તો નથી જ.’

આ વાક્ય ઉપર વિચાર કરો, અને નિશ્ચય કરો, કે તમે કોઈ પણ વસ્તુને મેળવી શકો તેમ છો, અથવા તમે તમારી જમે તેવી મહારવાકાશ્વાને, પણ સિદ્ધ કરી શકો તેમ છો. જ. આ વચ્ચેને આ તપસ્વીના ખુબમાંથી

બોલાવનાર કોઈ સામાન્ય જીવદશાપન્ન મનુષ્ય ન હતા પણ નિત્ય ચિત્ત-
રૂપમાં રમનાર પરમાત્મા શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજી હતા; અને તેમનાં આ વચનો
પરવચનરૂપ સમજે, કે ઈશ્વરના મુખમાંથી નીકળેલાં હોવાથી સિદ્ધ થઈ
થકે તેવાં વેદવાક્યોરૂપ સમજે. એ તમે જાણો છો, કે પૃથ્વી ચળે છે, મેઠુ
ચળે છે અને નબોમંડળ ચળે છે, પણ મહાપુરુષનાં વાક્યો કદી ચલિત થતાં
નથી, તે પ્રમાણે વત્તથીલને કોઈ પણ પદાર્થ મળ્યા વિના રહેતો નથી, એ
સિદ્ધ નિયમ સમજો.

આગળ ચાલતાં ચાલતાં વળી વીરવિજયચંદ્ર બોલે છે કે,

‘જે ધાર્મ્ય નવ થાય, તો જીવ્યાથી અધિક શું?

ભલે પ્રાણ વહી જાય, પણ નિશ્ચયથી ન ડગ તમુ.’

તે પ્રમાણે પ્રાણ જતા હોય તો ભલે જાય, પણ કૃતનિશ્ચયથી વિમુખ
થવાની અથવા તેને ત્યજી દેવાની બુદ્ધિમાનને જરૂર નથી જ. કારણ કે
આ જગતમાં જે મનુષ્ય પોતાનું ધાર્મ્ય કરતો નથી અને પરવશપણે મૃત્યુમુખમાં
પડે છે, તેવા મનુષ્યોનું જીવન નિર્ઘરકસમ જ છે.

મનુષ્યને આરંભમાં કંઈ જ અનુકૂળતા નથી હોતી, પરંતુ તે પ્રયત્ન
કરવા માંડે છે, એટલે તેને સર્વ અનુકૂળતા મળી આવે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષા
પ્રયત્નથી સિદ્ધ થયા વિના રહેતી જ નથી. તમે યજ્ઞમતિ અને યજ્ઞઘકિત
આંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યા કરો અને તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થયા
વિના નહિ જ રહે.

તત્ત્વવિદ્ શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય શ્રીમુખાર્યોત્તરિવન્દેના દ્વિતીય કલ્પોલમાં
લખે છે કે,

‘પુરુષાર્થપુત્ર ઉદ્ભવતાં, દારિદ્ર્ય દુખ સહિ ટળતાં,

સિદ્ધિનિધિ પામે લળતાં, એશ્વર્યો આવી મળતાં,

તુરંત કીટ પણ પોતે બની જતો ચિત્ત ખુદ,

વર્તતી સકળ વિશ્વમાં આર અદ્ભુત.’

તે પ્રમાણે મનુષ્યના ઈચ્છિતાર્થ માત્ર પુરુષાર્થ વડે સંપાદ્ય છે. પુરુષ
પ્રયત્નથી જીવ ચિત્તપદને અર્થાત્ સર્વોત્તમ ઈશ્વરપદને પામે છે તો પછી

ઈતર લૌકિક અલૌકિક મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે, એમાં શું આશ્ચર્ય છે, કે શી શંકા છે?

ઘણા મનુષ્યો કહે છે કે ‘પ્રયત્નનું ફળ વર્તમાન દેહમાં કયાં મળે છે? ઘણાએ મનુષ્યો બિચાગ પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમને ફળ કયાં મળે છે?’ પરંતુ આ તેમનું કહેવું વાસ્તવિક નથી. પ્રયત્નનું ફળ મળે છે જ. કારણ કે તેવો ઈશ્વરનો કે પ્રકૃતિનો—કુદરતનો સિદ્ધ નિયમ છે. પરંતુ જે પ્રયત્નશિથિલ હોય છે તેનું ફળ વિગતે મળે છે, તેથી જોઈને વર્તમાન દેહમાં જ પોતાના પ્રયત્નનું ફળ ભોગવવું છે તેમણે સામાન્ય પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમ નથી. આપણા ચાલમાં કહ્યું છે, કે—સ્ત્રીવ્રતપુણ્યનાં ફલમિદૃશ્યં ક્ષમ્ભતૈ અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કરનાર તેનું ફળ અહીં જ—આ લોકમાં જ ભોગવે છે. તે પ્રમાણે અતિ ઉગ્ર પુરુષાર્થનું ફળ આ લોકમાં જ, આ દેહમાં જ મળે છે, તેથી સામાન્ય પ્રયત્ન કરી એટલી ન જાઓ, પરંતુ અતિ ઉગ્ર પ્રયત્ન કરીને વર્તમાન દેહમાં જ તમારી મહત્વાકાંક્ષાને અથવા તમારી ઈચ્છાને સિદ્ધ થયેલી અનુભવો. દેવો પણ એક વખત તમારો પ્રયત્ન જોઈને પત્ન્યવાદ આપે તેવો પ્રયત્ન કરો. તમારા પ્રારબ્ધમાં કોઈ વસ્તુ ન હોય અથવા તમારું પ્રારબ્ધ વિપરીત હોય, તોપણ તમારો અવિરત અને ઉગ્ર પ્રયત્ન જોઈને ઈશ્વરને પણ તમારે માટે કોઈ માર્ગ કાઢવો પડે, એવો અસાધારણ પુરુષપ્રયત્ન કરો. તમારા પુરુષપ્રયત્નના ફળરૂપે જ્યારે તમને ઈતર ઉચ્ચલોકમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય આવે ત્યારે તમને તે લોકસ્થિત દેવો આનંદથી વધારી લે, તેવો પુરુષપ્રયત્ન કરો.

અને આ પ્રકારનો પુરુષપ્રયત્ન કરનાર માટે બ્રહ્મલોકપાતનાં દ્વાર નિરંતર ખુલાં જ છે, એમ નિશ્ચય સમજો. તે પોતાના પુરુષપ્રયત્ન વડે એક જ કાર્પને સિદ્ધ કરે છે. એમ નહિ, પરંતુ તદ્દનંતર તેને સર્વ કાર્પ સિદ્ધ કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મોક્ષ, ભોક્ષ કે મોક્ષ સર્વ સત્વર સિદ્ધ કરાવનાર આ પુરુષપ્રયત્ન જ છે, એમ સમજીને તેનું નિત્ય અનુશાન કરો.

૫ : તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે ફળમાં નથી

ફલમાત્રની પ્રવર્તક સત્તા પોતાના નિયમમાં કેવી સાવધાન છે તેને આ અપ્પણ જીરો શું જાણે? (ત્રિ. વિ. ખડ્ગ.)

કર્મણ્યેનાધિકારસ્તે મા પલેષુ કદાચન—તારો કર્મમાં અધિકાર છે, ફળમાં (અધિકાર) નથી. એ શ્રી ભગવદ્ ગીતાના શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના વચનનો વાસ્તવ શું અર્થ છે, તે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે સારી રીતે સમજવાની જરૂર છે.

પ્રાણીમાત્રની અને મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિ ફળની આશાથી જ થાય છે, ફળની આશાને જો આપણે પ્રાણીમાત્રના અને મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાંથી લઈ લઈએ તો તે પ્રવૃત્તિ કરતાં તરત જ અટકી જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના ફળની આશાને લઈને આ સર્વ પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે, એ કોઈ પણ મનુષ્ય સહજ સમજી શકે તેમ છે જ. પોતાની પ્રવૃત્તિનું અમુક ફળ મળશે, એ આશાએ તો જીવમાત્ર વિવિધ ક્રિયા કરે છે. અને આવી આશા જો તેને નાબી હોતી તો પછી તેને પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે આ વિશ્વનો ક્રમ છતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવદે ગીતામાં 'તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે, અને ફળમાં (અધિકાર) નથી' એ વાક્ય થા માટે કહ્યું છે, તે બુદ્ધિમાનને વિચારવાયોગ્ય જ છે.

મનુષ્યો ખાવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પણ ફળની આશાથી, તે નોકરી કે વ્યાપારાદિ કરે છે, તે ફળની આશાથી, તે સાચું કે જૂઠું વર્તન કરે છે તે પણ ફળની આશાથી, સ્ત્રીપુરુષ લગ્નસંબંધથી એકબીજા સાથે જોડાય છે, તે પણ ફળની આશાથી, ખેડૂતો ખેતી કરે છે, તે પણ ફળની આશાથી- અને આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક મનુષ્ય કોઈને કોઈ ફળની આશાને અવલંબીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, એ અતિ સ્પષ્ટ જ છે. હવે જો આ ફળની આશા તેમનામાંથી લઈ લેવામાં આવે તો પછી તેમને પ્રવૃત્તિ કરવાનું કે કર્મ-માં જોડવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. અને તે પ્રયોજનનો વિનાશ થતાં પછી સ્વભાવથી જ મનુષ્યો કર્મથી ઉપરામ પામી રહે છે. તો પછી તારો કર્મમાં જ અધિકાર છે અને ફળમાં નથી, એવું ભગવાને યા માટે કહ્યું હશે, એ પ્રશ્ન થવો એ સ્વાભાવિક જ છે. અને તેમાં પણ વિચેષ્ટ કરીને જેને મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ કરવી છે તેને તો એ પ્રશ્ન સહજ જ થાય તેમ છે, કે જો તે ફળની આશાથી રહિત થઈને બેસે છે, તો તેને જોઈને તેવો ઉત્સાહ પ્રકટતો નથી તથા તેને જે પ્રકારનો પુરુષપ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, તે પ્રકારનો પુરુષપ્રયત્ન તેનાથી થઈ શકતો નથી; અને આ પ્રમાણે થવાથી તેની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી જ.

આવાં આપણા ધ્યાસોના ગૂઢ વાક્યોના અર્થ વચાર્થ રૂપમાં સમજવાને સંપમદૃષ્ટિની જરૂર છે; અથવા તો જેના ઉપર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થયો છે તેવા મહાભાગ પુરુષવશેને તેના અર્થ વચાર્થ—જેવાતેવા રૂપમાં સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આજે અનેક મનુષ્યો અનેક તર્કવિતર્ક ક્રીને આપણા ધ્યાસોના વાક્યોના અર્થ કરવા મચી પડે છે. પરંતુ તેમણે કરેલા નિર્ણય કેવડ તર્કપ્રીન જ હોય છે અને તેથી તે અવચાર્થ જ હોય છે. આ કાળમાં આવા નિર્ણય કરનાર અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે, અને વસ્તુતઃ તે કંઈ જ વચાર્થ અર્થને જાણી શક્યા નથી હોતા, છતાં જાણે પોને વચાર્થ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયા હોય તેમ માનીને જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવાને ધૂમે છે. પરંતુ તેવા મનુષ્યોને આજ સુધી જનસમૂહનું કંઈ જ વાસ્તવ કલ્યાણ ક્યું નથી. અને હવે પણ કરનાર નથી જ. આ પ્રકારનાં નિગૂઢ રહસ્યોને

જાણવા માટે આંતર-ચક્ષુ ઊઘડવાની જરૂર છે; અને જેને તે દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે જ આ પ્રકારનાં સહસ્રને વચાર્થ રીતે સમજી શકે છે.

ન તસ્ય પ્રતિમા નિવતે—તેની પ્રતિમા હોતી નથી—એ વાક્યનો અર્થ અનેક મનુષ્યો મૂર્તિપૂજના ખાંડનમાં કરે છે, અને આ દેશના તથા પરદેશના હજારો મનુષ્યો મૂર્તિપૂજ નકામી છે, તેથી દેશને અનેક હાનિ થઈ છે તથા થાય છે, અને તેને અજ્ઞાની કે મૂર્ખ મનુષ્ય જ માને છે. એમ કહીને મૂર્તિપૂજનો ઉચ્છેદ કરે છે પરંતુ આમાંથી કોણે ભક્તિને સાધી છે, કોણે યોગને સાધ્યો છે, અને કોણે વેદના તાત્પર્યને યોગ્ય પ્રભાવિકા દ્વારા એ જાણીને સ્વાનુભવ કરેલો છે, અને નિરાવરણ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરેલી છે, કે તે છાતી ઢોકીને એમ જ કહી શકે છે, કે મૂર્તિપૂજ નકામી છે અને તે હાનિ કરે છે. જેમણે જેમણે પૂર્વે આર્થશાસ્ત્રાનુસાર ભક્તિ, યોગ કે તત્ત્વવિચારને સિદ્ધ કર્યા છે, તે તો મૂર્તિપૂજનો સ્વીકાર જ કરે છે, અને તેના લાભ જ જણાવે છે. તો જેને જે શાખનો સ્વાનુભવ છે, તેમનું કહેવું વધારે પ્રમાણભૂત કહી શકાય, કે જે માર્ગે જેણે કદી એક ડગ પણ ભૂલું નથી તેમનું કહેવું વધારે પ્રમાણભૂત કહી શકાય? ભલે બીજી રીતે આ મનુષ્યો મોટા ધુરંધર વિદ્વાન હોય, પણ તેથી શું થયું? તેટલાથી તેમને આ દિશાનું જ્ઞાન છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? તેથી અંગ્રેજો, અમેરિકનો કે આપણ દેશના મોટા વિદ્વાન જણાતા મનુષ્યો, કે જેમને ઉપાસનામાર્ગનું ક્રિયત્સરખું પણ જ્ઞાન નથી, તે મૂર્તિપૂજને નિંદે, કે તેને હાનિ કરનાર કહે, તેટલા ઉપરથી બુદ્ધિમાને વ્યભોષને પામવાનું લેશ પણ પ્રયોજન નથી જ.*

* જે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન મેળવવાથી જેમ પાણી થાય છે અને આ જ વસ્તુને મેળવીને પાણી કરવાનો ક્રમ જેમ શાસ્ત્રીય તથા કુદરતી છે તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજનના અમુક અમુક ક્રમથી અમુક અમુક ફળ સિદ્ધ થાય છે તથા મૂર્તિપૂજ એ જંગલી મનુષ્યોએ માનેથી કે કઈ અર્થાવિનાની પ્રક્રિયા નથી, પણ કેવળ શાસ્ત્રીય (સાઈન્ટિફિક) તથા કુદરતી પરમ કલ્યાણજનક અને વિવિધ વિવસણ ફળને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વોત્તમ પ્રક્રિયા છે. એ સંબંધમાં એક સ્વતંત્ર

હવે આપણે ‘તાગે કર્મમાં જ અધિકાર છે, ફળમાં નથી,’ એ સંબંધમાં વાસ્તવ પ્રકાશ પાડીશું. ફળની આશા જતાં જીવોનું કર્મમાં જોડાવું નથી થતું, એ વાર્તા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને અચાત હોય, એમ હોવું સંભવતું નથી જ. પરંતુ તેમણે આથી તે વાક્ય વડે વિશેષ અર્થ કહેવા ધાર્યો હોવો ઘટે છે. પરંતુ આ વાર્તાને નહિ સમજીને અનેક મનુષ્યો આજે જેને તેને એ બોધ દેવા મચી પડે છે. કે ભાઈ! આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વાક્યપ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરો. ફળની આશાથી રહિત ઘઈને કર્મ કરો. પરંતુ આવા બોધ દેનાર મનુષ્યો જ ફળની વિવિધ આશાથી યુક્ત હોય છે, અને તેઓ તેને ઘઈને જ વિવિધ રીતે કરતા હોય છે!

આ વાક્યમાં જે ‘અધિકાર’ શબ્દ વપરેલો છે, તે સંબંધમાં વિચાર કર્તવ્ય છે અને આ જ દેકાણે ભ્રાંતિ થતી જણાય છે. તારો કર્મમાં અધિકાર છે અને ફળમાં અધિકાર નથી, તેનો એવો અર્થ છે, કે કયા કર્મનું, ક્યારે અને કેટલું ફળ મળશે, એ સંબંધનું ચિંતન કરવું, એ તારા અધિકાર (પ્રોવિન્સ)ની વસ્તુ નથી; અર્થાત્ તેનું ચિંતન કરવાની તારે જરૂર નથી. તાગે તો કર્મમાં જ અધિકાર છે, અર્થાત્ કર્મ કરવું, તેને કેટલા પ્રમાણમાં કરવું, કઈ દિશામાં કરવું, એ વગેરે કર્મસંબંધમાં વિચાર કરવો, એ તારા અધિકારની (પ્રોવિન્સ) વસ્તુ છે. અને તે પ્રમાણે કર્મ કરીને તારે તેનું શું ફળ મળશે એ વાર્તા ઈશ્વરને ઉસ્તવક સંપત્તિ ઘટે છે.

‘મા ફલેષુ પદાવન—ફળમાં તારો અધિકાર નથી,’ એનો એવો અર્થ નથી, કે તને ફળ મળતું નથી. ઘણા મનુષ્યો ભ્રાંતિથી આવો પણ અર્થ કરી બેસે છે, પરંતુ તેમ નથી જ. કર્મ અને ફળ શબ્દ અને અર્થની પેઠે જ જોડાયેલાં છે; અથવા તો ધૂમ અને અગ્નિની પેઠે જોડાયેલાં છે. જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે જ, તે પ્રમાણે જ્યાં કર્મ છે ત્યાં ફળ પ્રકટે છે જ. કર્મનું ફળ પ્રકટવું, એ આ જગતનો એક સિદ્ધ નિયમ જ છે. તેથી કર્મનું ફળ તો જીવને મળે છે જ.

પુસ્તક ઈશ્વરગુણરૂપી અમે લખવાના છીએ, જેથી અમે એ સંબંધમાં વિશેષ નિષ્કાર કરવો અનુચિત ગણ્યો છે

અથવા તો તારે ફળની આશા રાખવાની નથી, એવો પણ આ વાક્ય-માં ભાવ નથી જ. ફળની આશા રાખવાની જ છે, પરંતુ તેનું વારંવાર ચિંતન કરવાનું નથી. હું જે કર્મ કરું છું તેનું મને અમુક ફળ મળશે, ક્યારે મળશે, હજી કેમ મળનું નથી, કેટલા પ્રમાણમાં મળશે, વિપરીત ફળ તો નહિ મળે, એવું ચિંતન કર્મ કરનારે કરવાનું નથી, એ જ કહેવાનો આ વાક્યનો આશય છે. કર્મના સંબંધમાં ભલે મનુષ્ય વિવિધ વિચાર કરીને, અને નિર્ણય કરીને પ્રવૃત્તિ કરે, કારણ કે તે તેનો પ્રદેશ છે, પરંતુ ફળના સંબંધમાં નિર્ણય કરવાનું મમ તેનું નથી.

શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ નામના ગ્રંથમાં લખે છે, કે ‘આ સંસારમાં કયા મનુષ્યને કમું સુખ—દુઃખ, અને કયા નિમિત્તથી મળશે, એની ખાતરી કરી શકાતી નથી. X X X ખરું જોતાં આ જીવો રાત્રિદિવસ કિયા કરે છે, તોપણ કઈ કિયાનું કમું ફળ ક્યારે મળશે તથા ક્યારે ટળશે તે જાણના નથી. તેમ જ કમું ફળ કેવા પ્રકારની તથા કેટલી કિયા કરવાથી ક્યારે મળશે, તથા કયા કારણથી ક્યારે અપાશે અને તે સુખદ કે દુઃખદ નીવડશે, એ આદિ જાણવાયોગ્ય વાતોને પણ જાણતા નથી,’ તે પ્રમાણે જીવદશાપન્ન મનુષ્યોને ખબર નથી હોતી, કે કઈ કિયાનું કમું ફળ ક્યારે મળશે. અને એ સંબંધમાં તે જે જે નિર્ણય કરે છે, તે અપવાદ જ હોય છે. તેથી એ સંબંધનું ચિંતન વસ્તુતઃ મિથ્યા જ છે. તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે, કે તારો કર્મમાં અધિકાર છે, પણ ફળમાં અધિકાર નથી, અર્થાત્ કર્મના પ્રદેશમાં પ્રવેશતી વખતે તારે ફળના પ્રદેશમાં પ્રવેશવાની જરૂર નથી જ.

વળી કર્મનું ફળ મળે છે, એ સિદ્ધ નિયમ છે, તો પછી કર્મનું ફળ આપણને યોગ્ય સમયે મળશે જ. તેથી પૂર્ણ ઉત્સાહથી કર્મ કરતા રહેવું, એ જ આપણે માટે હિતકર છે તથા શ્રેષ્ઠ છે.

આ પ્રમાણે નહિ કરનારની થી સ્થિતિ શાપ છે? તે યોડું કર્મ કરે છે, અને હજી મને ફળ કેવું વધી મળ્યું, હજી મારી ઈચ્છાનુસાર મને ફળ

કેમ ન મળ્યું, મને પ્રતિકૂલ ફળ કેમ મળ્યું, મને ફળ ભાવિમા મળશે કે નહિ, એ પ્રકારના ચિનનમા જ રહે છે, અને તથા પૂર્ણ એકાગ્રતાથી કર્મમા—પુરુષપ્રવલ્નમા જોડાઈ શકતો નથી અને તે પ્રમાણે થવાથી તે ફળ જ દર્શન પણ કરી શકતો નથી તથા ફળના સમધનુ ચિનન ત્યજીને કર્મમા જ એકાગ્રતાપૂર્વક આપણે અધિકાર સમજીને સહગન રહેવું ઉચિત છે

વળી જેને પોતાની મહત્વાકાક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે, તેણે તો ફળનું ચિતન ઘડીએ રાને પડકે કયું પરવડ તમ નથી જ મહત્વાકાક્ષા સિદ્ધ કરવાને પ્રવલ્નને વિશેષ પ્રમાણમા અને વિશેષ સમય પર્યંત કરવાની જરૂર હોય છે તેથી તેમ નીતિ કરતા જે તે ફળનો વિચાર કરવા બેસી જાય છે તો પછી પ્રવલ્ન બાજુએ ગઈ જાય છે મહત્વાકાક્ષીને તો એ જ કરવાનું છે, કે બેક પુરુષપ્રવલ્ન પ્રતિ જ દૃષ્ટિ સ્થાપીને ચાલવાનું છે તેણે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો ઘટે છે, કે તે જે ફળને ઇચ્છે છે તે મળશે જ, અને શોમ માનીને તેણે પુરુષપ્રવલ્નમા જ સહગન રહેવું ઘટે છે

ક્રિયા અને ફળ, કે કર્મ અને ફળ, શો એવી રીતે જોડાયેલા છે, કે જ્યાં પૂર્વ પૂર્વ છે ત્યાં ઉત્તર ઉત્તર હોય છે જ,—પ્રકટે છે જ તેથી ફળના સમધમા તે મળશે જ એવી દૃઢ મત્તાને અંતરમા પોષવા વિના અન્ય કંઈ જ કર્તવ્ય નથી જે કંઈ કરવાનું છે તે પ્રવલ્નને માટે જ કરવાનું છે

ત્યારે હવે મહત્વાકાક્ષી ! આપને સ્પષ્ટ થયું, કે તમારે ફળ સમધી વિચારના પ્રદેશમા પ્રવેશવાની જરૂર નથી તમારે તો એ જ કરવાનું છે, કે સંહોદિત પુરુષ પ્રવલ્નને કરવો આ પુરુષ પ્રવલ્ન ॥ કરે છે ? તે તમારા ઈપ્સિત ફળને પ્રત્યેક પળે તમારી નિકટ અને નિકટ આવે છે, અથવા તો તમને તેની નિકટ નિકટ લઈ જાય છે, અને તેનો તમારી સાથે સમધ થવામા જેટલા અને જેટલા સમયના પુરુષપ્રવલ્નની જરૂર હોય છે, તે થઈ રહેતા તેનો તમારાથી સમધ કરાવી આપે છે તેથી પૂર્ણ શલ્કાપૂર્વક તમારી મહત્વાકાક્ષાને સિદ્ધ કરવા માટે નિત્ય ચલ્નશીલ રહો, એ જ જોવાનું કારણ છે

મારા પુરુષપ્રયત્નનું ફળ કેટલું મળશે, ક્યારે મળશે, અમુક મળશે, કે અમુક મળશે, ક્યા નિયમે મળશે, એ સંબંધમાં તમે કંઈ જ વિચાર કરવા કામ લેતા નહિ, પરંતુ મા ફલેષુ કદાચન—એ શીભજવદ્ વચનાનુસાર ફળના સંબંધમાં આ પ્રકારનું ચિંતન કરવાનો આપણો અધિકાર નથી, આપણે જરૂર નથી, એમ માનીને નિશ્ચિતન પુરુષપ્રયત્નને જ આધા, ઉત્સાહ, પ્રસન્નતા, બળ, સ્ફૂર્તિ, તથા ધૈર્યપૂર્વક કર્યા કરો અને તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા વર્તમાન જન્મમાં જ ઈશ્વરાનુગ્રહથી તમે સિદ્ધ થયેલી જોશો.

આવો જ ભાવ આ ભજવદ્વાક્યામાં હોવો ઘટે છે. કારણ કે તેઓ આ શ્લોકના બીજા જ ચરણમાં કહે છે, કે મા કર્મફલેતુભૂર્મા તે સજ્જોડ-સ્ત્વકર્મણિ-કર્મના ફળનો હેતુ તું ન રાખ, તેમ જ કર્મઉત્તર થવાની ઈચ્છા પણ તું ન સેવ તે પ્રમાણે શીકૃષ્ણ પરમાત્મા એક તરફથી કર્મના ફળની આશાથી રહિત થવાનો પ્રયોગ કરે છે અને બીજી તરફથી કર્મ કરવાને સૂચવે છે, તો એ પ્રમાણે ત્યારે જ બની શકે છે, કે જ્યારે કર્મનું ફળ ચોક્કસ મળનાર છે, એ પ્રકારનો ભાવ કર્મ કરનારના હૃદયમાં દૃઢ થયેલો હોય છે. અને આ જ પ્રમાણે થવાની જરૂર છે. કર્મનું ફળ કદી જતું જ નથી. તથા તેનું ફળ આપનાર સત્તા સર્વશ છે તેથી તે ચોગ્ય ફળ આપે છે જ. તેથી એ સંબંધમાં કર્મ કરનારે કંઈ જ વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પણ માત્ર કર્મને જ ક્યો જવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કરનાર જ સ્થિર વૃત્તિથી પ્રાપ્ત કર્મભવને ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે છે, અને તે જ પોતાના પ્રયત્નનું ફળ ઈશ્વર સત્તા દ્વારા ઉત્તમ પ્રકારે મેળવી શકે છે.

૬ : નિષ્કૃણતા

રે મન! આ સંસારમાં, દુઃખથી તું ન કરીશ,
છે આશા ત્રિભુવન ફરી, ધાર્યું તુ જ કરીશ.

(ત્રિ. વિ. ખડગ)

મનુષ્ય જમે તેટલી સાવધાનતા રાખે છે, જમે તેટલો ઉગ્ર પુરુષાર્થ કરે છે અને વિજય મેળવવાને પોતાનાથી બનતું સર્વ કરે છે, છતાં પ્રસંગે તેને નિષ્કૃણતા મળતી આપણે વિસ્મયમાં જોઈએ છીએ. આજ પ્રસંગે મનુષ્ય હારી જાય છે, અને પ્રારબ્ધ—આરંભેલા કાર્યને ત્યજી દે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે કરવું બુદ્ધિમાનને માટે ઉચિત નથી જ.

મનુષ્ય કંઈ સર્વજ્ઞ નથી, કે તે જાણી શકે, કે અમુક કિયાનું ફળ અમુક જ મળશે, અથવા અમુક ફળને માટે અમુક પ્રયત્ન અમુક પ્રમાણમાં અને અમુક દિશામાં જ કરવાની જરૂર છે; અથવા તો તે કંઈ સર્વશક્તિ નથી, કે તે સર્વ સમયમાં પોતાના ઈષ્ટિસાધનને સિદ્ધ કર્યા વિના ન રહે. અને આ પ્રમાણે હોવાથી તે વિજયને ઈચ્છતો હોય છે, અથવા તો તેને માટે પ્રયત્ન કરતો હોય છે, છતાં તે નિષ્કૃણતાને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે અલ્પજ્ઞ છે, તથા અલ્પશક્તિ છે, તેને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે, તથા તેને જે કંઈ સામર્થ્ય મેળવવાનું હોય છે, તે અનુભવ કરી કરીને જ મેળવવાનું હોય છે. અને આજ અનુભવ કરવામાં તેને નિષ્કૃણતા પણ મળે છે જ. અને આવી નિષ્કૃણતા મળે છે ત્યારે તો તેને વિજયના વાસ્તવ માર્ગનું જ્ઞાન થાય છે. નિષ્કૃણતાથી તેને પોતાની અપૂર્ણતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે જ્ઞાન તેને પ્રગતિના માર્ગમાં ઉપયોગી થઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે હોવાથી નિષ્કૃણતા મળતાં મનુષ્યે નિરાશ થવાનું કશું જ પ્રયોજન નથી. જીવદશામાં રહીને મનુષ્યને કાર્ય કરવાનાં હોય છે, જેથી તેને નિષ્કૃણતા મળે એ સ્વાભાવિક જ છે. મનુષ્ય કંઈ ઈચ્છર નથી કે તે જ જે કંઈ કરે, તે તે સર્વને પ્રથમ પ્રસંગે સિદ્ધ કરી દે. તે એક મનુષ્ય જ છે.

અને તેથી તેને સર્વ પ્રસંગમાં વિજય ન મળે તો તેમાં કોઈનો મોટો દોષ તે કરી દેતો નથી.

ઘણા મનુષ્યો નિષ્ફળતા મળતાં સંકોચને સેવે છે અને લજ્જાને પામે છે, અને ચોતે જાણે કોઈ મોટો દોષ ક્યો હોય તેમ માને છે. પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી. મનુષ્ય જીવદયામાં સ્થિત છે, તો તેને નિષ્ફળતા પણ મળે. અને તેમ વાય તો તેમાં તેણે કોઈ પાપ કર્યું હોય, કે કોઈ દોષ ક્યો હોય તેવું છે જ નહિ. જીવમાત્રથી આવી ક્રિયા ઘવાનો સંભવ છે જ, કારણ કે તે અલ્પજ છે.

મનુષ્યે નિષ્ફળતાના પ્રસંગે ઓટયું જ કરવાનું છે, કે તેણે પ્રારબ્ધ કાર્યને છોડી દેવાનું નથી, તેણે પુનઃ નવીન ઉત્સાહ પ્રકટાવીને પ્રારબ્ધ કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં જોડાવું પડે છે. જો આ પ્રમાણે મનુષ્ય નથી કરતો તો જ તેને સંકોચાવાનું કે થરમાવાનું છે, બાકી તે જો આગળ અને આગળ વધે જાય છે તો તેને કંઈ પણ સંકોચનું પ્રયોજન નથી જ.

જગતમાં જો મનુષ્યને નિષ્ફળતા ન મળતી હોય તો તેના જ્ઞાનમાં જો વૃદ્ધિ થાય છે, તથા તેનું જો અજ્ઞાન ટળે છે, તે ન ટળે. તેથી નિષ્ફળતા એ તેને હાનિ કરનાર નથી, પણ લાભ જ કરનાર છે. ચોતાની કપાં અપૂર્ણતા છે, તે નિષ્ફળતા તેને જણાવી આપે છે, જેથી તે તેવી ભૂલ કરતો નથી, અને આગળ અને આગળ વધે છે. અને મનુષ્યમાં અસ્પષ્ટતા છે તો તેને નિષ્ફળતા પણ મળે, એ સ્વાભાવિક જ છે. નિષ્ફળતા જ મનુષ્યના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે.

તેમાં પણ જે મહત્ત્વાકાંક્ષી છે, તેને તો પ્રસંગે અનેકવાર નિષ્ફળતા મળે છે. જેને સાધારણ કાર્ય કરવાં છે તેને નિષ્ફળતા નથી પણ મળતી; પરંતુ જેને મોટાં કાર્ય કરવાં છે, અને જેને મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે, તેને નિષ્ફળતા મળે છે જ. તેથી મહત્ત્વાકાંક્ષીએ આ પ્રસંગે ઓટકી જવું પડતું નથી, પણ દ્વિગુણ ઉત્સાહને પ્રકટાવી પ્રાપ્ત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું પડે છે.

જગતમાં જે સામાન્ય નિર્વાહપૂર્ણ જ કાર્ય કરે છે, તેમને નિષ્ફળતાના પ્રસંગે કંઈ આવતા નથી; પણ જે મોટાં કાર્યને આરંભે છે તેમને

નિષ્ફળતાના અનેક પ્રસંગો આવે છે. આપ પ્રસંગે જગતની દૃષ્ટિથી કે ધાર્મિકતાથી થાય છે, અને જગતનાં મનુષ્યો તેને કહે છે, કે 'અમે કંઈ નહીં, કે ભાઈ! ઉદ્ધાર કરી પણ ભાગ્યે નહીં. પણ મોટો લાડલો લેવા જ્યાં તે પછી આ પ્રમાણે થવું જ જોઈશે.' આ વચ્ચે વચનો કહીને તેને એવો ભોધ કરવા આ મનુષ્યો ઈચ્છે છે, કે આવી મહત્ત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરીને જગતનાં મનુષ્યો જે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી વિચિત્ર પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ વિચાર એક મનુષ્યને માટે યોગ્ય નથી જ. જેને પેટ ભરીને અને સામાન્ય વિષયભોજ ભોજનોને પશુની પેઠે મરણને ધારણ થવું છે, તેમને માટે આ વિચાર ઉચિત છે. પરંતુ જેમને મહાપદે સ્થિત થવું છે, વાસ્તવ મનુષ્ય થવું છે, અને જેમને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે, તેમને માટે આ વિચાર કેવલ નિર્વ્યર્થક જ છે.

જગત ભરે નિષ્ફળતા મળનાં હશે, પરંતુ તેથી મહત્ત્વાકાંક્ષીએ નિરાશ થવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી. તેણે જેમ જેમ નિષ્ફળતા મળે તેમ તેમ અધિક અને અધિક ઉત્સાહને ધારણ કરીને મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નમાં સંલગ્ન રહેવું પડે છે. જે મનુષ્યો આજે તેને હસે છે, તે જ મનુષ્યો, જે આજ મોટું કાર્ય કરતા હોય તો તેમને આથી પણ વધારે વખત નિષ્ફળતા મળે તેમ હોય છે જ. પરંતુ તે નદીને કિનારે ઊભા ઊભા હસે છે એટલું જ હોય છે. અને તે ઉપરથી તેમને કંઈ તરતી આવડે છે, એ સિદ્ધ થવું નથી. જે નદીને તરી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે ડૂબકાં પણ આરંભમાં ખાય છે. પણ એક સમય એવો આવે છે, કે જ્યારે તે સ્વમાણુમયે નદીની પેંચે પાર પહોંચે છે; અને જે કાંઈ ઊભા ઊભા તેનું ધ્યાન કરતા હોય છે, તે તે જ સ્થિતિમાં ત્યાં ઊભા રહે છે, અને ચાંદર પણ ભોજવાનું પણ ધીર કરી શકતા નથી. પણ જ્યારે તે રાત્રીને નદીને પેંચે પાર ગયેલો જુએ છે, ત્યારે તેની સ્તુતિ કરવા મંડે છે. તેથી જગતના અભિપ્રાય પ્રતિ મહત્ત્વાકાંક્ષીએ જોવાની જરૂર નથી. તેણે તો અવિરત ઉત્સાહને ધારણ કરીને સતત રાગજ અને આગજ જ વધવું પડે છે.

એક વખત નિષ્ફળતા પળે તો બીજી વખત કાર્ય આગળે. બીજી વખત નિષ્ફળતા મળે તો ત્રીજી વખત આરંભ; અને આ પ્રમાણે સો વાર, પાંચસો

વાર કે એક હજાર વાર નિષ્ફળતા મળે તો, એકસોને એક વાર, પાંચસોને એક વાર કે એક હજારને એક વાર પ્રયત્ન કરો. એ નિશ્ચય કરીને જાણો, કે દરેક નિષ્ફળતાના પ્રસંગે તમે પાછળ પડતા નથી, પણ આગળ ને આગળ જ વધો છો. નિષ્ફળતા મળતાં મનુષ્યો એમ માને છે કે, ચાપલે પાછળ પડ્યા, પણ વસ્તુતઃ તેવું નથી. તે નિષ્ફળતાના પ્રસંગે આગળ જ વધતા હોય છે. તેથી નિષ્ફળતા મળતાં નિરાશ થવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ આશા, ઉત્સાહ, પ્રસન્નતા વગેરેને ધારણ કરીને પુનઃ અધિક વેગથી પ્રયત્નમાં જોડાવું ઘટે છે.

કોઈ પણ વસ્તુ કરવાથી ઈશ્વર મનુષ્યને આગળ જ લઈ જાય છે, તેની પ્રગતિ જ કરે છે; તે પ્રમાણે જ પ્રયત્ન કરે છે, તેને સફળતા મળે, કે નિષ્ફળતા મળે, પણ તેની પ્રગતિ જ થાય છે.

સર્વ મનુષ્યોનો અધિકાર એકસરખો હોતો નથી, અને તેથી કોઈને એક વખત નિષ્ફળતા મળતાં તે કાર્યસિદ્ધિને કરે છે, અને અન્યને બે ચાર વખત નિષ્ફળતા મળે છે, ત્યાર પછી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. પણ પ્રયત્નના અંતમાં કાર્ય સિદ્ધ તો થાય છે જ. તેથી બુદ્ધિમાને તત્કાળ પાછો જ પ્રસંગે કાર્યસિદ્ધિનું દર્શન ન થાય તો તેટલાથી પ્રયત્નથી વિરમવું ઘટેવું નથી.

બૂકર ટી. વોશિંગ્ટને યાજ્ઞાનું મકાન બાંધવા માટે એક ઈંટની ભઠ્ઠી પકવવા માંડી હતી. તેમાં તે પાંચ વાર નિષ્ફળ થયો હતો, અને તેનાં સાધન માત્ર જતાં રહ્યાં હતાં. પરંતુ તે નિરાશ ન થયો, અને છટ્ટીવાર પ્રયત્ન કર્યો અને તેને વિજય મળ્યો. x x x

આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહને માટે મહાત્મા ગાંધીએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તે પ્રયત્નમાં તેમને અનેક પ્રસંગે નિષ્ફળતા મળી હતી, અને કેટલાં જતું પડ્યું હતું છતાં પણ તેમણે પ્રાપ્ત પ્રયત્નને ત્યજ્યો ન હતો, અને તેનાં પરિણામમાં તેમને વિજય મળ્યો હતો જ.

ભગીરથે કરેલા પ્રયત્ન આજે કોને અજાણ્યો છે ? આવો પ્રયત્ન આજ સુધી દુનિયામાં કોઈએ કર્યો હોય એમ જાણવામાં નથી જ. તેમને ગંગાને સ્વર્ગમાંથી લાવવાને માટે અનેક વિધિ નડ્યાં છે, છતાં પણ તેમણે

પ્રપત્નને ત્યજ્યો નથી, અને અતિ જ્યારે તેમણે તેમને આ લોકમાં આણ્યા છે, ત્યારે જ તે વિરમ્યા છે.

બીજાં આ હકીકતને સમર્થન કરનારાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે તેમ છે જ. પરંતુ તે સર્વજ્ઞ તાત્પર્ય એ જ છે, કે નિષ્કૃજતા મળે તો તેથી આરંભેલા કાર્યમાંથી વિરમી જવું નહિ, પણ તેને પૂર્ણ કરવું ત્યારે જ વિરામ પામવું.

શ્રીકૃષ્ણ ભજવાને અર્જુનને જ્યારે રણસંગ્રામમાં વિપાદ ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેને લીધે જ્યારે તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ હતી ત્યારે તેમને કહ્યું છે, કે ક્રુતસ્ત્વા યશ્મલમિદં વિષમે સમુપાસ્યતમ્ । યનાયજુષ્ઠ-મસ્ત્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ।—આવા સ્થાનમાં તને આ કરમલ—વ્યામોહ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? હે અર્જુન! એ વ્યામોહ એક આર્થને છાજે તેવો નથી, સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી તથા અપ્રતિજ્ઞાને આપનાર છે. ક્લેબ્ય મા સ્મ ગમ પાર્થ નૈતત્ત્વચ્યુપપચતે । ક્ષુદ્ર હૃદય ઈર્સ્યેં ત્યક્ત્વેન્નિષ્ઠ પરંતપ । —હે પાર્થ! તું કાપુરુષ ન થા. તને એ ચોભતું નથી. હે પરંતપ! હૃદયની એ કુદ્ર દુર્બલતાને ત્યજીને ઊભો થા.

આ શ્રી પરમાત્માનાં વચન પ્રમાણે જે વીર પુરુષ છે તે કદી પણ નિરાશ થતા નથી, કે હારીને બેસતા નથી, તે તો આ સંસારરૂપી રણસંગ્રામમાં મધ્યેય વિજયને વરે છે જ, હારીને બેસવું કે નિરાશ થવું એ હૃદયદીર્ભલ્ય જ છે, અને તે એક કાપુરુષને જ ચોભે તેમ છે.

જેને પોતાના પુરુષાર્થથી આત્મસંતોષ થાય છે, તેવા પુરુષોને ભલે નિષ્કૃજતા મળે પરંતુ તેમનો તે વિજય જ છે. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય અપચ્છ તથા અપચક્ત છે અને તેથી સર્વ પ્રસંગમાં તેને વિજય ન મળે, એ સ્વાભાવિક જ છે. તેથી મનુષ્યને યત્ન કરવા છતાં પણ વિજય ન મળે તો તેને વિજય સમાન ગણીને સંતોષને પામવું ઘટે છે; માત્ર એટલું જ હોવું જોઈએ, કે આપણે જે યત્ન કરીએ છીએ તેથી આપણને પોતાને સંતોષ થવો જોઈએ, કે આપણે આપણાં સર્વ સાધનો વડે અને બની થકે તેટલી સાધવાનતા વડે પુરુષ પ્રપત્ન કરેલા છે.

વળી મનુષ્યનું આયુષ્ય પણ કંઈ ઘણર મેં ઘણર વર્ષનું નથી, કે તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા તે એક જ જન્મમાં સિદ્ધ કરી શકે. તેથી જે પોતાના આત્માને સંતોષ ઊપજો તેવો પુરુષપ્રયત્ન કરે છે, અને છતાં આયુષ્ય ખપી જવાથી પોતાના ઈષ્ટિસાધનને સિદ્ધ થયેલા જોવા નથી તેમનો અવિજન્ય થવા છતાં તે વિજયપ્રત્યક્ષ જ છે. તેથી જેમના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બને તેમણે કૃતપ્રયત્ન પ્રતિ દૃષ્ટિ વાળીને પૂર્ણ સંતોષને પામવું ઘટે છે.

તોપણ મનુષ્ય અલ્પજીવ છે, તથા અસ્થાયી છે, અને તેનું આયુષ્ય ટૂંકું છે, અને તેથી એક જ જન્મમાં મનુષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, એવો વિચાર કાર્મિકસિદ્ધિને ઈચ્છનારે સેવવાની જરૂર નથી. તેણે તો વર્તમાન દેહમાં જ અને તેમાં પણ ધારેલા સમયમાં જ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય રાખવાની જરૂર છે. અને આ પ્રમાણે દૃઢાગ્રહી અને દૃઢ નિશ્ચયવાળો મનુષ્ય વર્તમાન દેહમાં જ પોતાના ઈષ્ટિસાધનને, કે મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી શકે છે જ. તેમ છતાં તેનો અવિજન્ય થાય તો જ ઉપરના વિચારે તેણે સમાધાનને પામવું ઘટે છે, એ જ કહેવાનો આશય છે.

વળી આજળ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે, હનો વા પ્રાપ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષસે મહીમ્ । તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥—જે તારી ધાર થયે અને તું યુદ્ધમાં હાજર થઈ તોપણ તને સ્વર્ગ મળશે, અને તને જય મળશે તો તું આ પુમ્મનીનું રાજ્ય કરીશ. માટે ॥ કૌન્તેય! યુદ્ધને માટે કૃતનિશ્ચય થઈને તું ઊઠ, ઉત્સાહને ધારણ કર.

તે પ્રમાણે જેમને આ જન્મમાં કદાચ નિષ્ક્રિયાતા મળે ॥ તેમને ઉત્તર જન્મમાં સ્વર્ગ કે તેથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેમને જય મળે છે, તેમને તો અનુકૂલ સ્થિતિ વર્તમાન દેહમાં જ મળે છે. તેથી આ વિચારે નિષ્ક્રિયાતા મળે તોપણ પ્રાપ્ત કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવાના આગ્રહવાળા સદૈર્ઘ્ય રહેવું ઘટે છે.

વળી યદ્દૃષ્ટવા ચોપવનં સ્વર્ગદ્વારમપાત્રમ્ । મુલિનઃ ધણિવા
પાર્ય સમગ્રાં યુદ્ધમીદશમ્ ॥—આ પ્રકારનું દૈવેચ્છાથી આવી મળતું અને
સ્વર્ગનાં ખુલાં દ્વારરૂપ યુદ્ધ જે સત્ત્રિયોને મળે છે, તેઓ ભાગ્યશાળી છે, સુખી
છે.' એ વચન પ્રમાણે જે સામાન્ય નિર્વાહપૂરતો પુરુષપ્રયત્ન કરીને
સામાન્ય અભિલાષાને પોષીને એક મનુષ્યને થોભે તેથી કોઈ પણ કૃતિ ક્યાં
વિના મરણને યાદુ થઈ રહે છે, તેમને જે મહત્ત્વાકાંક્ષી છે, તેની
પેઠે જેમાં વારંવાર નિષ્ફળતા મળે છે, એવાં મહત્ કાર્ય કરવાનાં પ્રાપ્ત
થતાં નથી; પરંતુ જે મહત્ત્વાકાંક્ષી છે, તેમને મહાન કાર્ય કરવાનાં હોવાથી
તેમને જ નિષ્ફળતા મળે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે આવી મળતી નિષ્ફળતા-
માંથી કૃતનિશ્ચય થઈને વીરત્વને ધારણ કરીને ઊંડવામાં જ વાસ્તવ મનુ-
ષ્યત્વ રહેતું હોય છે; અને આવા યોગ જેમને પ્રાપ્ત થાય છે તે જ
જગતમાં સાચા ભાગ્યશાળી છે. તેથી પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરતાં
નિષ્ફળતા મળે તો તેથી પોતાને હીનભાગી કે દુઃખી સમજવાનું કંઈ જ
પ્રયોજન નથી; પરંતુ જેમને આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેમણે પોતાને
પરમ ભાગ્યશાળી અને સુખી સમજવા ઘટે છે.

વળી અનેક મનુષ્યો આ જગતમાં નિષ્ફળતા મળતાં અત્યંત થોડાંને
વચ થાય છે અને પરિતાપને સેવે છે, પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાની પણ
કંઈ જ જરૂર નથી. મનુષ્ય અલ્પજ્ઞ છે તો તેને નિષ્ફળતા મળે, એ સ્વાભા-
વિક જ છે. તેથી જે અનિવાર્ય છે તેને માટે થોડાં કે પરિતાપ કરવો કેવી
રીતે ઉચિત ગણી શકાય? ભૂલ્યા ત્યાંથી પુનઃ કેડ ભાંધીને ફરી ગમ્મવાનું છે;
અને જે નિષ્ફળતા ન રચતી હોય કે ન સહન થતી હોય તો એ કરવાનું
છે. કે જેનાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે તેવા અલ્પજ્ઞત્વવાળા જીવનત્વને દૂર કરવાનો
પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. આ જ નિત્યસુખનો વાસ્તવ માર્ગ છે.

એક લડવૈયો રણસંગ્રામમાં લડે છે. તેની સામા હજારો સૈનિકો લડ-
વાને તૈયાર છે. આ વીર પુરુષ પોતાના સર્વ સામર્થ્ય વડે વીરત્વથી લડે
છે, તેને થસાવવાના અનેક ધા પડે છે, છતાં તે તેને ધેરધેરી સહન કરે છે,

અને તેનામાં જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તે લડે છે. પરંતુ છેવટે યજુઓથી તે હાર્યા છે, અને રણભૂમિમાં પડે છે. આ વીર પુરુષનો તમે વિજય થયો ગણો છો કે અવિજય? જોકે દેખીતો તેનો અવિજય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેનો વિજય જ થયો છે. આવા અવિજયમાં પણ વિજય શુંવો હોય છે, એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળાને જ સ્પષ્ટ થાય છે. પોતાની સામે હજારો સૈનિકો લડનાર હોય અને તેનું સામર્થ્ય રોક મનુષ્યના સામર્થ્ય પ્રમાણે મર્યાદિત જ હોય તો પછી તેનો અવિજય થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ તેનામાં જેટલું સામર્થ્ય છે તે સર્વનો તેણે ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિ તે જ માત્ર જોવાનું છે. અને જો તેણે સાચા હૃદયથી તેનો ઉપયોગ કર્યો છે તો તેણે તેનું કર્તવ્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવેલું હોવાથી તેનો વિજય જ થયો છે.

તે જ પ્રમાણે તમારા સંબંધો કદાચ અત્યંત બજવાન અને પ્રતિકૂળ હોય અને તેથી તમને અવિજય કે નિષ્કળતા મળે તો તેથી તમારો અવિજય થયો છે એમ તમારે સમજવાનું નથી, કે તેમ માનીને તમારે નિરાશ થવાનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ તમારે એટલું જ જોવાનું છે કે, તમે તેમને પોતાને આત્મસંતોષ થાય તેવો પુરુષપ્રયત્ન કરેલો છે કે નહિ. અને તેવો આત્મસંતોષજનક જો તમે પુરુષપ્રયત્ન કરેલો છે તો તમારો સદાસર્વદા વિજય જ થયેલો છે, એમ સમજો.

અમે એક મહાપુરુષના જીવનમાં અમારા નેત્રથી પ્રત્યક્ષ જોઈું છે કે સાચો પુરુષ પ્રયત્ન કેવો હોઈ શકે છે. તેમને શ્વાસ નામનો વ્યાધિ હતો અને તેને દૂર કરવાને તોફાને જ યત્નપરંપરાને સેવી હતી, તે કોઈ અદ્ભુત જ હતી. તે રોક પ્રયત્ન કરતા અને તેથી લાભ ન થતો તો બીજો કરતા. આ પ્રમાણે એક ઉપર એક પ્રયત્ન તે ધીરથી કર્યા જ કરતા. પ્રસંગે તેમને વિજય મળતો અને પ્રસંગે તેમને નિષ્કળતા મળતી અને વ્યાધિ વધી જતો. પરંતુ તેવે પ્રસંગે પણ ધાર્મિક ધીરને ન ત્યાજતાં નવોન પ્રયત્ન કરના. આ પ્રમાણે તેમણે તેમના છેલ્લા પ્રયાસ પર્વત, છેલ્લા શ્વાસને ત્રણ મિનિટ રાહ હતી ત્યાં સુધી અલૌકિક ધીરથી પ્રાપ્ત વ્યાધિને દૂર કરવાને પ્રયત્ન કર્યો

હતો; અને વાસ્તવ સ્વરૂપાવગોચરપણ મલાપુરનું જીવન કેવું હોઈ શકે છે, એ વગેરે અનેક બાબતોનો ભોધ કરવા માટે તેમનું અવતરણ આ લોકમાં થયું હતું, તેમ વાસ્તવ પુરુષપ્રયત્ન પણ કેવો હોઈ શકે છે તેનું આ કાળની પ્રજાને નિદર્શન કરાવવા અર્થે પણ તેમનું અવતરણ થયું હોય તેમ તેનું યથાર્થ દર્શન તેમણે તેમના જીવનમાં કરાવ્યું હતું.

એક વખત નિષ્ફળતા મળે તો તેટલાથી નિરાશ થઈ અટકી ન જાઓ, પણ હવે વિજય મેળવવા બીજા શું પ્રયત્ન કરવો, તેનો જ વિચાર કરો. પ્રાપ્ત નિષ્ફળતા પ્રતિ જુઓ જ નહિ, કે તેનું ચિંતન ન કરો. કારણ કે તેની તમારે જરૂર નથી. તમારે વિજયની જ જરૂર છે, તો તેનું જ ચિંતન કરો.

સાચું છે કે મનુષ્યસ્વભાવ પ્રમાણે નિષ્ફળતા મળતાં તેનું જ વારં-વાર ચિંતન થાય છે અને તેનું સ્મરણ થતાં શોક અને પરિતાપ હૃદયમાં થયા કરે છે. આ શું થયું, આ કેવું પરિણામ આવ્યું, એ પ્રમાણે વૃત્તિમાં વારંવાર થયા જ કરે છે. પરંતુ બળપૂર્વક આ વિચારને રોકવાની જરૂર છે. આ વિચાર કંઈ જ હિત કરનાર નથી. અને જે હિત કરનાર નથી તેનું ચિંતન જીવિમાનને નિર્મલક જ છે. મનં મ શોચયેત્ એ નિયમ પ્રમાણે ગત વસ્તુનું કદી પણ ચિંતન કરો નહિ. ક્યું કારણું સર્વ ભ્રમ્યં યદં જાપ, કે જમે તેટલી હાનિ થાય, કે જમે તેટલી નિષ્ફળતા મળે, છતાં તેની સામે મનથી રોક વળગી મોટી અભેદ ભીત ચમ્પી લો, અને તે પ્રસંગને વિસ્મરણ-કોટિમાં નાખી દો. તમારે તેની હવે જરૂર નથી તેથી તેનું લેશ પણ ચિંતન કરો નહિ, પણ તમારે જેની જરૂર છે, એવા વિજયનું જ વૃત્તિ વડે આગ્રહથી સ્મરણ કરો અને તદર્થ કટિ કસીને અવિરત પુરુષપ્રયત્ન કરો.

મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ છે, અને તેથી તે વર્ણેષ્ઠ કાર્યસિદ્ધિને કરી શકે છે જ. માત્ર તેણે તે પ્રમાણે કરવાને હૃદયના સાચા ભાવપૂર્વક જગત વવાની જરૂર છે.

૭ : પ્રારબ્ધ

આ પ્રાણીઓને વિવક્ષણ વિલક્ષણ સ્થિતિઓમાં સ્થાપનાર ભાગ્ય શબ્દથી ઓળખાતી સત્તા પણ આશ્ચર્યજનક છે.

* * *

છે આ જગમાં સર્વ, (પણ) ભાગ્યહીનને નવ મળે,
સુભાગીને શુભ પર્વ, લાલુ લાલુ આવી મળી ટળે.

(ત્રિ વિ. ખડ્ગ)

પ્રસંગે એવું પણ બને છે કે, મનુષ્ય કંઈ ચિતે છે, અને કંઈ— પ્રારબ્ધ કંઈ ચિતનું હોય છે. અને તેથી મનુષ્ય જે ઈચ્છતો હોય છે તેનાથી વિપરીત જ પરિણામ આવીને ઊભું રહે છે.

જો મનુષ્યની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ પ્રસંગમાં બન્યા કરે તો તેને ધિખરે સ્થિત થવું સહજ જ છે. આ જ જન્મમાં અથવા તો તેમાં પણ અલ્પ સમયમાં જ મનુષ્ય તેમ થવું હોય તો પોતાના સર્વાર્થ સિદ્ધ કરીને બેસે અને બ્રહ્મીભૂત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે. પરંતુ મનુષ્ય મનુષ્ય હોવાથી તે પ્રમાણે થવું નથી, અને તેથી તેને વિવિધ પ્રારના અનુભવ કરવા પડે છે તથા તદ્દનંતર જ ક્રમે કરીને તથા કાળે કરીને જ તેને ધિખરૂપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મનુષ્ય જ્યારે આશ્ચર્યને માટે ચલ્ન કરતો હોય છે, અને જ્યારે તેને તેને ઠેકાણે રોજ આવી મળે છે, જ્યારે તે દ્રવ્યને માટે ચલ્ન કરતો હોય છે, અને તેને ઠેકાણે તેને જ્યારે નિર્ધનતા આવી મળે છે, જ્યારે મનુષ્ય વિજયને માટે ચલ્ન કરતો હોય છે, અને તેને ઠેકાણે જ્યારે તેને અવિજય

આવી પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્યારે તે અનુકૂળતા મેળવવાને કટિ કરીને પ્રયત્ન કરતો હોય છે, તેવે પ્રસંગે તેને જ્યારે પ્રતિકૂળતા મળે છે, ત્યારે તેને નિરાશા ઊપજે છે, અંતરમાં મહાદુઃખ થાય છે, અને તેની અકળામણનો પાર રહેતો નથી. મનુષ્યને જ્યાં સુધી અનુકૂળ ફળ કે અનુકૂળ સ્થિતિ મળતી રહે છે ત્યાં સુધી તો તેનો પ્રયત્નમાં ઉત્સાહ બન્યો રહે છે, પરંતુ જ્યાં પ્રતિકૂળ ફળ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં તેનો સર્વ ઉત્સાહ ઘમી જાય છે, અને તે પુરુષ પ્રયત્નને ત્યજ દે છે.

મનુષ્યને જે જે કંઈ વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ તેના વર્તમાન—કિયમાણ કર્મનું જ કંઈ ફળ હોતું નથી. તેનું વર્તમાન કર્મ તો ઘણા જ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે, અને તેનું પ્રારંભ તો અનેક જન્મનું હોય છે, અને જ્યારે તે ફળ આપવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનું વર્તમાન કર્મ ક્યાંકો બાજુએ રહી જાય છે.

તેના પ્રારંભે પણ તેને ફળ આપવું જ જોઈએ. અને તે નિષ્કમે જ્યારે તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે તે મોગ્ય ફળ પ્રકટાવે છે. આવે પ્રસંગે જો તે ફળ પ્રતિકૂળ રૂપમાં હોય છે, અથવા વર્તમાન જન્મમાં મનુષ્ય જેને માટે યત્ન કરતો હોય છે, તેનાથી વિપરીત રૂપમાં હોય છે, તો તેને એ શંકા સહજ થાય છે, કે મારા કર્મનું ફળ મને આવું વિપરીત કેમ મળ્યું? અરે તેને આવી શંકા ધનાં તે પ્રસંગે વિપરીત ફળ જોઈને પ્રાપ્ત પ્રયત્નથી વિરમી જાય છે.

પરંતુ આ પ્રમાણે કરવું, એ બુદ્ધિમાનને માટે અનુચિત જ છે, એ આપણે અત્ર રૂપક કરીશું. પૂર્વે મનુષ્યે જે જે કર્મ કર્યું હોય તેનું ફળ તેનો પરિપાક ધનાં તેને મળે છે. અને તેમ થાય તેમાં વરતુતઃ કંઈ અયોગ્ય થવું હોય તેમ નથી જ. તેમ જ જે ફળ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જે કર્મ નથી કર્યું તેનું ફળ નથી હોતું, પણ જે કર્મ કર્યું હોય છે તેનું ફળ જ હોય છે. આંખાનો ઝોટલો વાલ્યો હોય અને બાવળ કટી તેમાંથી જન્મ ઊગતો નથી, તેમ જ પ્રકારનું મનુષ્યે કર્મ કર્યું હોય છે, તેથી વિપરીત ફળ તેને નથી જ મળતું, પણ તદનુરૂપ જ ફળ મળે છે. તેથી બુદ્ધિમાને

જ્યારે પોતાને પ્રારબ્ધનુસાર કોઈ આત્મ વિષયેન ફર મળે તે તેટલે વ્યયોદને પામવાનું પ્રયત્ન નથી, પરંતુ એવો વિચાર કરે છે કે આ ફળને પ્રસ્તાવનાર કોઈ કર્મ આપ્યું પૂર્વે ક્યું હતું હા. અને જો તેમ જ છે તો પછી જો ફળ આવીને પ્રાપ્ત થયે તેને પ્રસન્ન થઈ જઈને રહે છે. વગી જે ફળ પૂર્વના પ્રારબ્ધનુસાર આવીને પ્રાપ્ત થયે છે તે તે માટે સખે પામે છે. તેથી પૂર્વ પ્રારબ્ધના મારે પ્રતિફલ સિદ્ધિ આવીને પ્રાપ્ત થાય તે તેથી અપ્રત્યક્ષ કંઈ જ પ્રયત્ન નથી, પરંતુ તેને સર્વ પામવાનો આ જ માર્ગ છે, જ્યારે પ્રસન્ન થઈ મટે છે. કારણ કે એક વખત તેનો સર્વ વર્ત્ત પછી તેને કંઈ ફર અપવાનું રહેતું નથી, તેથી જેટલો વડેલો તેનો સર્વ વર્ત્ત તેટલું ધિ-હર થ છે, તેથી પ્રતિફલ થઈ બુદ્ધિમાને પ્રાપ્ત પ્રસન્નને જીવવાનો નથી, પણ તેને મધ્યમ વેચી શકી શકવાનો છે.

આરંભમાં જટિલના પ્રમાણે જ્યારે ફળને મટે થત કરનારને નિર્ધનના, આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરવા થત કરનારને રોગ અને અમુક અનુકૂલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા થત કરનારને જ્યારે પ્રતિફલ સિદ્ધિ આવીને ઊંચી રહે છે ત્યારે મનુષ્યને સદાચ એ શંકા થાય છે, કે મારા અમુક કર્મનું ફળ આત્મ વિષયેન કેમ મળે છે. પરંતુ આવી શંકા થવામાં પ્રારબ્ધ સત્તાનું અભાવ જ કારણ હોય છે; અથવા તો પ્રારબ્ધને તરૂન ભૂમી જગતમાં આવે છે તો જ આવી શંકા થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રતિફલ ફળ ત્યારે જ મળે છે, કે જ્યારે પ્રતિફલ ફળ અપનાર પ્રારબ્ધ કારણગૂત હોય છે. નહિ તો વર્તમાન જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તેનું આત્મ વિષયેન ફળ મળે એ અસંભવિત જ છે. કારણ કે પ્રકૃતિનો એ નિયમ છે, કે જે પ્રકારનું બીજ રોપવામાં આવે છે, તે પ્રકારનું જ વૃક્ષ ઊગે છે; તે પ્રમાણે જે પ્રકારનું કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પ્રકારનું જ ફળ મળે છે. ઈશ્વરની સત્તામાં એવો અપ્રત્યક્ષ નથી ચાલતો, કે મનુષ્ય કર્મ કંઈ કરે અને તેનું ફળ તેને કંઈ મળે.

પછી યોગ્ય સમયે આપણને મળશે જ, એ વિચારે પ્રાપ્ત પુરુષાર્થમાંથી અટકી જવું ઉચિત નથી.

પ્રસંગે એવું પણ બને છે કે પ્રારબ્ધબળે આપણું કર્મ કારણ સઉ ધૂળધણી થઈ જાય છે, અને આપણે શું કરવું, એવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. અનેક મનુષ્યો દ્રવ્ય મેળવવાને અને કીર્તિમાન થવાને યત્ન કરતા હોય છે, અને તેમને લાભ મળવો તો બાજુએ રહી જાય છે, પણ મોટી ખોટ આવીને ઊભી રહે છે, કે જે ખોટને વાળતાં તેમનું જીવન વહી જાય તેમ છે : અથવા તો સુદૃઢ આસંગ્યસંપત્તિ મેળવવાને યત્ન કરનાર મનુષ્યોમાંથી કોઈ ને કોઈ અસાધ્ય રોગ જ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેવે પ્રસંગે તેમણે શું કરવું એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ રહે છે; અને આ જ પ્રમાણે કોઈ ઘાખામાં વિજયને ઈચ્છનાર અનેક મનુષ્યોને તે ઘાખામાં તેમણે સ્વપ્ને પણ નહિ ધાર્યો હોય તેવો ભારે અવિજય મળે છે, અને તેથી તેવે પ્રસંગે તે હારી જાય છે, અને કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે થવું જીવનઘામાં સંભવિત જ છે. પરંતુ આ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધરવાનો પણ માર્ગ હોઈ શકે છે, અને તેથી અકબાઈને કે બલરાઈને હિમત હારી જવાનું કંઈ

જોજન હોતું નથી. આ પ્રમાણે યવામાં અગળના પ્રકરણમાં જણાવ્યા

‘‘નિર્ન અવપશત્વ જ કારણ હોય છે. પરંતુ જમે તેવી વિકટ સ્થિતિ-

તેમની સત્તામાં એ નિયમ ચોક્કસપણે પ્રવર્તે છે, કે તે જે કર્મ કરે છે, તેનું જ ફળ તેને મળે છે, અને તે જે કર્મ નથી કરતો તેનું ફળ તેને નથી મળતું.

તેથી જ્યારે જ્યારે આપણે કિયા કરતા હોઈએ તેથી વિપરીત ફળ આવીને પ્રાપ્ત થાય તો જાણવું કે, તે પૂર્વના કોઈ તેવા કર્મનું જ ફળ છે. પરંતુ આ પ્રકારનો નિર્ણય જે નથી કરી શકતા તેમને એ ભ્રાંતિ થાય છે, કે પું કર્મ કંઈ કરું છું અને તેનું ફળ જુદું જ મળે છે, અને તેથી તે પ્રાપ્ત પુરુષ પ્રયત્નથી વિરમી જાય છે. કારણ કે પ્રતિકૂળ ફળ મળતાં છતાં પ્રયત્નને યાજી રાખવાનું મળ મનુષ્યમાં હોતું નથી. પરંતુ ભ્રાંતિથી જ આર્જ પરિણામ આવે છે. તેથી આવી ભ્રાંતિ મહત્વાકાંક્ષીના સંબંધમાં વિદ્યમાન ન રહે, તેટલા માટે એ સંબંધમાં યોગ્ય પ્રકાશની જરૂર છે. અને તેટલા માટે જ પ્રારબ્ધ એ નામનું એક પ્રકારનું આપણે આવી સમજવું છે.

આપણે જે પ્રકારની કિયા કરીએ છીએ તેથી વિપરીત ફળ આવી મળે તો જાણવું કે, આપણા પૂર્વના કોઈ પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ તે હોતું થટે છે, તેથી તેને ભોગવવા જતું અને જે કિયા કે કર્મ આપણે આપણા ઈચ્છિતાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે કરતા હોઈએ, તેમાંથી ઉપરામ ન પામવું; એટલું જ નહિ પણ ભમણા-તમણા વેગથી તેમાં રત લાગ્યા રહેવું.

આ જે વિપરીત ફળ મળે છે તે કંઈ આપણા વર્તમાન પ્રયત્નનું ફળ નથી, અને તે કંઈ નિરંતર ટકનાર નથી, તેની પણ સ્થાઈ હોય છે, અને તે પૂરી થતાં તે સ્વતઃ જ વિચાઈ જાય છે. તેથી પ્રયત્નનાથી તેવા પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધને ભોગવી છૂટવું, અને અનુકૂળ પ્રારબ્ધને બીજા બાજુથી રચા કરવું. જે પ્રમાણે આ પ્રારબ્ધ ફળ આજે આપે છે, તે જ પ્રમાણે આપણે વર્તમાન પુરુષપ્રયત્ન પણ એક વખત ફળ આપશે જ, એ નિશ્ચયે તેને સંદોદિત સેવવો થટે છે. જેમ પૂર્વ પ્રારબ્ધનું ફળ મળે છે, જેમ વર્તમાન પ્રયત્નનું ફળ પણ મળશે જ, એવો આ ઉપરથી નિશ્ચય પડે છે, એવો ભુલિમાને વિચાર કર્તવ્ય છે. સ્વતઃમાં એટલું જ જણાવવાનું, કે જે પ્રતિકૂળ ફળ આવી મળે છે, તે આપણા વર્તમાન કર્મનું ફળ નથી, પણ પૂર્વના કોઈ પ્રારબ્ધનું જ છે, અને વર્તમાન કર્મનું ફળ હવે

પછી યોગ્ય સમયે આપણને મળશે જ, ૨૦ વિચારે પ્રાપ્ત પુરુષાર્થમાંથી અટકી જવું ઉચિત નથી.

પ્રસંગે એવું પણ બને છે કે પ્રારબ્ધબળે આપણું કર્મ કારણ સહ ધૂનધણી થઈ જાય છે, અને આપણે શું કરવું, એવો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. અનેક મનુષ્યો દ્રવ્ય મેળવવાને અને ક્ષીમાન થવાને યત્ન કરતા હોય છે, અને તેમને લાભ મળવો તો ભાજીએ રહી જાય છે, પણ મોટી ખોટ આવીને ઊભી રહે છે, કે જે ખોટને વાજતાં તેમનું જીવન વહી જાય તેમ છે : અથવા તો સુદૃઢ આરોગ્યસંપત્તિ મેળવવાને યત્ન કરનાર મનુષ્યોમાંથી કોઈ ને કેઈ અસાધ્ય રોગ જ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેવે પ્રસંગે તેમણે શું કરવું એ. એક મોટો પ્રશ્ન થઈ રહે છે; અને આ જ પ્રમાણે કોઈ શાખામાં વિજયને ઇચ્છનાર અનેક મનુષ્યોને તે શાખામાં તેમણે સ્વપ્ને પણ નહિ ધાર્યો હોય તેવો ભારે અવિજય મળે છે, અને તેથી તેવે પ્રસંગે તે હારી જાય છે, અને ક્ષિર્તલ્પમૂઢ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે ઘણું જીવદશામાં સંભવિત જ છે. પરંતુ આ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધરવાનો પણ માર્ગ હોઈ શકે છે, અને તેથી અકળાઈને કે બભરાઈને હિંમત હારી જવાનું કંઈ જ પ્રયોજન હોતું નથી. આ પ્રમાણે થવામાં આગળના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યનું અપચત્ત્વ જ કારણ હોય છે. પરંતુ જમે તેવી વિકટ સ્થિતિમાં પણ જે બચરાઈ જતા નથી, હારી મેસતા નથી, અને અકળાઈ જતા નથી, તે જ મનુષ્ય છે. મનુષ્યત્વને દર્શાવવાનો આ જ પ્રસંગ છે. અને આ પ્રસંગે જે ધૈર્યને ધારણ કરે છે, અને ડગી જતા નથી તે જ મનુષ્ય છે. તેથી આવો વિકટ પ્રસંગ તમને કદાચ પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેથી નિરાશ થઈ જતા નહિ. તમારું સાચું જગાણીર ધ્રુવ કરવાનો આ જ સુયોગ છે. આ જ તમને આગળ લઈ જનાર અનુપમ તક છે. જે તમે આ તક ખુઓ છો તો પછી કદાચ તમારા આ જીવનમાં તેવી બીજી ઉત્તમ તક તમને નથી પણ મળતી. તેથી આવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં બચરાઈ ન જાઓ, પણ શાંતિથી તેને ઉલ્લાસી જવાનો વિચાર કરીને માર્ગ શોધી કાઢો. અને તમારા જીવનમાં જમે તેટલો અંધકાર પ્રાપ્ત થયો હશે, તોપણ તમે તેને દૂર કરીને તેને ઠંકાણે

પ્રકાશને છાઈ થકચો જ. તમારે કરવાનું માત્ર એટલું જ છે કે ધૈર્ય, આશા, ઉત્સાહ અને પ્રયત્નને ત્યજ દેવાનું નથી.

પરંતુ મનુષ્યો આવા પ્રસંગે ધૈર્યને ધરતાં નથી અને મારા અમુક કર્મનું ફળ અમને અમુક કેમ મળે, એવી ભ્રાંતિને વશ થઈને પ્રાપ્ત પ્રયત્નને ત્યજ બેસે છે, અને ઉન્નતિથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કે પોતાની સિદ્ધ કરવા ધારેલી મહત્વાકાંક્ષાથી રહિત થઈ રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાને, એ નિર્ણય કરી રાખવો ઘટે છે, કે આ જે વિપરીત ફળ મળે છે, તે મારી વર્તમાન કૃતિનું નથી, પણ પૂર્વની કોઈ તેવી કૃતિનું ફળ છે, અને આજે હું જે પ્રયત્ન કરું છું, તેનું ફળ તો હવે મને મળનાર છે જ.

મનુષ્ય વર્તમાન જન્મમાં જે કંઈ પ્રયત્ન કરે છે, તેનું ફળ અદૃષ્ટ સૃષ્ટિ વા સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ રચાતું હોય છે, અને ક્રમે ક્રમે તે સ્થૂલરૂપને ધારણ કરીને કર્તાને પ્રત્યક્ષ થાય છે જ. અને જ્યાં સુધી તે સ્થૂલરૂપમાં ધ્રુકટ નથી થવા માંડતું હોતું ત્યાં સુધી જ મનુષ્યને ભ્રાંતિ થાય છે, કે મારા અમુક કર્મનું ફળ મને અમુક કેમ મળે છે, કે અમુક કેમ નથી મળતું, પણ જ્યારે તે ફળ આપવા માંડે છે ત્યારે મનુષ્યની સર્વ ભ્રાંતિ સહજ દૂર થઈ રહે છે, પરંતુ આવો સમય આવે ત્યાં પર્યંત મનુષ્યે ધૈર્યથી ઘાટ જોવાની જરૂર છે, પૂર્વે આપણે જે કંઈ કર્યું હોય છે, તેનું ફળ જો આપણને વર્તમાન જન્મમાં મળે છે, તો વર્તમાન ક્રિયાનું કે કર્મનું ફળ આપણને યોગ્ય સમયે મળ્યા વિના નહિ જ રહે, એ સંનિશ્ચયને દૃઢ કરી રાખવો ઘટે છે.

વળી પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધનો સત્વર સ્થ થઈ જાય, એ ઈષ્ટ જ છે, કારણ કે, પછી ભાવિમાં નિરંતર અનુકૂળ પ્રારબ્ધનું જ ફળ ભોગવવાનું અવશિષ્ટ રહેવાનું તેથી પ્રતિકૂળ ફળ કે સ્થિતિ આવી મળતાં અસંતોષને પામવાનું કશું જ કારણ નથી, પણ તેનો હવે સત્વર સ્થ થનાર છે, એમ માનીને પ્રસન્ન થવું ઘટે છે, તથા જે પુરુષ પ્રયત્ન આપણે કરતા હોઈએ તેમાં અધિક વેગથી ઉદ્યુક્ત રહેવું ઘટે છે.

પ્રારબ્ધનો સ્થ વર્તમાન પુરુષાર્થ વડે થઈ શકે છે, પણ તે ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે નિરાશાને વશ નહિ થતાં અડક અને અવિરત પુરુ-

ધાર્ય સેવવામાં આવે છે. અને જે આ પ્રમાણે અડગ નિશ્ચયવાન છે તથા જે અવિરત પુરુષાર્થને સેવનાર છે, તે જ પ્રારબ્ધનો શય કરી શકે છે, બાકી ઈતર જનો તો પ્રારબ્ધને વશ વર્તતા એક તુલુ પલુ જેમ અહીં તહીં વાગુ વડે ગતિ-આગતિ કરે છે તેમ પરતંત્રપણમાં માનવજીવનને પૂઠું કરે છે. પરંતુ જે ધીરવીર પુરુષો છે તે તો મેઠવત્ સ્થિર રહીને યથેચ્છ કાર્ય-સિદ્ધિને કરે છે અને પ્રારબ્ધસત્તાથી પરાભૂત ન થતાં તેનો જય કરે છે.

જ્યાં સુધી સર્વ અનુકૂળ થતું આવે છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય પ્રસન્નતાને રહી શકે છે, પણ જ્યાં પ્રતિકૂળતા પ્રારબ્ધાનુસાર આવીને ઊભી રહે છે, અને સર્વ અનુકૂળ સંજોગો પડ્યાઈ જાય છે, તે પ્રસંગે તેનું ધીર કથાએ અળપાઈ જાય છે, અને તે વિકલતાને વશ થઈ રહે છે. પરંતુ આવા પ્રસંગો જ મનુષ્યના અંતરમાંથી વિશેષ સામર્થ્યને પ્રકટ કરનાર હોય છે, એ વાર્તા પ્રતિ ઘણા જ ઓછા મનુષ્યોનું લક્ષ હોય છે. આવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગોએ જે વિકલ થતા નથી અને તેનો જય કરવાને અતુલ ધીર અને પુરુષાર્થને સેવે છે તે જ સાચા વીર પુરુષો છે, અને તે જ હિખરદ્વ સ્થિતિને ગ્રામ કરવાના સાચા અધિકારી હોય છે.

પ્રારબ્ધ કોને ફળ આપ્યા વિના રહે છે? ઘોઠા ઘોઠા પુરુષોને પણ તે ફળ આપે છે તો અન્યને તે આપે જ, એમાં શું આશ્ચર્ય છે! પરંતુ ઘોઠા પુરુષો તેનાથી પરાભવ નહિ પામતાં ધીર ધરીને તેને ભોગવનાં પ્રગતિને માટે અવિરત પુરુષાર્થને કરે છે, અને તેનો શય થઈ રહેતાં તે ઘડાપઢને પામી રહે છે.

શું પાંડવોને પ્રતિકૂળ અદૃષ્ટે ફળ આપવામાં ન્યૂનતા રાખી છે? તેમને બાર વર્ષ પર્વત અદૃષ્ટના બળે વનમાં ભટકવું પડ્યું હતું. છતાં તે સમયમાં તેમણે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ત્યજી ન હતી પણ તેને સિદ્ધ કરવા માટે પુરુષપ્રયત્ન વડે બળને મેળવતા રહ્યા હતા, અને યોગ્ય સમયે પુનઃ વિજયને વર્ષા હતા, અને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી હતી. શું તેમને વનમાં જતાં શોક નહિ થયો હોય, શું તેમને તે પ્રસંગે પરિતાપ નહિ થયો હોય,

શું તેમને તે વખતે અકળામણ નહિ થઈ હોય? એ સર્વ આરંભમાં તેમને થયું હતું. પણ તેમને તત્કાલ સદ્વિચાર વડે તે સર્વને તિલાંજલિ આપી હતી અને વિજય પ્રતિ જ દૃષ્ટિને વાળી હતી, અને તે સ્થિતિમાં તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો, અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે શું શું સામગ્રી મેળવવી તેના જ વિચાર કર્યા હતા અને તેને માટે પુરુષાર્થ સંવ્યો હતો.

શ્રીરામચંદ્રજી જોવાના સંબંધમાં પણ વિજયજી અદૃષ્ટ બળ પોતાનો પ્રભાવ ભજવ્યા વિના નથી રહ્યું. એક તરફથી તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવાને સર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે, આ શુભ પ્રસંગે માંડવિક રાજાઓ અધોધામાં આવી ગયા છે, વસિષ્ઠ આદિ કુલગુરુ તેમના રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારી કરી રહ્યા છે, અંતઃપુરમાં સીતાજી આ વિચારે પરમ પ્રસન્નતાને ધારણ કરી રહ્યા છે, નગરજનો તેમને રાજ્યાભિષેક થતો જોવાને અત્યંત આતુર થઈ રહ્યાં છે, રાજ્યમહાલયમાં આ વિચારે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો છે, ભાટચારણો સ્તુતિ ગાઈ રહ્યા છે, અને આવી જ સર્વ તૈયારી ચાલી રહી છે તે જ સમયમાં બીજી બાજુથી તેમને ચૌદ વર્ષ વનમાં મોકલવા માટે અને ભરતને રાજ્યાભિષેક કરવા માટે કંકેથી દયરથ રાજા પાસે વચન માગે છે. આ પડકાર જાણતાં દયરથ, કૌશલ્ય, સીતા આદિ સર્વ મૂર્છાવશ થાય છે અને અંતરમાં અસહ્ય શોક અને પરિતાપને વશ થાય છે. પરંતુ તે સમયે રામચંદ્રજી જરા પણ વિકળ થતા નથી. હજી પિતા તરફથી રાજ્યાભિષેક સંબંધમાં કંઈ સમાચાર કેમ મળતા નથી, તે જાણવા માટે પ્રાતઃકાલે ઊઠીને તે તેમની પાસે જાય છે, અને પોતાને ચૌદ વર્ષ પર્વત વનમાં જવાના સમાચાર સાંભળે છે. આ સમાચારથી દયરથ, આદિ સર્વને અત્યંત વિકળતા થાય છે, પરંતુ ન જૈવ રામોડજ જરામ વિક્રિયાં—રો શ્રીમાન વાલ્મીકિ મુનિનાં કથન પ્રમાણે શ્રી રામચંદ્રજી જરા પણ વિકળતાને પ્રાપ્ત થતા નથી, અને તે રાત્રિ સમાધાન આપતા પ્રસન્નતાથી વનમાં જવાની તૈયારી કરે છે.

તમારા જીવનમાં આવો વિપરીત પ્રસંગ બને તો તમે શ્રી રામચંદ્રની પેઠે અવિકલ રહેજો, કે રહેવાને વચન કરજો અને ધૈર્યથી તેને વિતાવી

દેજે. જ્યારે આવા મોટા મોટા પુરુષોના સંબંધમાં અદૃષ્ટ સત્તા પોતાના પ્રભાવને દર્શાવે છે તે તમારા સંબંધમાં તે દર્શાવે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે! પરંતુ જેમ મોટા પુરુષો તે પ્રસંગને પ્રસન્નતાથી વધાવી લઈને પોતે જે સિદ્ધ કરવા ધારું હોય છે તેથી ચલિત થતા નથી, તેમ તમે પણ મહાપુરુષ બનીને રાવિકલપણે પ્રતિકૂળ પ્રારબ્ધને વધાવી લેજો અને ધીરથી અસાધારણ પુરુષપ્રયત્ન કરીને વીરત્વને વરજો અથવા તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરજો.

ગમે તેવું વિપરીત, કે પ્રતિકૂળ પરિણામ પ્રારબ્ધસત્તાથી તમારા સંબંધમાં બન્યું હોય, તોપણ તેને વિસ્મરજો—વિસ્મરણ કરજો અને એક મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ પ્રતિ જ વૃત્તિ સ્થાપીને તેને સિદ્ધ કરજો. અહો! કેટલું વિપરીત પરિણામ, કેટલી પ્રતિકૂળતા, કેટલી ધાનિ, એવું જે બની ગયું છે તે સંબંધમાં જરા પણ ઉદ્વેગ કાઢ્યો નહિ, પણ ઉદાત્ત-ચરિત બનીને આ સર્વ પ્રસંગોથી તમે રાત્યંત પ્રમાણમાં મોટા થજો, અને પુનઃ તમારી ઈચ્છા પ્રમાણેની સ્થિતિ મેળવવાને તમે સર્વ રીતે સમર્થ છો, એમ માનીને કટિ કસીને ઊભા થજો, અને ઉગ્ર પુરુષાર્થ કરીને તમારા ઈષ્ટિતાર્થને સિદ્ધ કરજો. જે બની ગયું છે, તેવું જરા પણ ચિંતન કરતા નહિ. તે પ્રમાણે બનવાથી તમારું વિપરીત પ્રારબ્ધ ખપી ગયું છે, નાશ પામ્યું છે, એમ જાણીને પ્રસન્ન થજો. અને કેવળ કર્તવ્યના જ વિચારમાં નિમગ્ન રહેજો, તમારા જીવનની છેલ્લી ક્ષણપર્યંત તમે પુરુષાર્થને સેવજો, અને તમારો વિજય જ થયો છે, એમ સમજજો.

આ જ પ્રસંગમાં શ્રી લક્ષ્મણ કહે છે, કે—વિદ્વતો વીર્યહીનો યઃ સ દૈવમનુવર્તતે । વીરા. સંભાવિતાત્માનો ન દૈવ પર્યુપાસને—જે વિકલ્પ છે, અને વીર્યહીન છે તે જ દેવને અનુવર્તે છે, પરંતુ જે વીર પુરુષો છે, જે સંભાવિતાત્મા છે તે દેવને વશ થતા નથી. તે પ્રમાણે તમે સાચા વીર પુરુષ અને સંભાવિતાત્મા થજો, અને પ્રતિકૂળ દેવથી ન ડરી જતાં આગળ ને આગળ વધીને ઈષ્ટિતાર્થને સિદ્ધ કરજો.

આગળના પ્રકરણમાં જણાવેલા શીત્રિભુવનવિજયી બડગ નામના ગ્રંથમાં શીવીરવિજયચંદ્ર કહે છે, કે ‘અહો! અદૃષ્ટની ગતિ વિચક્ષુ છે. જ્યાં ત્યાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ ફળને અણગિતવ્યાં આણી રો ભોગવાવે છે. આ છવો પોતે સ્વતંત્ર નથી એમ જણે છે, પણ જે અદૃષ્ટને અધીન તેઓ વને છે, તે અદૃષ્ટના સ્વરૂપને જણતા નથી;’—તે પ્રમાણે અદૃષ્ટની સત્તા કોઈ વિચક્ષુ સામર્થ્યવાળી છે. તેથી પ્રસંગે તે સત્તાના બળે મનુષ્યને વિચક્ષુ સ્થિતિ પણ આવીને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું, કે તે વિચક્ષુ સ્થિતિ નિરંતર મની જ રહે છે. તે કાળે ફરીને અજપાઈ જાય છે જ. અને જે વીર પુરુષો અનુલ પુરુષપ્રવલ્નને સેવે છે, તેમના સંબંધમાં તે તે સત્વર વિલાઈ જતી જેવામાં આવે છે.

ઉક્ત ગ્રંથમાં વીરવિજયચંદ્ર સ્વપ્નમાં જોયેલી એક દેવી કન્યાને વરવાને ઘાટે શત્રુવિભવ ત્વજીને પ્રવાસને સેવે છે અને અરણ્ય તથા નગરમાં તેની શોધમાં અંતર્ધામીના પ્રમજ સ્ફુરણને વધ વર્તતા વિચરે છે. તેને અદૃષ્ટસત્તાબળે માર્ગમાં ઘરીર ઉપર ચીંછ જેવા જાડ વાળવાળી અને રાક્ષસી જેવી સ્ત્રીઓ મળે છે, જે તેને તેમાંથી એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનું જણાવે છે. તે આ વાર્તાને કમૂલ કરતો નથી, જેથી તેને એક ગુફામાં પુરીને તેના ઉપર એક મોટી શિલા મૂકી દે છે. ૨૫ પ્રસંગે તેની સ્થિતિ અત્માંત દીન થઈ રહે છે. તથા તેને તેમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ જ માર્ગ રહેતો નથી. તેણે આ સ્થિતિમાં શું પ્રવલ્ન કરવો તે પણ તેને સૂઝતું નથી. અને તેમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ પણ પ્રવલ્ન ન કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં તે અદૃષ્ટ સત્તાથી મૂકાઈ જાય છે. તે પ્રસંગે તે પરમેશ્વરની સાચા હૃદયથી અને વિપરીત ભાવથી પ્રાર્થના કરે છે, અને ઈશ્વર તેની પ્રાર્થના સાંભળીને નેમાંથી તે બહાર નીકળી શકે તેવો માર્ગ કહે છે.

તે પ્રમાણે કદાચ જે સ્થિતિમાં તમે કંઈ જ પુરુષપ્રવલ્ન ન કરી શકો એવી વિચક્ષુ સ્થિતિમાં પ્રારબ્ધબળે કે અદૃષ્ટબળે મૂકાઈ જાઓ તે સાચા હૃદયથી અને ભક્તિથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરજો અને તમારા દુઃખનો

અંત ઈશ્વર જરૂર લાવશે જ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વીરવિજયમંદ્રને જ્યાં ગુફામાં પૂરી દેવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેમણે ઈશ્વરની જે સ્તુતિ કરી છે, તે સ્તુતિ તેવી કોઈ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થનાર વ્યક્તિને ઉપયોગની હોવાથી અત્રે આપણે તેને તે પુસ્તકમાંથી લઈને રાહો આપીએ છીએ. આ સ્તુતિ તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જાઓ. અને તેવા કપમાં તમને યોગ્ય જણાય તેવી ગીતે તમારા પોતાના ચાંદોમાં નમ્રભાવે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરો, અને તમે ગમે તેવી વિષમણ સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાવો, તોપણ ઈશ્વર તમારે માટે માર્ગ કાઢશે અને તમને તમારી ઈચ્છાનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવશે. વીરવિજયમંદ્ર ને પ્રસંગે નીચે પ્રમાણે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે.

‘પરમેશ્વરની સહાય મેળવવા અર્થે પણ હું આ સમયે અન્ય કોઈ કરવા સમર્થ નથી. માત્ર સ્તુતિ કરીને જ ઈશ્વરની સહાય મેળવવાને અધિકારી છું. આ જનનમાં પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ મેળવવાને ઘણા મનુષ્યો વિવિધ યત્ન કરે છે, પણ મને તો આ સહાય પરમેશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવા તથા હરેક પ્રકારના વિચાર વડે પણ આ વૃત્તિને પરમેશ્વર સ્વરૂપથી ભેદવી અર્થાત્ હરેક નિમિત્તે તેમનું સ્મરણચિનન કરવું એ જ માત્ર રાનુકૂળ ભાસે છે. હે મહાત્મન! આવા વિચારને કરતો હું પાછીથી તે કાગળઉપર સ્થાનમાં આ પ્રકારના વિચાર દ્વારા ઈશ્વરથી વૃત્તિનું અનુસંધાન કરવા લાગ્યો. હે વિશ્વના આધાર! હે પ્રાણી પદાર્થ માત્રની જનિ ત્યાગતિના કારણરૂપ ઈશ્વર! આ કારાગૃહમાં રહ્યો રહ્યો હું આપને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર કરું છું પ્રાણી-પદાર્થ માત્રની જનિ આપ સત્તાથી ઘાય છે તો આ મારી આ સ્થગમાં જનિ થઈ છે તે પણ આપની જ સત્તાથી થઈ છે એમાં સંદેહ નથી. હે વિશ્વ! આપ કે જે સ્વનત્ર છો, સર્વજ્ઞ છો, અને વાસ્તવ કારણ વિના કોઈ પણ કરતા નથી તેથી સ્વકનઉપ છો તે આપને હું રામક કાર્પના કર્તા છો. એમ કેમ જ કહી શકું? હે સર્વેશ્વર! આ પ્રપંચમાં પ્રવર્તની સર્વ ક્રિયા પોતપોતાનાં ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ વડે થાય છે, તેમ છતાં પણ તે કારણમાત્રના સ્વરૂપને યજ્ઞાવન ન જણનાર મારા સંખ્યા મંદમતિ જીવો તે સર્વ ક્રિયાના કર્તાપણનો આપને વિષે આરોપ કરે છે. હે ક્રોધપતિ! આપ જ

સર્વરૂપ છતાં પણ રાપના સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપથી આપને વિષે વિશ્વ ઉપાધિના જોનારા અમે આપને સર્વના પતિ પડુભગસંપન્ન તથા વિશ્વપિતા રાદિ ઇદેથી ઓળખીએ છીએ. હે સર્વાતીત! આપનું સ્વરૂપ અર્થાત્ રાપ જ સર્વત્ર છતાં રાપમાં અમે આદિ ઉપાધિની ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રતીતિ કરનાર અસમ્યક્દૃષ્ટી અમારા સરખા આપથી ભિન્ન પોતાનું અસ્તિત્વ માનીને તે રામે આદિ સંપૂર્ણ ઉપાધિથી આપને અતીત ગણીને આપને સર્વાતીતાદિ સંજ્ઞાથી ઓળખીએ ઓળખાવીએ છીએ. આ સ્વયં છતાં તું કે જે આપના તથા રા આપના વિશ્વવિભવના સ્વરૂપને જેમ છે તેમ જણતો નથી તે પણ અનેક પ્રકારથી રાપના સ્વરૂપનું ભાન કરવાથી મારું આ પ્રપંચમાં કલ્યાણ સમર્થ છું તે રાપને વિધિથી વા અવિધિથી સ્મરું છું તે સ્મરણ વડે રાપની પરમ ભગલકર સત્તા દ્વારા મારું નિરંતર કૃત્યાણ થાઓ. હે પરમેશ્વર! રાપની સત્તાથી રા વિશ્વ પ્રપંચરૂપ કારાગૃહમાં મારો પ્રવેશ થયો છે તેની મને રાદેથી ચિત્તા થતી ન હતી. આ શરીરરૂપ કારાગૃહમાં રહ્યા છતાં હું ભયને પામતો ન હતો. પરંતુ આ રાસુયની ગુફામાં મારો પ્રવેશ મને મહાભય આપનાર ભારો છે રા સંસારમાં જન્મ ધરીને રાજાનરૂપ રાધિકારમાં તે હું પતન થયેલો હતો, પણ રા ગુફામાં પ્રવેશ થવાથી જાણે વિલમણ અધિકારના ઊંડા ધરામાં પ્રવેશો છોડે રોમ પ્રતીત થાય છે અને રોથી મને દુઃખ પણ અધિક ભાસે છે. રા વિશ્વ શું છે, ક્યાં સ્વતંત્ર કે પરતંત્ર કારણથી રા કાર્યપ્રવાહ આવે છે એ હું જણતો નથી. આ જન્મમૃત્યુ રૂપ સંસારપ્રવાહનો કોઈ કાળે વચવા કોઈ દિશામાં રાંત ઉથે કે નહિ, રાને રાંત ઉથે તો તે રાંતમાં શું છે રો હું રાદ્યાયિ સમજતો નથી. રા શરીરમાં શા નિમિત્તે રાને દૈર્ઘ્ય પ્રજાસત્તાના બળે રા ‘હું છું’ એમ માનનાર જીવાત્માનો પ્રવેશ થયો છે તેનો વિચાર કરતાં પણ કરકંકણવત્ મને અંજ ભવ થતો નથી. રા શરીરનું ક્યા ક્યા મુખ્ય રાથવા ગોઠુ પદાર્થો વડે તથા ક્યા ક્યા ચોક્કસ નિયમો વડે બંધારણ થયું છે તે હું જણતો નથી તેમ જ ક્યા ક્યા નિર્વાહક હેતુરૂપે વડે રા શરીરનો નિર્વિઘ્ન સ્થિતિ રહે છે તે પણ યોગ્ય પ્રકારે લક્ષમાં આવતું નથી. આ શરીર ક્યાં વિરોધી કાળેના

બળથી ક્ષયના પશિષ્ણમ ઉપર જતું અંતે નહિવત્ થાય છે તે પણ મને જણાતું નથી. આમ છતાં પણ એ ચરીરરૂપ કારાગૃહથી છૂટવાની મને ઈચ્છા થતી નથી. આ કારાગૃહરૂપ સ્થાનમાં મને જેટલાં ને જેવાં ભયત્રાસ થાય છે તેટલાં અને તેવાં ભયત્રાસ અન્ય કોઈ પ્રકારથી થયાં જાણ્યાં નથી. મારી પ્રવાસની મુદત પૂરી થવા આવશે અને ધારેલો હેતુ મનમાં જ રહેશે.

હે વિશ્વત્રાતા! આપ વિના અમો અલ્પજ્ઞ જીવોને ખરા માર્ગમાં દોરી સુખમય સ્થાનમાં લઈ જનાર અન્ય કોઈ પણ નાવિક પ્રતીત થતો નથી. આ સંસારમાં અલ્પજ્ઞ જીવોનો સંજ તો આંધળાના વળાવા જેવો છે. એ જીવો જે પોતાના સુખના ઉવાચને ન જાણનાર હોવાથી દુઃખગ્રસ્ત રહે છે તે મારા સરખા અન્યને શું સુખ પ્રાપ્ત કરે? હે અંતર્યામિનું! વિશ્વાત્મનું! આ અંતરમાં રહેતું મન જે ઈચ્છાઓના તાત્કાલિક કોષરૂપ છે તે અંતરમાં રહ્યું રહ્યું નાના પ્રકારની ઈચ્છાઓરૂપ જવાલાઓ વડે અગ્નિની પેઠે દગ્ધ કરે છે. આ માનસ અગ્નિને કેવે પ્રકારે શાંત કરવો એ જણાતું નથી. ઈચ્છાઓનો અંત નથી, તેમ જ વિવિધ ઈચ્છાઓના સ્ફુરવામાં કોઈ નિયમ પણ ધસ્ત-ગત થયો નથી. આપ કે જે સર્વનાં અંતરમાં નિવાસ કરનારા તથા સર્વના સર્વ વ્યવહારના પ્રકાશક છે તે કાં તો આ અંતરથી ઊકતી ઈચ્છાઓને નિવૃત્ત કરો, કાં તો સફળ થનારી ઈચ્છાઓને જ ઉદ્દય કરો. પણ વિના કારણ ત્રાસ આપનારી તથા અંતમાં ક્ષત્રને ન આપનારી રોવી જે ઈચ્છાઓ હોય તેને તો કારણમાં જ દગ્ધ બીજના પેઠે બાળી નાખો. આપ સર્વશક્તિમાન છતાં પણ જ્યારે અમને રંક જીવોને દુઃખ મુક્ત ન કરો તો અન્ય અલ્પજ્ઞ અન્યશક્તિવાળા જીવો દુઃખ મુક્ત કરનાર છે? હે સર્વ પ્રપંચથી પર પરમાત્મનું! આપ જેમ નિર્દોષ છે તેમ અમને પણ નિર્દોષ કરો. જે કારણે થી અથવા કાર્યકારણભાવગ્રસ્ત સ્વસત્તાથી આપ આ વિશ્વ ઉપાધિ વાળા છતાં અસંજ છો તે કારણ, કે તે સત્તાનો અમારામાં પ્રાદુર્ભાવ કરો કે જેથી અમે પણ આ વિવિધ ઉપાધિ સંબંધવાળા છતાં પણ આપની પેઠે અસંજ રહી સુખરૂપ રહીએ. હે સુખોદધિ! આપ કે જે સુખના અપાર સમુદ્રરૂપ છો તેમાંથી આ દુઃખરૂપ વિશ્વકમ્પિકા કયાંથી અને ક્યા

નિમિત્ત કે ઉપાદાનકારણથી પ્રકટતાં પ્રતીત યાજ છે એ સમજી શકાતું નથી. આ દુઃખ કે જે કોઈને પણ પ્રિય ગણાતું નથી, તે સર્વનો પાછળ કયા કારણથી આવી લાગતું છે અને તેનો કયા ઉપાયથી નિરોધ અંત આવે એ મારા સરખા વિષયાસક્ત મનુષ્યને તો વિચાર કરતાં પણ લક્ષમાં આવતું નથી. આ સંસારરૂપ વૃક્ષ જેનાં મૂલનો કે શાખાનો અંત ભાસતો નથી તેનો કયા વજરૂપ કુશરવડે કોણે ક્યારે નાશ કરવો તે સમજાતું નથી; તેમ જ આ મારું પ્રાપ્ત બંધન પણ હવે ક્યારે અને કેવે પ્રકારે છેડાયે એ પણ માગથી કળી શકાતું નથી. આપ જ મને આ બંધનથી મુક્ત કરવાને સમર્થ છો. હું કે જે હજી વિવિધ આશાનો ભરેલો છું તે આ કાસાગૂડમાં યાંત્રિથી રહી શકવા સમર્થ નથી.

હે દીનવન્સજી! હું સ્ત્રિજ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો છું તે કોઈના સમીપ પણ દીનત્વ દેખાડવા યોગ્ય નથી, તથાપિ આપ કે જેનના સમીપ પ્રાણીમાત્રે દીનત્વ દાખવ્યા વિના છૂટકો નથી તેમના સમીપ દીનત્વ દેખાડવામાં હું ભય સમજતો નથી. આ જનસમૂહમાં વિવેક પુરુષોનો એવો નિયમ છે કે જેનાથી આપણા દુઃખનો અંત આવે એમ હોય તેના સંમુખ જ દીન મુખ કરી દુઃખને પ્રકટ કરવું ઈતરસંમુખ કરવું નહિ, એ નિયમનું પણ મારાથી ઉલ્લંઘન થતું હોય એમ હું ધારતો નથી. કારણ કે આપ જ સર્વ દુઃખના સંહારક છો. હે વિશ્વવ્યાપક! આપ જ સમગ્ર પ્રાણીપદાર્થના તથા તેમના પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના નિયમમાત્રની વ્યવસ્થા કરનાર છો, જેથી આપ વિના હવે મને યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાનો અન્ય કોણ વ્યવસ્થા કરી શકનાર છે કે તેના પ્રતિ મારા ઉદ્દ્યાર કાઢી હૃદય શાંત કરું. હે કર્મફળપ્રદાતા! આપ જ વિદિત અવિદિત સમગ્ર કર્મના ફલને યથાકાલે યથાનિયમે પ્રગટ થવા પ્રવર્તવનાર છો તો આ મારાં કર્મફલરૂપ પ્રાપ્ત બંધને ને ત્રોડનાર કોઈ મારા અન્ય કર્મને આપ જ પ્રેરો કે તેથી હું સન્ધર મુક્ત થઈ; અને કદાચિન તેનું કોઈ કર્મ તન્કાલ વિદ્યમાન ન હોય તો આ આપના અભિમુખ થયેલા આ શણની વૃત્તિના સદ્ગુણાધારના ફળને પ્રવર્તવીને મને મુક્ત કરો. આતુર આયા-વાનને શક્યાશક્યનું જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી જમે તેની નાચનાથી પણ તે

દોષવાન જણાતો નથી. તેમ છતાં પણ આપ તો સર્વ કરવા સમર્થ છો જેથી આપના પ્રતિ આ પ્રકારની આઘા બાંધવી એ અનુચિત નથી જ. આ સંસાર એક પક્ષથી જોતાં અંધના મેળા જેવો છે. જેમ અંધ પ્રાણી બીજા અંધ પ્રાણીને પોતાનો દોરનાર જણીને ચાલે અને તે અન્ય અંધ પણ બળતાથી પોતે દેખાતો તથા પ્રથમ અંધનો દોરનાર છે એમ જણાવી પોતે તે અન્ય અંધને દોરીને અંતે પોતે તથા તે બંને ખાડામાં પડે છે તેમ આ જગતમાં સર્વ સ્વર્ગે ટોચ એમ ભાસે છે. ઘણા જીવો મારી આઘા રાખે છે કે એ મારા દુઃખને ટાળશે, અને હું બીજાની રાખું છું. રંકથી તે રાખ પર્ણત સર્વ એક બીજાની આઘામાં ને આઘામાં દિવસો કાઢતાં જણાય છે. આ સર્વ પ્રાણીઓ પોતાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ એમ માને છે, અને તે શ્રેષ્ઠપદની આઘા રાખે છે જેથી આઘાના પાશપાંથી પ્રાણીઓને છૂટવું કઠિન છે. આઘા બાંધવા છતાં પણ પેલા અંધની પેઠે અંતે આચારહિત જ ધવાનો સમય આવે છે. આમ છે માટે હે વિદ્યેશ્વર, આપ જ એક વસ્તુતઃ સર્વની આઘાનું સ્થાન છો. આપ સર્વજ્ઞ વિના સર્વની આઘા કોણ પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે? કોઈ જ નહિ. રામે જીવો રા દીનતાથી છૂટીને એવો માર્ગ આપ વિના અમને કોણ ડાહી રાખે? આ અમને દીનતા થાથી પ્રાપ્ત થાય છે એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ વિવેકસુખની લાલસા એ જ દીનતા તથા દુઃખની આપનારી છે. વિવેકસુખથી અતિરિક્ત પુરુષોને દીનતા તથા દુઃખ સ્પર્શ કરી પણ થકે એમ નથી. હે દીનસ્ત્રવ, આપ મારી દીનતા તથા દુઃખને દૂર કરીને મને મુક્ત કરો. આપના સ્વરૂપને યથાવત્ જાણનાર હું રા મોહજનમાં સપડાયો છું. આપને વસ્તુતઃ અનુભવનાર આ પ્રપંચને અનુભવના નથી, એવાં સિદ્ધ વચનો સાંભળવામાં આવે છે, પણ તેની વ્યર્થતા મારા અનુભવમાં આણવાને તો આપ જ સમર્થ છો. આ સંસાર અણ મનુષ્યોને અંધારાકૂપ જેવો છે. અને આપને ન જાણનાર સર્વ અધમ મનુષ્યો નેત્રહીન અંધ પ્રાણી-

સમ છે એમાં સંદેહ નથી. આપ પ્રતિનો શુદ્ધ પ્રેમ જ આ મનુષ્યોને ખરાં નેત્ર આપનાર છે, અને તે સાચાં નેત્ર જ આપને પ્રત્યક્ષ સાર્થત્ જોમ છે તેમ અનુભવવા સમર્થ કરે છે. તે દેવાધિદેવ! આપને જે જે વિધિથી જાણવા ઘટે છે તથા જે વિધિથી આપની સ્તુતિ કરવી ઘટે છે તે વિધિને હું જાણતો નથી, માટે મારા અવિવેક માત્રની ભાષા કરજો. ’

આ જ પ્રમાણે આ લોકમાં ધોતિશર્પા નામના એક સ્વધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરનાર પુરુષને વિવક્ષણ પ્રારબ્ધના ભજે વ્યવહારમાં અત્યંત પ્રતિકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમને જન્મથી જ નિર્ધનતા પ્રાપ્ત હતી તથા તેમનો વ્યવહાર અનેક પ્રતિકૂળનાઓથી ભરેલો હતો. આ સર્વને સંત્વર દૂર કરીને વ્યાવહારિક અનુકૂળ સ્થિતિ, કે જેમાં રહીને તે પરમાર્થને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરી શકે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે ઉગ્ર પુરુષપ્રયત્ન અત્યંત ધીર્ગપૂર્વક અને પૂર્ણ સાવધાનતાપૂર્વક કરતા હતા. પરંતુ પ્રારબ્ધ સત્તાથી, કે અદૃષ્ટ સત્તાથી તેમને હતી તેના કરતાં અનેક ગણી વિપરીત સ્થિતિ આવીને પ્રાપ્ત થઈ રહી હતી. આ પ્રકારની પ્રતિકૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થતાં આરંભમાં તેમનું સર્વ ધીર્ગ જતું રહ્યું હતું, તથા તે કિકર્તવ્યમૂક થઈ રહ્યા હતા. પરંતુ તેમણે આ પ્રકારનું વર્તન ઈશ્વરના અંધરૂપ ગણના એક મનુષ્યને યોગ્ય તેવું નથી, એમ ધારીને, પોતાના અંતરાત્મામાં શાંતિ ધરીને, પુનઃ ધીર્મને પ્રકટાવીને પૂર્વતા કરતાં અતિ ઉગ્ર પુરુષાર્થને આરંભ્યો હતો, અને તે ઈશ્વરના પરમ અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા હતા, તથા તેમને આથી પ્રાપ્ત થયેલી અનેક પ્રકારની પ્રતિકૂળતાને દૂર કરીને ઈચ્છાનુકૂળ સ્થિતિને વર્તમાન દેહમાં જ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. તથા તે જ દેહમાં પોતાના પ્રયત્નની દિશાને પરમાર્થ માર્ગમાં વાળીને ઈશ્વરેષાસન વડે જીવનમુક્તિરૂપ મહામનોહર અને પરમ સુખપ્રદ સ્થિતિને પામ્યા હતા અને આ સંસારસિંધુને તરી ગયા હતા.

તેથી તમારા જીવનમાં કંઈ ને મદ્યે કંઈ આવીને પ્રાપ્ત થાય તેા ધારી જતા નહિ, પરંતુ એક મનુષ્ય બનીને, અનુપમ ધીર્મને ધારણ કરીને,

અવિરલ પુરુષાર્થ વડે વિપરીત સ્થિતિને દૂર કરજે અને આગળ માર્ગ કાપજો.

‘આ સંસારમાં સર્વ સુખની ઈચ્છા રાખે છે, અને દુઃખથી બચવાના ઉપાયને સાર્થ છે તથાપિ દુઃખ રો એવી વસ્તુ છે, કે તે જીવદશામાં પ્રાપ્ત થયા વિના રહે જ નહિ.’ એ શીત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગના વચન પ્રમાણે જીવોને કંતો અધાનથી, કે કંતો અદૃષ્ટ સત્તાથી કે પ્રારંભસત્તાથી દુઃખ, વા પ્રતિકૂળતા આવે છે જ. પણ તેથી તેમણે ચક્રાવાનું કે ધૈર્મ્યને ત્યજવાનું પ્રયોજન નથી. આ દુઃખ, અથવા પ્રતિકૂળતા એ જ ઉન્નતિનાં અથવા કાર્યસિદ્ધિનાં સાધન પગથિયાં છે. અને ભય નહિ પામતાં, કે નિરાશ નહિ થતાં જે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે તે સત્વર ઉન્નતિરૂપ વા કાર્યસિદ્ધિરૂપ સ્થિતિના ચિખરે વિરાજવાને ભાગ્યશાળી થઈ રહે છે. તેનો જ જપ થાય છે, કે તે જ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે, કે જે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રૂપ અગ્નિને દુઃખ, વિપત્તિ કે પ્રતિકૂળતાથી કદળો જવા દેતા નથી—ઓહવાઈ જવા દેતા નથી, પણ તેને ધૈર્મ્ય, ઉત્સાહ, વીર્ય, આત્મશ્રદ્ધા અને પુરુષપ્રયત્ન આદિ વડે પ્રજ્વલિત રાખે છે. અને આવા ધૈર્મ્ય, વીર્ય, ધૌર્મ્ય, આત્મશ્રદ્ધા તથા પુરુષપ્રયત્ન આદિને પ્રાપ્ત પુરુષો જ દીનતા અને જીવત્વને ભસ્મીભૂત કરીને સાચા સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, શિવસ્વરૂપ ભૂત પરમ મનોહર અને પરમ સુખદ સ્થિતિમાં આવીને સ્થિત થાય છે અને આ સંસારને તરી જાય છે.

૮ : ઈશ્વરેચ્છાધીનતા

મનુષ્ય જમે તેટલા ઉગ્ર નિઃશ્વરચાળો હોય છે અને તે જમે તેટલા ઉગ્ર પ્રયત્ન કરનાર હોય છે, તોપણ તેને ઈશ્વરેચ્છાને પ્રસંગે અધીન થવું પડે છે. અને આ પ્રમાણે તે જો પ્રસન્નતાથી ઈશ્વરેચ્છાને અધીન નથી થઈ શકતો તો તેને અસંતોષ થાય છે જ.

આજળ જમ્યાપ્ત પ્રમાણે મનુષ્ય કંઈ સર્વસ નથી, કે તે કંઈ સર્વશક્ત નથી, કે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે તરત જ સિદ્ધિ મળી જાય; પરંતુ તે અલ્પશક્ત અને અલ્પશક્ત હોવાથી તે પ્રમાણે થવું નથી અને તેથી તેણે ઈશ્વરેચ્છાને પ્રસન્નતાથી અધીન થવાની જરૂર છે.

એક ખેડૂત પોતાના ખેતરને ઉદ્યોગથી અને કાળજીથી ખેડે છે, અને તેમાં ધાન્ય વાવી આવે છે. તે પોતાનાથી બની શકે તે સર્વ પ્રયત્ન પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનસામર્થ્યની મર્યાદાનુસાર ખેતીને સુધારવાને કરે છે, પરંતુ એમ બને છે, કે વરસાદ જ આવતો નથી. હવે તેની કરેલો સર્વ મહેનત વર્થા જાય છે. તો આ પ્રસંગે તેણે શું કરવું? તેણે ગજાનિ, થોડા કે નિરાશાને વધ થવાનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ તેણે પ્રસન્નતાથી ઈશ્વરેચ્છાને વધ વર્તવું પડે છે, તેણે ઈશ્વરને કહેવું પડે છે, કે ભગવન્! આપની ઈચ્છા મળવાન છે, અને આપ જે કરતા હોયો તે થોડા જ કરતા હોયો. આ પ્રમાણે તેણે પ્રસન્નતાપૂર્વક પરમાત્મ ઈચ્છાને અધીન થવું પડે છે.

કોી જીવામાં કંઈ છે કે મુલદ્રુઃસે સમે કૃત્વા લામાલામૌ જયાજયૌ- સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ એ ઉભયમાં સમગ્રુદિ રાખવી. અર્થાત્ સુખ અને લાભથી હાનિ પામવું અને દુઃખ અને હાનિથી થોડને વધ ન થવું. આ ઉભય ત્રિવિધમાં સમગ્રુદિ રાખવી.

આ જ પરિણામી સ્થિતિ છે. અને જ્યાં સુધી મનુષ્ય આ સ્થિતિમાં સ્થિત નથી થતો ત્યાં સુધી તેને સુખદુઃખ, અને લાભહાનિના અનેક પ્રસંગો આવ્યા જ કરે છે. ઈશ્વરનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને આ સ્થિતિમાં લાવીને સ્થાપવાનો છે, અને તે જ્યારે તેને આ સ્થિતિમાં સ્થાપે છે ત્યારે જ પોતાના કર્તવ્યથી વિરમે છે. ત્યાં સુધી તેને સુખદુઃખ અને લાભહાનિના પ્રસંગો આવ્યા જ કરે છે. તેથી મનુષ્યે આવા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં સમજીને ધારણ કરવી પટે છે. અને તે જ્યાં સુધી સમજીને ધારણ કરતો નથી ત્યાં સુધી આવા પ્રસંગો આવી આવીને તેને પ્રાપ્ત થાય છે જ. આ જ જ્ઞાનમાત્રનું જ્ઞાન છે, અને એ જ સારમાત્રનો સાર છે, કે સુખદુઃખમાં સમજી રાખવી.

પરંતુ અત્રે એ શંકા થવી સંભવિત છે, કે જો ઈશ્વરેશ્વરને આ પ્રમાણે નિષ્કળતા પ્રાપ્ત થતાં અધીન થઈ રહેવામાં આવે, તો પછી જે મહત્ત્વાકાંક્ષા ને સિદ્ધ કરવાને માટે યત્ન આરંભ્યો હોય છે તે કેવી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે? કારણ કે પછી તો મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ, પ્રભો! આપની ઈચ્છા ભજવાન છે, કહીને જે સ્થિતિ રાખી અને તેને પ્રસન્નતાથી સ્વીકારી લેવાનો અને પ્રાપ્ત પુરુષપ્રવ્રત્નથી વિરમી જવાનો; અને તેથી મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાની બાજુએ રહી જવાની.

આવી શંકા થવી અત્રે ઉચિત જ છે. તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. સુલલુ.સે સમે કૃત્વા—એના બીજ જ ચરણમાં ક્રીડમ્સ ભજવાન શું કહે છે, તે જુઓ. તેઓ કહે છે કે. તતો યુદાય યુજ્યસ્વ—નું મુદ્ધમાં જોડા; અર્થાત્ સુખદુઃખમાં અને લાભહાનિમાં સમજીને ધરીને નું તારા પુરુષપ્રવ્રત્નથી. અટકી ન જઈશ, પરંતુ મુદ્ધમાં જોડાજે, અર્થાત્ તેને ચાગુ રાખજે. તે પ્રમાણે ઈશ્વરેશ્વરથી આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષા ધારણ સમયમાં સિદ્ધ ન થાય, તો પ્રસન્નતાને નહિ ત્યજતાં ઈશ્વરેશ્વરને અધીન થઈને, લાભહાનિમાં સમજી રાખીને પ્રવ્રત્નથી અટકી જવાનું નથી, પણ તેને પૂર્વના વેગથી જ ચાગુ રાખવાનો છે, અને મહત્ત્વાકાંક્ષાની ત્રિભિ વદે જ વિરમવાનું છે.

પ્રસંગે ઈશ્વરેચ્છાથી મનુષ્યના ધારણ કરતાં જુદા જ પ્રકારનું પરિણામ આવે છે. પરંતુ તેવે પ્રસંગે ખેદ ન કરવો અને પ્રયત્નથી અટકી ન જવું, એ જ કહેવાનો અર્થ આશય છે. તેવા પ્રસંગે પરમેશ્વરની ઈચ્છાને અધીન થવું અને યોગ કે પરિતાપને ન સેવવો, પરંતુ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાપ્ત પ્રયત્નમાં સંલગ્ન રહેવું, અને જ્યારે કાર્યસિદ્ધિ થાય ત્યારે જ પુરુષપ્રયત્નથી અટકવું.

આપણા કયા પ્રયત્નનું ફળ કયા પ્રસંગે કેવા રૂપમાં અથવા કેટલા પ્રમાણમાં આપવું તે ઈશ્વરસત્તા જ ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે. તેથી આપણા પ્રયત્નનું ફળ ઈચ્છા પ્રમાણે ધારેલા સમયમાં અને ધારેલા રૂપમાં વા ધારેલા, પ્રમાણમાં ન મળે તો તેથી અકળાવાનું કે અસંતોષને ધરવાનું પ્રયોજન નથી. પણ તે પ્રમાણે નહિ થવામાં આપણી જ કોઈ અપૂર્ણતા કારણ હશે, એમ માનીને પરમાત્મ ઈચ્છાને વધ વર્તતાં, પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રાપ્ત પ્રયત્નને નહિ પરિત્યજતાં આજળ ને આજળ કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રયાસ કરવું ઘટે છે. અને આ પ્રમાણે કરનાર પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને વા ઈચ્છાને યોગ્ય કાળે સિદ્ધ કરે છે જ, વા સિદ્ધ થયેલી જુએ છે જ. ઘણા મનુષ્યો સુખને ઠેકાણે દુઃખ આવી મળતાં, કે લાભને ઠેકાણે હાનિ આવી મળતાં પ્રાપ્ત પ્રયત્નથી અટકી જાય છે, અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી શકતા નથી; તેથી તત્તો ચુદાય ચુગલવ—એ શ્રી પરમાત્માના વચન પ્રમાણે સુખદુઃખ અને લાભહાનિમાં સમજુદિ ગમીને પ્રયત્નથી ન અટકી જવું, પણ તેમાં સંલગ્ન રહેવું અને કાર્યસિદ્ધિને અનુભવવી ત્યારે જ વિરામને પામવું, એ વાર્તા સ્પષ્ટ કરવા અર્થે જ આ ‘ઈશ્વરેચ્છા—અધીનતા’ નામના આક્રમા પ્રકરણને આ પુસ્તકમાં આપણે રાખેનું છે. પુનઃ આ પ્રકરણના અંતમાં આપણે એ જ જણાવીએ છીએ, કે વિપરીત પરિણામ આવતાં ધીરથી ઈશ્વરેચ્છાને અધીન થવું, યોગ કે પરિતાપ તેવે પ્રસંગે નહિ કરતાં પ્રસન્નતાને ધારણ કરવી અને પૂર્ણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક પુરુષપ્રયત્નમાં સંલગ્ન રહીને મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી અને વિજયપુષ્પ ધિપરની સ્થિતિએ આવીને સ્થિત થવું.

૯ : ધૈર્ય

આ સંપ્રદાય વિગતમાં વિગતમાં મુશ્કેલી નથી ત્રિયોગી પોતાની વચ-
કીર્તિને સ્થાપનામાં ગાય છે

આ વિગતમાં ધૈર્ય નથી મોટી પ્રિય છે.

હકમાં મુખનું મૂલ, જાણી નથી છતાં દુનિયાં ગમે

(ત્રિ. વિ. ૫૩-૮)

નાનાં નાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં પણ ધૈર્ય મળતી જરૂર તોય છે,
તેા મોટાં કાર્ય કરવામાં તેની જરૂર હોય એ સ્વભાવિક નથી ધૈર્ય વિન્યા
મોટું પણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેવી નથી ધૈર્યથી જ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થઈ
શકે છે, એટલું જ નહીં, પણ તે ઉત્તમ પ્રકારે થઈ શકે છે જેને પોતાની
મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી છે, તેણે તેા ધૈર્ય અવાર પાસ કર્યું ના પડે છે,
કારણ કે તેની તેને પત્રે પત્રે જરૂર પડે છે

કાર્યો સિદ્ધ કરવામાં મનુષ્યને એક પ્રકારના અંતરમજની જરૂર
પડે છે, અને તે અંતરમજને ઉત્તમ કારણ આ ધૈર્ય નથી એટલે
પ્રમાણમાં મનુષ્યમાં ધૈર્ય તોય છે, તેટલું પ્રમાણમાં તેનામાંથી આ અંતર
મજ અસ્થિત થાય છે. તેથી તેણે મોટાં કાર્ય કરવાં છે, તથા તેણે
અગ્રણી સામ્ય સાધાર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેને વિશેષ અંતરમજની જરૂર પડે
છે, અને તેથી તેને જન્મ અવધાર ધૈર્ય તેને પ્રથમ પાસ કરવાની
આવશ્યકતા

આપણે આગળના પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ, કે મનુષ્ય અ પૃથ છે, તથા અપચકિત છે, તેથી તે જે સણે ધારે છે તે સણે અથવા અ પ સમયમાં તેની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ જતી નથી, પણ પ્રત્યે તેમાં અનેક વિઘ્ન આવે છે તથા તે કાળે કરીને યોગ્ય સમયે જ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે હોવાથી જ તેને ધીરની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે કારણ કે જો તે ધીરને ધારણ કરતો નથી, તો પછી તેને આરભેલા કાર્યને તત્કાલ સિદ્ધ ન થવાથી મૂકી દેવું પડે છે અને જો તે તેમ કરે છે, તો પછી તેને તે પૂર્ણ કરી શકતો નથી, તેથી બુદ્ધિમાને ધીરને અધિક અને અધિક પ્રમાણમાં ધારણ કરવાની જરૂર છે

જેમણે જેમણે પૂર્વે મોટા કાર્ય કર્યા છે તથા જેમણે જેમણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી છે, તેમણે તેમણે ધીરને, અસાધ્યારણ ધીરને ધારણ કરે છે જ ભગીરથ રાજાને શુ યોગ જ વર્ષમાં, પોતાની ઈચ્છાની સિદ્ધિ થઈ હતી? તેમને કેટલો બધો દીર્ઘ સમય ધીરને ધારણ કરવાની જરૂર પડી હતી? અને તેમણે આવા અલોકિક ધીરને ધારણ ન કર્યું હોત તો શુ તે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી શક્યા હોત કે? નહિ જ પણ તેમણે ધીરને ન ત્યજ્યુ અને યોગ્ય કાળે તેમની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ પા. વોને બાર વર્ષનો વનવાસ પ્રાપ્ત થયો, તોપણ તેમણે તેને ધીરથી સ્વીકાર્યો અને ધીરને ધારણ કરીને આ સમય તેમણે વીતાવી દીધો તો પુન તે રાજા મેગવ વાને અને કીરવોનો પગજય કરવાને સમર્થ થયા ચિવાજી મહારાજને કેટલા વખત નિન્દગતા મળી હતી, છતાં પણ તેમણે ધીરને ત્યજ્યુ ન હતું અને તેના પરિણામે તે મોગલના પરાજય કરી શક્યા હતા આપણા દેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર અંગ્રેજોને પણ કેટલા પ્રસંગે બાદશાહ નિન્દગતા મળી છે, છતાં પણ તેમણે ધીરબ્રજે આજે તેનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે આ જ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં મોટા કાર્ય સિદ્ધ થયેલા છે ત્યાં ત્યાં ધીરબ્રજ વિદ્યમાન હતું જ તેથી તમે તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો તો કાર્ય સિદ્ધ થયેલી જાપનાર ધીરને તમે તમારા અને બીજામાં ધારણ કરો અને કે સામાન્ય ધીરને નહિ પણ અસાધ્યારણ ધીરને જ ધારણ કરો.

બુદ્ધિમાન મનુષ્યોનો એવો નિશ્ચય હોય છે, કે તે પૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના કોઈ કાર્યનો આરંભ કરતા નથી; અને જ્યાં તે કાર્યનો આરંભ કરે છે ત્યાં પછી તેને પ્રાપ્તિને પણ પૂર્ણ કર્યા વિના મૂકતા નથી. તેથી તમે જેનો પ્રારંભ કરો, તેનો પ્રથમ પૂર્ણ વિચાર કરો અને પછી તેને જ્યાં પૂર્ણ કરો ત્યારે જ વિરમો.

ધણા મનુષ્યો એમ માને છે કે, આર્થા મોટાં કાર્ય તે આપણથી થી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? અને એમ માનીને તે બેસી રહે છે, અને મોટાં કાર્યનો આરંભ કરતા નથી અને સામાન્ય સ્થિતિમાં પડ્યા રહે છે. પરંતુ આ એક મનુષ્યને માટે અનુચિત જ છે. મનુષ્યમાં આરંભમાં મોટાં કાર્યને તત્કાલ સિદ્ધ કરી દેવાનું બળ નથી જ હોતું, પણ જે તેનામાં તેને સિદ્ધ કરવાની સાચી ઈચ્છા હોય છે, તો તે ઈશ્વરનો અંશ હોવાથી તેના અંતરમાંથી તેને સિદ્ધ કરનાર બળ જગત થાય છે તથા તેની સાચી ઈચ્છાના બળે વિશ્વમાંથી તેને જરૂરની સહાયક સામગ્રી પણ સ્વાર્થ આવે છે. ટિટિલ જાત્રીએ જ્યારે દરિયાને ખાલી કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, તે વખતે તેને તે કાર્ય તે કરી શકે તેવી અનુકૂળતા ક્યાં હતી? પરંતુ તેણે જ્યાં પોતાના આત્મામાં વિશ્વાસ—શદ્ધા રાખીને પ્રયત્નને આરંભ્યો, કે તેને ઈતર પક્ષીઓની અને પરિણામે પક્ષીના રાજ્ય ગરુડની પણ સહાય મળી આવી, અને તેનો વિજય થયો. તે જ પ્રમાણે જે મનુષ્યને કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સાચી ઈચ્છા છે તેને યોગ્ય સમયે કાર્ય સિદ્ધ કરી આપનાર યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ આવે છે જ. પણ તેનામાં તેની સાચી ઈચ્છા હોવી જોઈએ, તથા તેની સાથે તેનામાં યોગ્ય ધૈર્ય પણ હોવું જોઈએ.

જે જે મોટાં કાર્ય પૂર્વ પુરુષોએ કરેલાં છે તે જો તેમનામાં ધૈર્ય-બળ ન હોત તો તે ન જ કરી શક્યા હોત; પરંતુ તેમનામાં ધૈર્યબળ હોવાથી જ તે તે કાર્યને સિદ્ધ કરી શક્યા છે. તેથી તમે પણ જે નિશ્ચયમાંથી સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો તો ધૈર્યબળને પાલન કરો.

પનામાની નહેરને પૂર્ણ કરતાં તેમાં આરંભમાં અમેરિકનોને કેટલા વખત નિષ્ફળતા મળી છે, એ તમે જ્યારે તે સંબંધનો સવિસ્તર ઇતિહાસ વાંચશો ત્યારે જ તમને સ્પષ્ટ થશે. આવાં મોટાં કાર્ય કંઈ પહેલી જ વખતે સિદ્ધ થઈ જતાં નથી. શું આપણે વારંવાર વર્તમાનપત્રોમાં નથી વાંચતા, કે અમુક ઓરોપ્તેન ફાટવાથી અમુકનું મરણ થયું, અને અમુક ઓરોપ્તેન મળી જવાથી અમુકનું મરણ થયું? છતાં પણ વિવશ્વલ ધીર્મજનવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજા તેનો કેડે મૂકતી નથી, અને સૈંકડે અને હજારો મનુષ્યોનો તેની શોધમાં સંહાર થઈ જતો તે જુઓ છે તેમ છતાં, ધીરને ધારણ કરીને તે પુરુષ પ્રવલ્નમાં સંલગ્ન જ રહે છે. આપણા દેશમાં જે પાંચ દશ મનુષ્યોનું જ આવા કોઈ સાહસમાં મૃત્યુ થાય તો આ છેલ્લી પેલા છેડા સુધી આખા દેશમાં હાહાકાર થઈ રહે અને પછી તે કાર્યને સૌ સૌ જજતા લાંબા નમસ્કાર કરીને નમસ્તુમ્ય કરીને તેનાથી ઉમેશાં છેડા જ રહે, પણ આ પ્રમાણે થયું એ યોગ્ય ધીર્મજનના અભાવને જ સૂચવે છે. આપણી પ્રજામાં આજે યોગ્ય ધીર્મજનની અપૂર્ણતા જોવામાં આવે છે. અને જ્યાં સુધી તે યોગ્ય ધીર્મજનને ધારણ નહિ કરે ત્યાં સુધી તેનો વ્યાવહારિક તેમ જ પારમાર્થિક અભ્યુદય થવો અશક્ય છે.

ઈશ્વરની કોઈ વિચક્ષણ ઈચ્છાથી, કે પ્રાપ્ત કોઈ વિચક્ષણ સંસ્તેજોથી કે કાળમજથી કે ઈતર કોઈ કારણથી કદાચ તમારી મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ ન થાય તો તેથી તમારે એમ નથી સમજવાનું કે, તમારો પગજવ થયો છે, કે તમારી નિષ્ફળતા થઈ છે, પરંતુ જે તમે યોગ્ય ધીરને ધારણ કર્યું તથા યોગ્ય પુરુષપ્રવલ્ન છેક છેવટની તાણ સુધી કર્યો છે, તો તમારો વિજય જ થયો છે, અને તમને સફળતા જ મળી છે, એમ સમજવાનું છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપસિંહને આ જ પ્રમાણે આગાં જ કોઈ વિચક્ષણ કારણોને લઈને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ નહિ થવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો; પરંતુ તેમણે તેમનો ટેક ત્યાજ્યો ન હતો, અને તેને નિખાવવાને

જેટલાં સહેલાં પડે તેટલાં કાંઈ સહન કર્યાં હતાં, તથા જે પ્રયત્ન કરવો પડે તે પ્રયત્ન કર્યો હતો; તેથી તેમનો વિજય જ થયેલો આપણે સમજીએ છીએ. તેમના નામોચ્ચારણ સાથે જ આજે સાચા ઇતિહાસ ધારીમાં સાચું વીર-વ વહેવા માંડે છે, એટલો તેમાં પ્રતાપ છે. તે જ પ્રમાણે કદાચ જે કે યોગ્ય ધર્મમુખ અને યોગ્ય પુરુષપ્રયત્નથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે જ, છતાં— તમારી મહત્વકાંક્ષા વર્તમાન જન્મમાં વા વર્તમાન દેહમાં પૂર્ણ ન થાય તો નિરાશાને લેઈ પણ અંશપાં વશ થતા નહિ. પણ અનુલ પુરુષપ્રયત્ન અનુલ ધર્મમુખપૂર્વક કરજો, અને આ દેશમાં તમારા કર્તવ્યની અપૂર્વ છાપ પાડી જાઓ, કે તે છાપનું સ્મરણ કરીને ભવિષ્યની પ્રજા તમાગ પગલે પગડે થાયે. તમે એવા ઉગ્ર પુરુષપ્રયત્નને કરજો તથા એવા અનુલ ધર્મમુખને ધારણ કરજો, કે તમને વિજય મળે, કે ન મળે તોપણ તમારા નામોચ્ચારણ સાથે જ તમારું સ્મરણ કરનારનાં તનમનમાં વિદ્યુતની પેઠે કોઈ વિજયનું ચમકનો પ્રવેશ થાય અને તમારા જેવા થવાને વિચારણ વેગથી તે પ્રેરણ.

એક વખત નિષ્ફળતા મળે, દશ વખત મળે, સો વખત મળે, હજાર વખત મળે, કે ગમે તેટલા વખત મળે પણ પ્રારંભિક કાર્યને ત્યજતા નહિ, અને અપૂર્વ ધર્મમુખને ધારણ કરીને તેને સિદ્ધ કરજો.

જેમ વિજય મળવો સ્વાભાવિક છે, તેમ જીવ-હામાં નિષ્ફળતા મળવી પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ધર્મમુખને ધારણ કરનાર આ નિષ્ફળતાના પતિ-સામમાં સફળતાને જ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યને નિષ્ફળતા મળતાં તેનામાંથી અપૂર્વ ધર્મમુખ ઉત્પન્ન થાય છે, જે તેને કાર્ય સિદ્ધ કરાવે છે. તેથી જે ધર્મમુખને નિષ્ફળતા જાગ્રત કરનાર છે તેને મુનિશાને સર્વત્ર જય જય રજા થાય છે, વા તેને સર્વદા હેતુ છે.

યવાનું કે નિરુત્સાહ ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ત્યારે તો યાજ વિવેક કે કાર્પસિદ્ધિપ્રતિ જ દૃષ્ટિ સ્થાપવાની જરૂર છે. પછી જયમાં અવિવેક પ્રાપ્ત થાય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈ જ ઉત્તર છે.

મનુષ્યનામાં જે અપૂર્વ ધૈર્યમળની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં જરૂર છે તે કંઈ પ્રથમ દિવસે જ પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી, પણ તે ક્રમે ક્રમે જ પ્રાપ્ત થાય છે. આહાર અને નિદ્રા જેમ વધાર્યા વધે છે અને ઘટાડ્યા ઘટે છે તેમ જા ધૈર્યમળ પણ વધાર્યું વધે છે અને ઘટાડ્યું ઘટે છે. મણી મનુષ્યો સહજસરખાં કાર્ય પણ કરી ચકતા નથી તેનું કારણ તેમનામાં ધૈર્યનો અભાવ જો જ છે; અને અન્ય મનુષ્યો મોટાં દેવસદૃશ કાર્ય કરી શકે છે, તેમાં તેમનામાં ધૈર્યનો સદ્ભાવ જો જ કારણ છે. તેથી જ્યારે જ્યારે નિષ્ફળતા થઈ ત્યારે ત્યારે પ્રારબ્ધકાર્યથી વિરમી ન જાયો, પણ આરંભના જેટલો જ ઉત્સાહ કાયમ રાખીને ધૈર્યને ધારણ કરો, અને તેને પૂર્ણ કરવાને પુરુષપ્રયત્નની ધારાને અવિચ્છિન્નપણે ચલાવ્યા જ કરો. ધૈર્યમળ કે જે કાર્યમાત્રને સિદ્ધ કરાવી આપનાર છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાની, કે તેને યોગ્યતા અંતર્યાથી અગ્રત કરવાની આ જ રૂંચી છે, કે આ જ માર્ગ છે.

ધૈર્ય કે દૃઢતાને ધારણ કરનાર લોકિક અર્થની જેમ સિદ્ધિ કરે છે તેમ તે અલોકિક અર્થની પણ સિદ્ધિ કરે છે. સ્વસ્થમાં કહીને તો વાસ્તવ ધૈર્યને ધારણ કરનારને આ વિશ્વમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવું અસંભવિત નથી, કે કઠિન નથી. તેથી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે તેને સિદ્ધ કરાવી આપનાર આ ધૈર્યને અવશ્ય ધારણ દરવા યોગ્ય છે.

ઉવેના પ્રકરણમાં મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિમાં અવશ્યિત જે અંગોની જરૂર છે તેનું પ્રતિપાદન કરીશું.

૧૦ : પરમાત્મસત્તા સાથેના સંબંધનું

સતત સ્મરણ

અર્જુન ગુણ રમ કૃષ્ણ હાકે, કાં હવે ધારે તું કર,
વિજયમાં સંશય ન તો એ, કેમ થાતો તું કાચર.
અંતર્યામી કૃષ્ણ પોતે, અર્જુન તું જીવ જાજો,
ભવરણે ગુણ ખેડનાં રમ, ઉરે નિશય આજો.
ચાલક ને તારા નિયામક, દૃઢચસ્ત્રિન જો શ્રીહરિ,
તે તણે વિજ્યાસે રહી તું, રુઝ ધામ રણે પરી,
ચાલો તારો વિજય આખર. (શ્રીવિષ્ણવંધ)

મનુષ્ય જ્યારે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને યત્ન કરે છે અને જ્યારે તેનામાં જોટાં સામર્થ્ય હોય છે તે સર્વિધ ઉપયોગ કરતાં છતાં કૃત્રીની પ્રતીતિ ધ્યેય સમયમાં થતી નથી ત્યારે તેને સદૃશ નિર્વેદ પ્રકટે છે, અને તે સમયે તેને પ્રારબ્ધકર્મને ત્યજ દેવાની વૃત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ઘણું એ સ્વાભાવિક જ છે; કારણ કે મનુષ્ય જમે તેટલો પ્રયત્ન કરે છે, છતાં પણ તેના સામર્થ્યની મર્યાદા હોવાથી તે મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઇચ્છાનુકૂળ સમયમાં સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

પોતાના કુટુંબનું નિર્વહણ કરવું અને સામાન્ય વ્યવહાર કરીને મરણને ઘરણું ઘડવું, એમાં કંઈ મનુષ્યને કડિન નથી, કે તેને કોઈ અન્યની સહાયની અપેક્ષા રહેતી નથી. કારણ કે આ કાર્ય મનુષ્યની મર્યાદિત યક્તિથી ઉત્તમ પ્રકારે થઈ શકે છે, પણ જ્યાં મનુષ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષાને ધારણ કરે છે અને તેને સિદ્ધ કરવાને યત્ન કરે છે ત્યાં જ તેને પોતાની મર્યાદિત યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, અને તેવે સમયે શું કરવું, એ પ્રશ્ન થાય છે.

આપ પ્રસન્ન મનુષ્ય જો ઈશ્વરની સહાય નથી લેતો અથવા તો પોતાના ઈશ્વરસદૃશ જા ઈશ્વરથી અવિન્ન અન્મનત્વનું સ્મરણ નથી કરતો

તો તે તેની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ નથી જ કરી શકતો. કારણ કે તેની મર્યાદિત શક્તિનો અંત આવી શ્વેતા તે હારી જાય છે અને આરંભેલા કાર્યને પડતું ખૂટે છે.

પરંતુ આ સમયે તે પાછો વળીને જો પોતાના ઈશ્વર સાથેના સંબંધને જુએ છે તો તેનામાં ધૈર્ય પ્રકટે છે, તથા તેને જે વિશેષ સામર્થ્યની જરૂર છે તે તેને અંતરમાંથી મળે છે અને તે આગળ વધે છે.

તેથી જ્યારે જ્યારે આપણી શક્તિઓનો ક્ષય થયેલો જણાય ત્યારે ત્યારે 'હું વસ્તુતઃ ઈશ્વરસ્વરૂપ છું અને ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન હોવાથી તે અંશ મારામાં પણ છે અને તેથી હું કોઈ પણ કાર્ય કરી શકવાને સમર્થ છું.' એવો વિચાર કરીને પ્રસન્નતા, ઉત્સાહ, ધૈર્ય આદિને ધારણ કરવાં થકે છે.

મહત્વાકાંક્ષી પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને ત્યારે જ સિદ્ધ કરી શકે છે, કે જ્યારે તે પોતાનામાં એક સામાન્ય મનુષ્યથી અનેકગણા વિશેષ સામર્થ્યને જુએ છે. જે સત્તા આ મહત્વાકાંક્ષાને જન્મ આપે છે, તે સત્તામાં તેને સિદ્ધ કરાવવાનું સામર્થ્ય શ્વેતું હોય છે જ. પરંતુ મનુષ્યો આ સામર્થ્યના પ્રભવસ્થાન—ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રતિ જોતા નથી અને તેથી તેમને તે સામર્થ્યની ઝાંખી થતી નથી. જે આ સામર્થ્ય પ્રતિ દૃષ્ટિ કરે છે તેમને તેની પ્રતીતિ—ભાન થાય છે જ.

નોખિયો જ્યારે સાવની સાથે લડે છે ત્યારે તે પ્રસંગે પ્રસંગે એક પ્રકારનું મૂળિયું સૂંધી આવે છે એમ કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે તમે તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હો તે પ્રસંગે તમારા સ્વરૂપ પ્રતિ વારંવાર દૃષ્ટિ કરજો અને તમે કોણ છો તેનું સ્મરણ કરજો. જો આ પ્રમાણે તમારા સ્વરૂપને તમે નહિ સંભારો તો તમારી મહત્વાકાંક્ષાને તમે ભાગ્યે જ સિદ્ધ કરી શકશો.

વારંવાર અને પ્રસંગે પ્રસંગે તમારો પરમાત્મા સત્તા સાથે અભેદ સંબંધ છે, તમે તે સત્તાસ્વરૂપ જ છો, એ વિચારને જગૃત રાખજો અને

તમને નિરાશા, નિર્વેદ, નિરુત્સાહ વગેરેનું ભાન કદી જ નહિ થાય. તમે તે સત્તારૂપ જ હોવાથી તે સત્તા જેમ અનંત સામર્થ્યસંપન્ન છે તેમ તમે પણ અનંત સામર્થ્યસંપન્ન જ છો, એમ દૃઢ માનીને આગળ અને આગળ માર્ગ કાપજો.

મનુષ્યો દીન, દુઃખી તથા નિકૃષ્ટ અને નિર્માણ્ય સ્થિતિમાં પડ્યા રહે છે તેનું એ કારણ છે, કે તે પોતાના આત્મતત્ત્વને ભૂલ્યા છે, તે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલ્યા છે. નહિ તો શા માટે તેમણે આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પડી રહેવું જોઈએ? પરંતુ તે પોતા પોતાને નિકૃષ્ટ જ માને છે, અને તેને અનુરૂપ જ તેમની સ્થિતિ થઈ રહે છે.

‘હું બ્રહ્મ છું, તું તે (ઈશ્વરરૂપ) છે,’ એ વેદવચનાનુસાર પ્રત્યેક મહત્ત્વાકાંક્ષીએ, હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું, હું ઈશ્વરરૂપ છું, એવી ભાવના કર્તવ્ય છે, અને તેણે પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપની લક્ષણને વૃત્તિમાં અખંડ રમાડીને ધ્યેયરૂપ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી ઘટે છે.

અનેક મનુષ્યોને, મોટા મોટા પંડિતોને અને વેદાંતીઓને જોયા છે, કે જે આ મહાવાક્યોના શબ્દાર્થને ડૂબી રીતે જાણનાર હોય છે તથા તેનું વિવેચન કરવું હોય તો ઉત્તમ પ્રકારે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી કરનાર હોય છે, છતાં આ વિચારને કેવી રીતે વ્યવહારોચિત (પ્રેક્ટિકલ) કરવા તેનું તેમને કંઈ જ ભાન હોતું નથી; અને તેથી આ વિચાર તેમને વાસ્તવ શુભ યાંત્રિ ને આપનાર થતા નથી તથા તેમની વાસ્તવ પ્રગતિને સાધનાર થતા નથી.

તેથી જેનણે આ મહાવાક્યોથી સૂચવાએલા, પરમ ગંભીર અર્થના તાત્પર્યને જાણવું હોય તથા તેનો સ્વાનુભવ કરવો હોય તો ‘હું ઈશ્વરરૂપ છું,’ એવું ઘડીએ અને પલકે માનીને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય છે.

અને આ પ્રમાણે જ પોતાના પરમાત્મા સાધેના સંબંધનું કરે છે તેમનામાં ક્રમે ક્રમે જ્ઞાન તથા સામર્થ્ય વૃદ્ધિને પામતાં જાય.

પરમાત્માની નિકટ અને નિકટ જતા જાય છે, અને પોતાની કેઈ પણ મહત્વાકાશ્વને તે અડગપણે સિદ્ધ કરે છે

જે જે, તમે તમારી મહત્વાકાશ્વ સિદ્ધ કરતા તમારા આ પરમાત્મ સત્તા સાથેના સમ્બંધને ભૂલી જતા ? તમે એક સામાન્ય કે શુદ્ધ મનુષ્ય નથી, પણ ઈશ્વરના અશરૂપ છો, કે 'નું ત છે' એ વે વાક્ય પ્રમાણે તમે સાક્ષાત્ ઈશ્વરરૂપ જ છો, એ વાતોને સતત સ્મરણના રાખવે અને તદ્વગ્રૂપ તમારી પ્રવૃત્તિ યવા દઈ ઈશ્વર સ્વ મહાન કર્મને કરવે અને જેમા વાસ્તવ ઈશ્વરથી અભેદ છે એવા માનવપદે ચોભવે

જ્યાં નિષ્ક્રિયા મળે છે, ત્યારે જેમને પોતાના પરમાત્મસત્તા સાથેના સમ્બંધ બાન ધોનું નથી તેમને હવે આપણ કઈ જ વગે તેમ નથી, કે હવે આ છે કઈ જ કરી ચકીને તેમ નથી, એ પ્રકારનો વિચાર આવે છે, અને તે ત્યાંથી જ તે કાર્યને છેડી દે છે પરંતુ જેમને પોતાના આત્મસ્વરૂપની લક્ષણ છે અને જે જવે છે કે તુ ઈશ્વરના અંશરૂપ છો, વા તેમનો અને મારો નિત્ય અભે સમ્બંધ છે, તે અપવા પ્રસંગે તરત જ પાછા વળીને પોતાના સ્વરૂપ પ્રતિ વગે છે અને હવે શું કરું કથો માર્ગ લેવો તેનો વિચાર કરે છે અને તેમને તે પ્રસંગે નવો માર્ગ જણી આવે છે, જે માર્ગે વળીને તે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, જે મહાબાહુ મનુષ્યોને આ સમ્બંધ જ્ઞાન છે તેમને હજારવાર નિષ્ક્રિયા મળે છે છતાં પણ તે ડગી જતા નથી, કે તેમને કાર્યસિદ્ધિના ગમે તેવા અસમર્થો જણાય છતાં પણ તે ધીરને ત્યજ દેતા નથી, પણ પોતાના આત્મસ્વરૂપની વિચારવાને તથા મક્કલને જેના તે પ્રામકર્મને સિદ્ધ કરવાના જ વિચારને સેવે છે, અને તે તેને સિદ્ધ કરે છે ત્યારે જ વિગમે છે

તમે ઈશ્વરસ્વરૂપ જ છો, કે નું તે છે એ વે વાક્યમાં તમને સાચી કાલા છે તથા તે વાક્ય પરમ સત્ય છે તો પછી તમે આ જગતમાં કયું કાર્ય નથી કરી ચકી નેમ ? જે કાર્ય ઈશ્વર કરી ચકે તેમ છે તે કાર્ય તમે પણ સિદ્ધ કરી ચકો તેમ છો, કારણ કે તમે તેમના રૂપ જ છો. તો પછી તમારી મહત્વાકાશ્વ સિદ્ધ નહિ થાય, થયે કે નહિ થયે, એ પ્રકારની

શંકાને અવકાશ જ ક્યાં રહે છે? અને તે છતાં આવી શંકાને અવકાશ મળે ત્યારે તમારે અન્ય કંઈ જ કર્તવ્ય નથી પણ તું ઈશ્વરસ્વરૂપ છું, એ વેદ-વાક્યનું સ્મરણ કરવાનું છે.

અનુનને એવી શંકા થઈ પડતી, કે આ બાંધવોને તું હજી એ ઉચિત નથી પણ શું તેને એવી શંકા થઈ પડતી, કે મારી સામે ઊભેલા ત્રિપુદળને નહિ છતી થકું? કદી પણ નહિ જ. કારણ? કારણ એ જ કે તે જાણના હતા કે, તેમના સારથિ સર્વ રીતે સમર્થ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હતા, અને તેથી તેમને અવિજ્ઞાની લેશ પણ શંકા ન પડતી. તે જ પ્રમાણે તમારા નિયામક, ચાલક કે પાલક કે જે કદી ને તે તમારા અંતરમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મારૂપ તમારા આંતર્યામી છે, અને તેથી તમને અવિજ્ઞાની લેશ પણ શંકા કદી પણ થવી હિંચત નથી જ. તમને જે જે શંકા આજ પર્વત થઈ છે તે યવામાં એ જ કારણ છે, કે તમે તેમના પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી નથી, તે તમારામાં વસેલા છે, એ કંઈ જોઈ નથી. પણ તમે એક શુદ્ધ વ્યક્તિ છો, એમ માનીને તમારા કાર્યને તમે કર્યું છે. પણ તમારી આ સર્વ પ્રવૃત્તિ યાત્રાને અનુરૂપ ન પડતી પણ અનુરૂપ પડતી. પરંતુ હવે તમે જાણ્યું છે, કે તમે કોણ છો, તમારો પરમાત્મ-સત્તા સાથે કેવો સંબંધ છે, તેથી હવેથી તેને અનુરૂપ જ તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિ થવા દેજો.

પ્રહલાદને તેમના પિતાએ દુઃખ દેવામાં તથા ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખી પડતી શું? નહિ જ. તે છતાં પણ તે નિત્ય નિર્ભય રહેતા હતા અને તે માનના હતા, કે તેમનો વાળ પણ વાંકો થનાર નથી. કારણ કે તે પોતાના ઈંટ સાથેના સંબંધને ડૂંડી રીતે જાણતા હતા તે જ પ્રમાણે તમને જમે તેટલા વિધાન નહો, જમે તેટલી પ્રતિકૂળતા નહો, કે જમે તેટલી નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય છતાં પણ તમે તમારા ઈશ્વર સાથેના સંબંધને છોડી પણ ભૂલતા નહિ, અને તમારો વિજય સિદ્ધ જ છે એમ સમજજો.

જેના ઘરના ઓરડામાં હીરા, મોતી, માણિક આદિ ભરેલા હોય છતાં જો તેને આ વાર્તાનું જ્ઞાન નથી હોતું તો તે દરિદ્ર જ રહે છે. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના અંતરમાં સર્વથકિતમાન પરમાત્મા રહેલા છે, એ વાર્તાનું

તેને જ્ઞાન ન હોવાથી તે દીન, દુઃખી અને દરિદ્ર રહે છે તથા શુદ્ધ સ્થિતિ-માં પડી રહે છે. પરંતુ જ્યારે તે આ વાર્તા જાણે છે ત્યારે તેને પોતાની મહત્તા સમજાય છે, અને ત્યારે તે પોતાના આત્મા પ્રતિ વારંવાર જોતો તેના સામર્થ્યને પ્રકટ કરે છે. તમે જો આ વાર્તા ન જાણતા હો તો આજે જાણો અને તમારા અંતરમાં રહેલા પરમાત્માની સલાય વડે તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરો.

જે મનુષ્યો આ વાર્તાને જાણતા નથી, તે અંતરાત્મા પ્રતિ દૃષ્ટિ પણ વાળતા નથી, અને તેથી તેમના અંતરાત્મામાંથી જે સામર્થ્ય પ્રકટ થવાની જરૂર છે તે સામર્થ્ય પ્રકટ પણ થતું નથી. પણ જેમને આ વાર્તાનું રૂઝી રીતે જ્ઞાન છે તેમની વૃત્તિ તેમના પ્રતિ નિત્ય અભિમુખ રહેતી હોવાથી તે પોતાના સર્વ જ્ઞાનેશ્વરને પ્રકટ કરે છે. અંતરાત્મામાંથી જ્ઞાન કે એશ્વર્યને પ્રકટ કરવાનો એ જ માર્ગ છે, કે તેમના પ્રતિ અભિમુખતા સેવવી.

આ વાર્તા કંઈ અમે અમારા ધરતી, કે મગજનો કોઈ નવો તર્ક કરીને આજે તમને જણાવતા નથી, પણ જેને વેદાદિ સાત્ર દિગ્ગિમ વગાડીને જણાવે છે તથા અનેક અનુભવી પુરુષો પણ સ્વાનુભવના ઉદ્ઘાટકોપે અધોધક કરીને જણાવે છે, તે વાર્તાને જ આજે અમે તમને જણાવીએ છીએ. તેથી તેમાં હેય પણ શંકાને અવકાશ આપશો નહિ, પરંતુ તેને પરમસત્ય માનીને શ્રદ્ધાથી તેનો સ્વીકાર કરજો.

અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ત્વમસિ, જાંતો બ્રહ્મેવ નાપરઃ, ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોઽહં શિવોઽહમ્. મયમાત્મા બ્રહ્મ, —આ આદિ વાક્યો શું જણાવે છે? તે સર્વ એ જ જણાવે છે, કે જીવ વિવસ્વરૂપ છે, તથા મનુષ્ય ઈશ્વરરૂપ છે; તેથી તમને પોતાને જો તમે એક શુદ્ધ વ્યક્તિ તરીકે માનતા હો તો તે વાર્તાને અગત્યથી તિર્કાંગતિ આપી દો અને તમને પોતાને ઈશ્વરસ્વરૂપ માનીને તે સ્વરૂપ સાથેના તમારા સંબંધનું વારંવાર સ્મરણ કરીને તેને અનુરૂપ જ તમારી સર્વ ક્રિયા થવા દો અને તે સ્થિતિનો વર્તમાન જન્મમાં જ અનુભવ કરો.

૧૧ : સાવધાનતા

આ જગતમાં મનુષ્યોને પોતાનું જ જાફલપણું અથવા અસાવધપણું અનેક પ્રકારથી હાનિ તથા પ્રાણાંતર્યકતાનાં વિવિધ દુષ્કર્મો આપનાર છે.
(ત્રિ. વિ. ખડ. ૭)

સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જે સાવધાનતા રાખે છે તે જ તેને સિદ્ધ કરે છે, અને જે તેને નથી રાખી થકના તેમનો વ્યવહાર ઉત્તમ પ્રકારે નથી જ સિદ્ધ થતો, એ કોણ નથી જાણતું? તો પછી પોતાની મહત્ત્વકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારને સાવધાનતા સેવવાની જરૂર હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. રણસંગ્રામમાં લડનાર જે યોદ્ધાઓ અસાવધ હોય છે તે પરાજયને પામે છે અને જે સાવધાન હોય છે તે જ વિજયને વરે છે. અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પણ જે સાવધાનપણે પોતાનો અભ્યાસ કરે છે તે જ સત્ત્વર આજ્ઞા વધે છે. અને આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્યમાં જે મનુષ્ય સાવધાન રહે છે તે જ તેને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છે. તેથી કાર્યસિદ્ધિમાં સાવધાનીની આવશ્યકતા રહે છે જ.

જેને પૂર્વમાં જવું છે તે જો ચાર દિવસ પૂર્વમાં જાય છે, અને એક દિવસ પશ્ચિમમાં જાય છે, વળી એક દિવસ ઉત્તરમાં જાય છે અને એક દિવસ દક્ષિણમાં જાય છે તો જેટલો માર્ગ તેણે અમુક સમયમાં પૂર્વ દિશામાં કાપવાનો છે તેટલો માર્ગ તે તે દિશામાં નથી જ કાપી થકતો. તેથી જો તેણે ધારેલા સમયમાં ધારેલે સ્થળે પહોંચવું છે તો તેણે નિત્ય સાવધાન રહીને એક જ દિશામાં પ્રયાણ કરવાની જરૂર છે.

તે જ પ્રમાણે જેને પોતાની મહત્ત્વકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં જ સિદ્ધ કરવી છે તેને પણ અર્પક સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. કારણ કે

સામાન્ય ઈચ્છાના વિષયોને સિદ્ધ કરવામાં જ્યારે સાવધાનતાની જરૂર પડે છે, અને તેના વિના તે સિદ્ધ થઈ શકતા નથી તો આ મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં તેની આવશ્યકતા હોય એ કેવડ સ્વાભાવિક જ છે. તેથી સાવધાનતાને કોઈ પણ સમયમાં ત્યજી દેતા નહિ, પણ સતત સેવીને તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરજો.

બીજે ભૂલે તમે લક્ષ રાખજો, પણ તમારું પરમ લક્ષ તમે કદી ચૂકતા નહિ તેની ખાસ સાવધાનતા રાખજો. જે આ પ્રમાણે નહિ કરતાં પરમ લક્ષને ચૂકી જાય છે તે કડી જ તેને સિદ્ધ કરી શકતા નથી; અથવા તો સિદ્ધ કરે છે તો ગમે ત્યારે તેને સિદ્ધ કરે છે. પણ આ ઉપર નથી જ. મનુષ્ય જ્યારે માંદો પડ્યો હોય તે સમયે જ એ તેને યોગ્ય ઔષધ પ્રાપ્ત થાય છે તો જ તેનું તે હિત કરે છે, પણ તેના મૃત્યુ પછી ઔષધ આવે છે તો તે જેમ નિર્ણય જાય છે તથા તે કોઈ શુભનું કે હિતનું જનક થવું નથી. તેમ મનુષ્યને અમુક સમયમાં જ પોતાની જ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થાય છે તો જ તેને તેનું શુભ થાય છે; નહિ તો ઈતર જન્મમાં કે મે પાંચ જન્મે તેને તે સિદ્ધ થાય તો તેમાં થી મહત્તા છે? કંઈ જ નહિ. તેથી જેમણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં સિદ્ધ જ કરવી છે તેમણે સાવધાનતાને અખંડ સેવવાની જરૂર છે, કારણ કે તે કાર્યસાધક છે.

અસાવધાનતા એ મનુષ્યના વિવિધ ભજને બીજી દિશાઓમાં વેરી નાખે છે અને તેથી તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે, જ્યારે સાવધાનતા એ તેના ભજને એક જ દિશામાં વડેવડાવીને તેને કાર્યસાધક કરે છે. મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં વિશેષ ભજની જરૂર રહે છે જ, અને તેનો ત્યારે જ સંયમ થાય છે, જ્યારે તેનો સાવધાનતા વડે સંયમ કરવામાં આવે છે.

જે સાવધાન મનુષ્યો છે તે પોતાના સર્વ સામર્થ્યનો ઉપયોગ એક જ દિશામાં કરે છે, અને તેથી તેમને વિશ્વ સદૃશ મળે છે, અથવા જરૂર મળે છે જ. પરંતુ જે સાવધાનતા નથી રાખતા તેમના ભજનો વ્યવ વિવિધ દિશામાં થઈ જાય છે અને તેથી તે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી શકતા નથી.

મહત્વાકાંક્ષા કંઈ એમને ઝટ સિદ્ધ થતી રસ્તામાં પડી નથી. અનેક મનુષ્યો મહત્વાકાંક્ષી હોય છે. છતાં તે તેને તે જ સ્થિતિમાં પડ્યા રહે છે, કારણ કે તેને સિદ્ધ કરવાને તેમણે જે જે પ્રવૃત્તિ સાવધાનતાપૂર્વક કરવાની હોય છે તેનું તે અનુદાન કરતા નથી અને ચિંતાની પેઠે ઊંટનો હોડ પડવાની વાટ જોતાં બેઠા રહે છે. આવા મનુષ્યોની મહત્વાકાંક્ષા કદી જ સિદ્ધ થતી નથી. કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા જ માત્ર કરવાથી તેની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી, પણ તેની સાથે આ પુસ્તકમાં આગળના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થાંક સાવધાન રહીને વિવિધ સાધનોનું અનુદાન કરવાથી જ તે સિદ્ધ થાય છે. સામાન્ય ક્ષણે માટે સામાન્ય પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે અને મહત્ ક્ષણે માટે વિશેષ પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે. તે પ્રમાણે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને માટે વિશેષ પ્રયત્નની જ જરૂર હોય, એ ઉચિત જ છે.

મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ કોઈને કોઈ ક્ષણે ઉત્પન્ન કરે છે જ, પરંતુ તે સર્વ જે સાવધાનતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે તો તે ધારેલા ક્ષણે પ્રકટ કરે છે, અને જે તે સાવધાનતા રહિત થઈ કરવામાં આવે છે તો તે ક્ષણે તો ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ધારેલા ક્ષણે ઉત્પન્ન કરતી નથી. તેથી જેમને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં સિદ્ધ કરવી છે તેમણે સતત સાવધાનતા સેવવાની જરૂર છે જ. અસાવધાનતા એ બળને બીજા દિશાઓમાં વહેવરાવી દેનાર છે તેવી તેના પરિણામ જ હિતકર છે.

મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારે ગમે તેમ પ્રવૃત્તિ કરે તોયે તેમ હોતું નથી. તેને તો પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિ સાવધાન રહીને જ કરવાની છે. પ્રધાન થઈ તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા અર્થે જ કરવાની હોય છે અને બીજા દિશામાં ન છૂટકે જ તેણે જ પોતાના બદને વહેવરાવવું ઉચિત છે.

મહત્વાકાંક્ષીને પ્રસંગે બીજા દિશાથી હાનિ થતી હોય તો પણ તેને તે સહન કરી લેવી પડે છે. કારણ કે તે દિશામાં જે તે લક્ષ્ય જાય છે તો પછી તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય બાજુએ રહી જાય છે. .

બને તેમ પોતાના સર્વ લક્ષ્યો અને પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિનો તેણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા અર્થે જ ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. અનેક મનુષ્યો આ પુરુષને પ્રસંગે ત્રાસ પામુ આપે છે, પરંતુ જ્યે તે તેમની સાથે લડવા, કે તેમની સાથે માથાફાડ કરવા બેસે છે તો તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય બાજુએ રહી જાય છે, અને તેનો સમય અને તેનું બળ બીજી જ દિશામાં વડી જાય છે, અને વર્તમાન જન્મમાં તે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી શકતો નથી.

એક તત્ત્વશોધક એક પ્રસંગે કોઈ અજત્યન્ત વિચારમાં નિમગ્ન થયેલા હતા. એટલામાં તેની પાસે આવીને એક મનુષ્ય પેસા માગવા લાગ્યો. આ મનુષ્યે પાસે પડેલી પેટી ઉઘાડી અને તેમાંથી રૂપિયાની કોથળી કાઢીને તેને કહ્યું, આમાંથી જેટલા રૂપિયા તમારા નીડળના હોય તેટલા લઈને ચાલ્યા જાઓ. પેલા મનુષ્ય રાજી થતો થતો તેમાંથી જરૂરના રૂપિયા લઈને તે કોથળી પેલા મનુષ્ય પાસે મૂકીને ચાલ્યો ગયો. પેલા તત્ત્વશોધકે તે પ્રતિ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ, કે તે કેટલા રૂપિયા લઈ ગયો.

તાત્પર્ય કે તેને પોતાના વિચારની કિંમત રૂપિયા કરતાં વધારે જણાઈ. તે જ પ્રમુદ્ધે તમે પણ બીજા બધા વ્યાપારો—પ્રવૃત્તિ—કરતાં તમારી પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિમાં જેની પ્રધાનપણે જરૂર છે તેવા વ્યાપારને જ પ્રધાનતા આપો અને તેને જ સર્વથી મૂલ્યવાન સમજો. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે, કે લેટ સીઝર્સ બી અનટુ સીઝર્સ એન્ડ જોડ્સ અન ટુ જોડ્સ—સીઝરનો ભાગ સીઝરને લેવા દો અને ઈશ્વરનો ભાગ ઈશ્વરને લેવા દો. તે પ્રમાણે બીજી દિશાથી કટાય હાનિ થાય તોપણ તેની ઉપેક્ષા કરીને પ્રધાન કર્તવ્યમાં જ નિમગ્ન રહેવું, એ જ મહત્વાકાંક્ષીને માટે હિતકર છે.

અનેક દુર્જન મનુષ્યો પણ પ્રસંગે આવા મનુષ્યોને ત્રાસ આપે છે. અને તેવે પ્રસંગે જ્યે તે તેમની સાથે લડવા બેસે છે તો તેનો સમય તે કાર્પમાં જાય છે, તથા તેના બળનો પણ તેમાં વ્યય થાય છે. તેથી આવા મનુષ્યોથી દૂર રહેવું અને ઘોડી ધમ્પી હાનિ થાય તો તેને સહન કરી લેવી એ જ ઉત્તમ છે. જરૂર કે જ્યે તે પ્રમાણે નથી કરવામાં આવતું તો પછી

મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાનું જે સર્વોત્તમ અને મહાન કાર્ય તેને કરવાનું હોય છે તે માનુષ્યે રહી વ્યથ છે. અને આ હાનિ પેલી સામાન્ય હાનિ સાથે સરખાવતાં સામાન્ય નથી. તેથી બીજી માનુષી થોડી હાનિ થતી હોય તો તેને સહન કરી લેવી. અને તેની ઉપેક્ષા કરીને મહત્વાકાંક્ષાને દૃઢાગ્રહપૂર્વક સિદ્ધ કરવી.

રિસીસ્ટ નોટ થી ઈવીલ—એ અંગ્રેજી વચન પ્રમાણે દુર્જન મનુષ્યોના સંબંધમાં આવતાં આપણા મનનો વ્યથ ન થવા દેવો પણ તેનું સંરક્ષણ કરીને તેનો આપણું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં વાજવું. દુર્જન મનુષ્યો આવા પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ લે છે જ, અને તે કોઈ કોઈ તીક્ષ્ણ સ્વભાવના મનુષ્યોથી સહન થવું નથી, પરંતુ તેવા પ્રસંગે તેને સહન કરીને તેમને લાભ લેવા દેવો ઘટે છે, કારણ કે જે આપણે આ પ્રસંગે તેમની સાથે માયાદોષ કરવા બેઠીએ છીએ તો આપણું અત્મંત રાજત્યનું કામ અપૂર્ણ રહી જાય છે, જે ધિતકર નથી જ. આપણે તો આપણું સર્વ લક્ષ આપણી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા પ્રતિ જ વાગવાનું છે, એ વારંવાર સાવધાન થઈને જોવું ઘટે છે.

આપણે જે દિશામાં કાર્ય કરતા હોઈએ તે દિશામાં આપણી કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, તે નિત્ય જોવું ઘટે છે. અને તેમાં સંતોષકારક પ્રગતિ થયેલી ન જણાય તો ક્યાં ક્યાં તથા કેટલા પ્રમાણમાં આપણે અસાવધ થયા છીએ તે યોધી કાઢવું ઘટે છે. આ પ્રમાણે અસાવધાનતાને દૂર કરીને જે પૂર્ણ અને અખંડ સાવધાનતાપૂર્વક પુરુષપ્રવૃત્ત કરે છે તે પૈતાની મહત્વાકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં જ સિદ્ધ થયેલી જોવાને ભાગ્યશાળી ધાય છે.

૧૨ : નિશ્ચય

બુદ્ધિમાન પુરુષોનો એ નિયમ જ છે કે, યોગ્ય વિચાર વિના કોઈ પણ નિશ્ચય કરવો નહિ. અને નિશ્ચય કર્યા પછી કંઠગત પ્રાણ પર્મત પણ તે નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તવા આગ્રહ રાખવો.

*

*

*

ભલે ગમે તે થાય, પણ ધાર્યું કરવા ખસું,
છો ને દેહ વિલાય, પણ નિશ્ચયથી નવ ખસું.

*

*

* (ત્રિ. વિ. ખડ્ડ૭)

કોઈ પણ કાર્ય ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે, કે જ્યારે તેને સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય સેવકમાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે નિશ્ચયને સેવતા નથી તેમને જરા વિઘ્ન નડે છે તો તે આરંભેલા કાર્યને તરત જ મૂકી દે છે. જેનામાં પ્રારબ્ધકાર્યને કોઈ પણ રીતે પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય હોતો નથી તેને કોઈ પ્રતિકૂળતા આવે છે તો ડગી જાય છે અને તેમણે સિદ્ધ કરવા પારેલા કાર્યમાંથી વિરામ પામી રહે છે. આવા નિશ્ચય વિનાના મનુષ્યો મનુષ્યસંસારને પાત્ર નથી, તેમ જ તે કોઈ મહત્વર્ણુ-કાર્ય કરવાના અધિકારી પણ નથી.

નિશ્ચય વિનાનાં મનુષ્યો બેસણી વિનાના વાસણ જેવા છે કે જે ઘડીમાં આમ ઝખડે છે અને ઘડીમાં તેમ ઝખડે છે, પણ તે સ્થિર રહી શકતું નથી; અથવા તો તે એક તૂટી જતા છે કે જે તૂટી ઉત્તર દિશાનો પવન આવે છે તો ઉત્તર દિશામાં તપ્તાય છે અને દક્ષિણ દિશાનો પવન આવે છે તો દક્ષિણ દિશામાં જાય છે. આવા મનુષ્યો સ્થિતિ વિનાના છે, અને તે કોઈ પણ કાર્યમાં સ્થિર રહી શકતા નથી, કે આગ્રહથી કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરી શકતા નથી.

મનુષ્યને ઈશ્વરે વિચાર કરવાની શક્તિ આપી છે તેથી તેણે કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કરતા પૂર્વે સ્થિર વૃત્તિથી હિતાહિતનો કે યોગ્યયોગ્યનો વિચાર કર્તવ્ય છે. અને પછી જે હિતકર કે જે યોગ્ય જણાય તેનો પ્રારંભ કર્તવ્ય છે, તે એવા નિશ્ચયથી, કે તેને કોઈ પણ રીતે પૂર્ણ કરવું. એક વખત કાર્યને આરંભ્યા પછી જમે તેટલાં વિઘ્ન નડે, કે જમે તે થાય તો પણ તેને પૂર્ણ કર્યા વિના તેમાંથી ન વિરમવું એ જ બુદ્ધિમાનનું અને એક મનુષ્યનું લક્ષણ છે. એક વખત કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કે પછી તેને સિદ્ધ કરતાં પ્રાપ્તનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો તે પણ આપવો પણ તેને સિદ્ધ કર્યા વિના વિરમવું નહિ. આવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો જ જગતમાં ઇચ્છાનુકૂલ કાર્ય કરી શકે છે, કે આવા વીર પુરુષો જ માણસનાં કાર્ય કરી શકે છે.

કાર્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરતાં પણ વધારે પ્રિય ગણેા અને તેને કોઈ પણ ઉપાયે કરો ત્યારે જ શાંતિને પામેા. અને આ પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિને પ્રાપ્તથી પણ પ્રિય ગણનાર શું તેને સિદ્ધ કર્યા વિના રહે છે એમ તમે ધારો છો? કદી જ નહિ. તે કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, અને કરે છે જ.

જેનામાં નિશ્ચય નથી, તે વાસ્તવિક રીતે મનુષ્ય કહેવરાવવાને યોગ્ય નથી જ. નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો જ મનુષ્યો છે. તેથી જ તમે મનુષ્ય કહેવરાવવાને, કે મનુષ્ય થવાને ઇચ્છતા હો તો કૃતનિશ્ચય થાઓ. માત્ર મનુષ્ય થરીરમાં જન્મ પામવાથી કંઈ મનુષ્ય થઈ શકાનું નથી. મનુષ્ય થરીર પ્રાપ્ત થયા પછી વાસ્તવ મનુષ્યત્વ મેળવવાને માટે બીજા ઘણા ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહે છે. ખાનું, પીવું, વૃદ્ધિને પામવું અને સામાન્ય વ્યવહાર કરીને મરણને થરણ થવું, એમાં મનુષ્યત્વ નથી જ. મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત થઈને આથી ઘણું વિશેષ કરવાનું હોય છે.

આજ સુધીમાં કરોડો મનુષ્યો આ ભૂમિ ઉપર થઈ ગયાં છે, પણ તે સર્વ મનુષ્ય સંજ્ઞાને પાત્ર નથી જ. પણ જેમણે એક મનુષ્યને યોગ્યે તેવી કૃતિ કરી છે, કે જ મનુષ્ય હતા. તેથી તમે પણ જે એક મનુષ્ય કહેવરાવવાને

ઈચ્છતા હો તો સાધારણ જીવન ગાળ્યે તમારે ચાહે તેમ નથી, પણ તમારે તેથી ઘણું વિશેષ કરવાનું છે, એમ જાણો. એક મનુષ્ય તરીકે તમારે શું શું કરવાનું છે તેનો એકાંતમાં બેસીને વિચાર કરો અને તેને આચારમાં ઉતારી નામધારી મનુષ્ય નહિ પણ વાસ્તવ મનુષ્ય બનો.

ભક્તચિરોમણિ નરસિંહ મહેતા કહી ગયા છે કે, 'નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો, જે જ્યે તે ઝાંખો પામે રે જી.' આ ઠેકાણે 'વાલમા'ને ઠેકાણે આપણે કાર્યસિદ્ધિને સમજવાની છે. નિશ્ચયરૂપી મહેલમાં જ કાર્યસિદ્ધિ રહેલી છે, અને જે તેની અંદર પ્રવેશ કરે છે, તે જ તેનાં દર્શન કરે છે. નિશ્ચય વિનાના મનુષ્યો આ કાર્યસિદ્ધિનાં દર્શન કરવાને યાત્ર નથી જ. તેથી જો તમારે તમારાં કાર્યને સિદ્ધ થયેલાં જોવાં હોય તો કૃતનિશ્ચય થાઓ. કૃતનિશ્ચય વિનાના પુરુષોને કાર્યસિદ્ધિનાં દર્શન થતાં સુદુર્લભ છે.

સાધારણ કાર્યોમાં પણ નિશ્ચયમજની જરૂર પડે છે તો એક મહત્વાકાંક્ષીને મોટાં કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં તેની જરૂર પડે એ કેવલ સ્વાભાવિક જ છે. મહત્ત્વનાં કાર્ય નિશ્ચય વિના કદી પણ સિદ્ધ નથી જ થતાં. તેથી મહત્વાકાંક્ષીને તો નિશ્ચયની પદે પદે જરૂર છે. તેણે સદોદિત કૃતનિશ્ચયી થવું ઘટે છે. અને જો મહત્વાકાંક્ષી નિશ્ચયની રહિત હોય છે તો ને કદી પણ પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ નથી કરી શકે. કારણ કે સામાન્ય કાર્યોમાં પણ વિઘ્ન આવે છે તો મોટાં કાર્યમાં તે આવે એ સ્વાભાવિક જ છે. અને જેનામાં નિશ્ચય નથી તેનામાં આ વિઘ્નની સામે ઊભા રહેવાનું બળ હોતું નથી.

કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં એક પ્રકારના સ્વાંતર્યબળની જરૂર પડે છે. અને તેમાં નાનાં કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં અલ્પ બળની અને મોટાં કાર્યને સિદ્ધ કરવામાં વિશેષ બળની જરૂર પડે છે; અને આ બળને જગત કરનાર નિશ્ચય જ છે. મનુષ્યનામાં જે પ્રમાણમાં નિશ્ચય હોય છે, તે જ પ્રમાણમાં તેનામાંથી બળનો સ્પર્શિર્ભાવ થાય છે. જેનામાં સાધારણ નિશ્ચય હોય છે તેનામાં સાધારણ બળ જગત થાય છે, અને જેનામાં દૃઢ નિશ્ચય

હોય છે તેનામાં વિશેષ બળ જગત યાચ છે. આ નિશ્ચયના પટપાછળ જ બળનો સચિ કંકાઈ રહેલો હોય છે. અને તેથી જ આ પટનો આકાશ લે છે તે જ તેની ઝાંખી કરે છે, કે તે જ તેને પ્રકટ થયેલું જુએ છે. ઈતર નિશ્ચયરહિત સામાન્ય મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન પાસ શકતા નથી, કે તેમના અંતરમાં બળનો કેટલો મહાન સચિ ગુમ પડેલો છે.

તમારામાં તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાનું પૂર્ણ બળ ન હોય તો તેથી ચિન્તાને વધ વધો નહિ. અને આ જ પ્રમાણે આરંભમાં સર્વની સ્થિતિ હોય છે. જન્મથી જ કંઈ સર્વ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં જે બળની જરૂર હોય છે તે બળથી મુક્ત હોતા નથી. પણ તે બળ કમે કમે જ આવિર્ભાવને પામે છે, કે પમાડી શકાય છે. અને આ બળને આવિર્ભાવ પમાડવાનો એ જ માર્ગ છે, કે તમારે કૃતનિશ્ચયો થવું. તમારાથી બીજું કંઈ જ ન બને તો ચિન્તા નહિ, પણ જે તમે તમારા નિશ્ચયને, સાચ જેમ દૃઢ ચૂડી નાખે છે તેમ દૃઢ ચૂડી નાખીને તમારા નિશ્ચયને દૃઢપણે વળગી રહો છો તો પછી રો નિશ્ચય કરીને જાણ્યે કે જે બળથી તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થનાર છે તે બળ તમારામાં સ્વયઃ જ જગત થયે. મનુષ્યના અંતરમાં રહેલા અનવધિ બળને પ્રકટ કરનાર આ નિશ્ચય જ છે, અને જે તમે તેને ધારણ કરો છો તો પછી તમારે ચિન્તાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી. કારણ કે જ્યાં તમે દૃઢ નિશ્ચયને ધારણ કરો છો, કે તમારામાં ગુમ રહેલું બળ આપોઆપ જ પ્રકટવા માંડે છે. પોતાના અંતરમાં રહેલા ઈશ્વરના વિચક્ષણ સામર્થ્યને જગત કરવાની આ જ કૃતિ છે.

વૈદં પાતયામિ વા વ્યર્થ સાધયામિ—એ પ્રકરના દૃઢ નિશ્ચયને જ કાર્યસિદ્ધ કરવા ઈચ્છાશ્ચરે ધારણ કરવો ઘટે છે. જે આ પ્રકરના નિશ્ચયને ધારણ કરતા નથી, તે કાર્યને જાગ્યે જ સિદ્ધ કરે છે. પૂર્વના ઇતિહાસને જુઓ અને તમને જણાયે કે આ પ્રકરના દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો જ કાર્યસિદ્ધિને વર્ધા છે.

નરસિંહ મહેતાએ આ જ પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરીને તપશ્વર્ગ આરંભી હતી, અને તેના પરિણામમાં તે ઈંદ્ર સામ્રાજ્યને પામ્યા હતા. તેમને જે

સાત દિવસે ઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થયો તે સભુ પૂર્વ, આ સભુ તે પ્રસન્ન થઈને પ્રકટ થયે, એવો વિચાર નહિ જ આવ્યો હોય. તેમણે તો એ જ નિશ્ચય સેવ્યો હતો, કે જ્યાં સુધી ઈષ્ટનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવી. અને તે પ્રસન્ન થાય તો ઠીક નહિ, તો તપશ્ચર્યામાં જ દેવનો અંત આવ્યો. આજે આપણા અર્થ સિદ્ધ થયે, કે કાલે થયે, એ પ્રકારની તાલાવેલી કરવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી; તેમ જ તે પ્રકારની તાલાવેલી કોઈ જ હિતને પ્રકટાવતી નથી. માટે બુદ્ધિમાને એ જ નિશ્ચય કર્તવ્ય છે, કે જ્યાં સુધી ફળનું દર્શન ન થાય ત્યાં પર્વત પુરુષ પ્રયત્નને કર્યા કરવો. અને આ પ્રમાણે કરતાં દોઢ પડતો હોય તો ભરે પડે, પણ કૃતનિશ્ચયમાંથી પાછા ફરવાની જરૂર નથી.

જ્યારે આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય સેવવામાં આવે છે અને જ્યારે થયો સમય જવા છતાં પણ ફળનું દર્શન થતું નથી ત્યારે આ જગતનાં અનેક મનુષ્યો શિખામણ દેવા આવે છે, કે ‘ભાઈ! આ પ્રમાણે પૂછું પકડી રાખવાની કંઈ જ જરૂર નથી. અને આ પ્રમાણે તૂટે ત્યાં સુધી તાણવું એ મૂર્ખનું લક્ષણ જ છે.’ પરંતુ જગતનાં મનુષ્યોની આ પ્રકારની શિખામણ માનવી, એ ઉચિત નથી જ. હા, જે ખોટી ભામત હોય તેવી ભામતમાં પૂછું પકડી રાખવું અને ધાનિ થાય છતાં તેને ન છોડવું, એ મૂર્ખનું લક્ષણ છે. પણ જે હિતકર વસ્તુ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાનો, કે સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેમાંથી, વિગંભ થવા છતાં ફળ ન જણાય તો તેમાંથી વિરમી ન જવું, એ મૂર્ખનું લક્ષણ નથી, પણ બુદ્ધિમાનનું જ લક્ષણ છે. તેથી આખા ઇતિહાસ જગતનાં મોજાં મનુષ્યો શિખામણ દેવા આવે તો તે પ્રતિ અવગ જ કર્તવ્ય છે. આ જ મનુષ્યો યોગ્ય સમયે જ્યારે ફળની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે પ્રશંસા કરવા આવે છે. તેથી જગતના અભિપ્રાયના આધારે ઘડી ઘડીમાં પોતાના નિશ્ચયને ફેરવવો એ મહત્વાકાંક્ષીને ઉચિત નથી જ.

ધ્રુવ આવા જ ઉગ્ર નિશ્ચયથી તપશ્ચર્યા કરવા ૨.

તે પ્રકારના ઉગ્ર નિશ્ચયનુસાર તે પોતાના ઈ...

હતા. તેમને એક વખત જમવાની જરૂર જણાઈ તો તેમ ક્યું, પછી દૂધ ઉપર અને પછી જલ ઉપર રહેવાની જરૂર જણાઈ તો તેમ ક્યું, છેવટે તેનો પણ તેમણે ત્યાગ કર્યો અને વાયુ ઉપર નિગહાર રહેવાની જરૂર જણાઈ, તો તે પણ તેમણે ક્યું. તેમણે 'દેહં પાતયમિ વા અર્થં સ્પર્શયમિ.' એ પ્રકારના નિશ્ચયથી જ તપશ્ચર્યાને ચારંબી હતી, અને જ્યારે તેમણે ઉપાસ્ય દેવાને પ્રકટ કર્યા અને ઈન્દ્રિયન અર્થને મેળવ્યો ત્યારે જ તેમાંથી વિરમ્યા હતા.

નેપોલિયને જ્યારે ચઢાઈ કરી ત્યારે તેણે જમીન ઉપર ઊતરીને જ વડાણમાં તેનું લશ્કર તેણે ઉતાર્યું હતું તે બાળી દેવાનો તેણે હુકમ કરી દીધો હતો. આ પ્રમાણે કરવાનો તેનો રો ચાલ્યો હતો, કે કાં તો જીત મેળવવી, કે કાં તો મરણને શરણ લેવું. અને તેના રાગા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે તે વિજયને પ્રાપ્ત થયો હતો. રાગા દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો જ વિજયપ્રાપ્તિના સાચા અધિકારી છે.

નરવીર શિવાજી મહારાજને શું રો છતાં વિનંત નહયાં હતાં? છતાં પણ તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો દૃઢ નિશ્ચય ત્યજ્યો ન હતો; તેમને કેદમાં જવું પડ્યું હતું, તેમને જંગલોજંગલ ભટકવું પડ્યું હતું તથા આ વિના બીજાં તીવ્ર કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં હતાં, છતાં પણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો ન હતો અને પરિણામે તે મરાઠી રાજાની સ્થાપના કરી શક્યા હતા. તે જ પ્રમાણે જેને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે તેણે અનેક કષ્ટ સહન કરવાં પડે તો તે કરીને પણ તેને સિદ્ધ કરવી ઘટે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને દૃઢ નિશ્ચયની અત્યંત આવશ્યકતા છે જ.

શૂરવીરોમાં શ્રેષ્ઠ મહારાણ પ્રતાપસિંહનો પણ કેટલો દૃઢ અને કેવો ઉગ્ર નિશ્ચય હતો? તેમણે જે નિશ્ચય ધારણ કર્યો હતો તે અદ્ભુત જ હતો. તેમના સમયના અન્ય શત્રુિય રાજાઓ પોતાની કન્યાઓને મુસલમાન રાજાઓને આપીને બેઠા, પણ મહારાણ પ્રતાપસિંહે પોતાના નિશ્ચયને જરા પણ ધિગિહ કર્યો નહિ. તેમની સર્વ સ્ત્રી જતી રહી હતી, અને તે એકલા પરી ગયા હતા, છતાં પણ તેમણે પોતાના નિશ્ચયને—ટેકને ત્યજ્યો ન હતો, અને તેને પ્રાણંત મુખી ધારણ કરી રાખ્યો હતો. અને આ નિશ્ચયનો નિજાવ કરવાને તેમને

સાત દિવસે ઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થયો તે મનુ પૂર્ણ, આ મનુ તે પ્રસન્ન થઈને પ્રકટ થયો, એવો વિચાર નહિ જ આવ્યો હોય. તેમણે તો એ જ નિશ્ચય સેવ્યો હતો, કે જ્યાં સુધી ઈષ્ટનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી ઉગ્ર તપશ્ચર્યાને કરવી. અને તે પ્રસન્ન થાય તો ઠીક નહિ, તો તપશ્ચર્યામાં જ દેવનો સ્વંત આમુલ્યો. આજે આપણા અર્થ સિદ્ધ થયો, કે કાલે થયો, એ પ્રકારની તાલાવેલી કરવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી; તેમ જ તે પ્રકારની તાલાવેલી કોઈ જ હિતને પ્રકટાવતી નથી. માટે બુદ્ધિમાને એ જ નિશ્ચય કર્તવ્ય છે, કે જ્યાં સુધી ફળનું દર્શન ન થાય ત્યાં પર્યંત પુરુષ પ્રયત્નને કર્યા કરવો. અને આ પ્રમાણે કરતાં દેવ પડતો હોય તો ભલે પડે, પણ ફલનિશ્ચયમાંથી પાછા ફરવાની જરૂર નથી.

જ્યારે આ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય સેવવામાં આવે છે અને જ્યારે ઘણો સમય જવા છતાં પણ ફળનું દર્શન થતું નથી ત્યારે આ જગતનાં અનેક મનુષ્યો યિષ્મામસુ દેવા આવે છે, કે 'ભાઈ! આ પ્રમાણે પૂછું પકડી રાખવાની કંઈ જ જરૂર નથી. અને આ પ્રમાણે તૂટે ત્યાં સુધી તામુવું એ મૂર્ખનું લક્ષણ જ છે.' પરંતુ જગતનાં મનુષ્યોની આ પ્રકારની યિષ્મામસુ માનવી, એ ઉચિત નથી જ. હા, જે ખોટી ભામન હોય તેવી ભામનમાં પૂછું પકડી રાખવું અને યાનિ થાય છતાં તેને ન છોડવું, એ મૂર્ખનું લક્ષણ છે. પણ જે હિતકર વસ્તુ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાનો, કે સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો તેમાંથી, વિરામ થવા છતાં ફળ ન જમ્યાય તો તેમાંથી વિરમી ન જવું, એ મૂર્ખનું લક્ષણ નથી, પણ બુદ્ધિમાનનું જ લક્ષણ છે. તેથી આજ પ્રસંગે જગતનાં બૌદ્ધ મનુષ્યો યિષ્મામસુ દેવા આવે તો તે પ્રતિ અડગ જ કર્તવ્ય છે. આ જ મનુષ્યો ચોગ્ય સમયે જ્યાં ફળની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે પ્રસન્ન કરવા આવે છે. તેથી જગતના અભિપ્રાયના આધારે ઘડી ઘડીમાં પોતાના નિશ્ચયને ફેરવવો એ મહત્વાકાંક્ષીને ઉચિત નથી જ.

પૂર્વ આપ જ ઉગ્ર નિશ્ચયથી તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા; અને તેમના તે પ્રકારના ઉગ્ર નિશ્ચયનુસાર તે પોતાના દંષ્ટિસપ્તને સિદ્ધ કરી ચક્રા

હતા તેમને એક વખત જમવાનો જરૂર જણાઈ તો તેમ ક્યું, પછી દૂધ ઉપર અને પછી જલ ઉપર રહેવાની જરૂર જણાઈ તે તેમ ક્યું, છેવટે તેનો પણ તેમણે ત્યાજ કર્યો અને વાયુ ઉપર નિગાહાર રહેવાની જરૂર જણાઈ, તો તે પણ તેમણે ક્યું તેમણે 'દેહ પાતક્યામિ વા અર્થં સ્વાધ્યામિ' શ્લોક પ્રકાર ના નિશ્ચયથી જ તપશ્ચર્યાને ચારખી હતી, અને જ્યારે તેમણે ઉપાસ્ય દેવોને પ્રકટ કર્યા અને ઈષ્ટિત રાધને મેળવ્યો ત્યારે જ તેમણી વિગમ્યા હતા.

તેવે નિયમે જ્યારે ચડાઈ કરી ત્યારે તેણે જમીન ઉપર ઊતરીને જે વહાણમા તેનું લશ્કર તેણે ઉતાર્યું હતું તે બાળી દેવાનો તેણે હુકમ કરી દીધા હતા આ પ્રમાણે કરવાનો તેનો રી રાશય તે, કે કા તે જીત મેળવવી, કે કા તે મરણને શમણ થવું અને તેના રાણા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે તે વિજયને પ્રાપ્ત થયો હતો. રાણા દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનુષ્યો જ વિજયપ્રાપ્તિના આશા અધિકારી છે.

નરવીર શિવાજી મહારાજને શુ રોષ્ટા વિઘ્ન નડયા હતા ? છતાં પણ તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો દૃઢ નિશ્ચય ત્યજ્યો ન હતો, તેમને કેટલા જગુ પડ્યુ હતું, તેમને જગસેજગસ બટક્યુ પડ્યુ હતું તથા આ વિના બીજા તીવ્ર ષ્ટ સહન કરવા પડ્યા હતા, છતાં પણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો ન હતો અને પરિણામે તે મરાઠી રાજાની સ્થાપના કરી શક્યા હતા તે જ પ્રમાણે જેને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે તેણે અનેક કષ્ટ સહન કરવા પડે તો ત કરીને પણ તેને સિદ્ધ કરવી ઘટે છે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને દૃઢ નિશ્ચયની અત્યંત આવશ્યકતા છે જ.

શૂરવીરમા શ્રેષ્ઠ મહારાણા પ્રતાપસિંહનો પણ કેટલો દૃઢ અને કેવો ઉગ્ર નિશ્ચય હતો ? તેમણે જે નિશ્ચય પાસ કર્યા હતા તે અદ્ભુત જ હતા તેમના સમયના અન્ય શાસક રાજાઓ પાતાની કન્યાઓને મુસલમાન ગણ ગોને આપીને બેગ, પણ મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના નિશ્ચયને જરા પણ થિથિત કર્યો નહિ તેમની સર્વ રોષે જતી રહી હતી, અને તે એક રા પડી ગયા હતા, છતાં પણ તેમણે પોતાના નિશ્ચયને—ટેકને ત્યજ્યો ન હતો, અને તેને પ્રાપ્ત સુધી પાસ કરી રાખ્યો હતો અને રા નિશ્ચયનો નિબાવ કરવાને તેમને

ઓછું કષ્ટ વેડવું પડતું નથી, છતાં પણ તેમણે પ્રસન્નતાથી તેને સહન કર્યું છે, અને પોતાના નિશ્ચયને ટકાવી રાખ્યો છે. આજે આ તરવર વીરના આ ટેકની ઘરે ઘર પ્રશંસા વાપ છે અને તેનું નામ દેતાં જ જાણે કોઈ વિવક્ષુ નિશ્ચયમગ્ન અંતરમાંથી જગત વનું હોય તેમ જણાય છે. આવા પુરુષો આર્થ-વર્તના રત્નરૂપ ■ અને ભવિષ્યની પ્રજાને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય આવા જ પરાક્રમી થઈ શકે તેમ હોય છે, પરંતુ તે નિશ્ચયથી રહિત હોય છે, જેથી તે એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકેનું જીવન ગાળે છે અને મરણને ધરણ થઈ રહે છે. તમારે જો એક સામાન્ય મનુષ્ય મટીને મહાપુરુષ, કે એક અસાધારણ મનુષ્ય થવું હોય તો તમારા નિશ્ચયને તમે પ્રતિ-દિન અધિક અને અધિક દૃઢ કરતા જાવો. જો શરૂ તમે તમારા નિશ્ચયને ત્યજી દો છો તે જ શરૂ તમે એક મહાપુરુષ મટી એક સામાન્ય મનુષ્ય થવાની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાઓ છો. સંનિશ્ચય એ એક ચોરી નિશ્ચયરૂપી છે, કે જે મનુષ્યને ઉત્તરોત્તર ઊંચિ અને ઊંચિ જ ચલાવે છે. જેનામાં તે નથી, તે ઊંચિ નહિ ચકનાં હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહે છે, કે નીચે પણ ઊતરવા માંડે છે. તેથી તમારે ઊંચિ ચકવું હોય તો સંદોદિત તમારા નિશ્ચયને સ્થિર રાખો.

મનુષ્યો કૃતનિશ્ચય હોતાં નથી, તેથી જ તેમને વિઠ્ઠલે દુઃખ મળે છે, કે નથી પણ મળતું. સર્વથા ઈશ્વર જાણે છે, કે કોના ભદ્રથનો કેવો નિશ્ચય છે. અને તેથી જેના ભદ્રથના નિશ્ચયને તે દૃઢ કરેલો સમજે છે, તેમને તે તરન જ અગવા સત્વર દુઃખથી જોડે છે; કારણ કે તે જાણે છે, કે તે પુરુષ તેના નિશ્ચયમાંથી કદી પણ ડગનાર નથી જ. તેથી ઈશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનું અવશ્ય અર્થને સત્વર પામવાનું ઉત્તમ સાધન સંનિશ્ચય છે.

સિદ્ધ જેમ જ્ઞાન લાંબન થાય છતાં ઘાસ ખાતો નથી, તેમ તમને તમારો ઈષ્ટિનિર્ણય ન મળે ત્યાં પર્યંત ઈશ્વર વસ્તુથી સંનિશ્ચયને પામવા નહિ, અને તમારો નિશ્ચય તમે ફેરવતા નહિ. જ્યારે તમારો અર્થોષ્ટિનિર્ણય મળે ત્યારે જ ધ્યાનિને પામજો. મનુષ્યમાં બીજી યોગ્યતા કદાચ નથી હોતી પણ જો તેનામાં આ એક નિશ્ચય વિદ્યમાન હોય ■ તો તેનામાં તેના વડે ત્રી સર્વ પ્રાપ્ત છે.

અને તે અર્થસિદ્ધિને પામે છે. તેથી કાર્યને સિદ્ધ કરવાના દૃઢ નિશ્ચયને સર્વદા સેવજે.

વિશ્વામિત્ર ઋષિનો પણ કેવો ઉગ્ર નિશ્ચય હતો! તેમણે બ્રહ્મપિપદ પ્રાપ્ત કરવાને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેને માટે જેટલો સમય તપ કરવું પડે તેટલો સમય તેમણે તે કર્યું હતું. વયમાં તે નિષ્કળ થયા હતા તોપણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય તજ્યો ન હતો, અને પરિણામે તે સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મપિપદને પામ્યા હતા.

આ જ પ્રમાણે જેમણે જેમણે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરી છે તે સર્વ દૃઢ નિશ્ચયવાળા જ હતા. તેથી તમારે પણ જો તમારો મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી છે તો તે દૃઢ નિશ્ચયને ધારણ કરો. કદાચ તમારો દેહ પડી જાય અને તમારો ઈચ્છા પ્રમાણે તમારો અર્થ ન સધાય તો પણ તમારે નિરાશાનું પ્રયોજન નથી; કારણ કે તેમ થતાં તમે તમારા અર્થને સિદ્ધ કર્યો જ છે, એમ સમજો. મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપસિંહની ઈચ્છા પ્રમાણે કદાચ ધારો કે ન બન્યું, તો પણ તેમનો વિજય જ થયેલો છે, એ નિર્વિવાદ છે. તેમણે તેમના નિશ્ચયને ત્યજ્યો નથી, એ જ તેમને માટે અર્ધ-પૂરતું—છે. તે કૃતકૃત્ય જ આ બાબતમાં હતા, એ નિરાંત જ છે. તે પ્રમાણે રાજ્ય જાય તો ભલે જાય, સંપત્તિ જાય તો ભલે જાય, દેહ પડે તો ભલે પડે, કે જે થવાનું હોય તે ભલે થાય, પણ નિશ્ચયને કદી પણ ત્યજે નહિ.

દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષો કેવા હોય છે, તેનું એક વિશેષ દૃષ્ટાંત આપણે અત્રે ટાંકીએ છીએ. જે તે બાબતમાં નિશ્ચયથી પ્રવૃત્તિ કરનાર અને ધારેલા કાર્યને કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરનાર વિવ્રજણ ચારિત્ર્યસંપન્ન એક સંન્યાસી થોડા વખત ઉપર આ લોકમાં જન્મકલ્યાણને કરતાં વિચરતા હતા. તેમની ઈચ્છા શિવરાત્રી ઉપર દક્ષિણમાં રાવણે સ્થાપિત કરેલા મહાદેવની પૂજા કરવાની હતી. તેમણે ત્યાં જવાનો આજથી કેટલાંક વર્ષ ઉપર નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે ત્યાં જવાને કુંઘળી રાખી હતા. ત્યાં રહ્યા પછી તજવીજ કરતાં જણાવું કે, સ્ટીમર તો ઊપડી ગઈ હતી. હવે શું કરવું, એ પ્રશ્ન થયો.

તેમની પરિચર્યામાં રહેનાર એક સજ્જનને તેમણે કહ્યું, કે 'તુમ તુમારે પીછા જાઓ, હમ તો કોઈ ભી ઉપાયસે વહાં જાય્યા.' આ પુરુષ તેમના વિષે અત્યંત શ્રદ્ધાળુ હતા અને તેમને તે સ્થિતિમાં મૂકીને એકલા ઘેર જવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ. તેથી તે બંને વચ્ચે આ સંબંધમાં ચર્ચા થતા લાગી. રોટલામાં ઘોડે દૂર ઊભેલો એક મનુષ્ય કહ્યો અને આ સજ્જનને ચર્ચાનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે જે હકીકત હતી તે કહી બતાવી. પેલા પુરુષે કહ્યું, જે તમે વડાણમાં જઈ થકો તેમ હો તો હું કદાચ બંદોબસ્ત કરી થકીધ. આ વાર્તા આ વિરક્ત પુરુષને જણાવવામાં આવી. તેમણે તરત જ હા કહી. પેલો મનુષ્ય પોતાના થેક પાસે ગયો અને કહ્યું, કે કોઈ એક સંન્યાસી અમુક દેકાણે જવાના દૃઢ નિશ્ચયવાળા છે અને સ્ત્રીમર જતી રહેવાથી તેમને અડચણ આવી પડી છે. પેલા થેકે તરત જ પોતાનું વડાણ તેમને માટે તૈયાર કરાવ્યું અને જરૂરના સર્વ સામાન સાથે તેમને સ્વાધીન કર્યું. વડાણમાં બેસીને તે માર્ગ કાપવા લાગ્યા. પણ કોઈ દિવસ વડાણમાં મુસાફરી કરેલી નહિ, તેથી સર્વને પાણી લાગ્યું તથા વડાણ આમનેમ એકાં ખાવાને લીધે, સર્વને ફેર ચડયા અને તેમને ઊંચટી થતા લાગી. બે એક દિવસ પુષ્કળ સર્વેને ઊંચટી થઈ અને તે સર્વ લોભ થઈ ગયા. આ દેકાણે એ જણાવવાની જરૂર છે કે આ સંન્યાસી પોતાના હાથે કંઈ પણ ખાતા નહિ, કે પાણી પણ પીતા નહિ, તેમને કોઈ બ્રાહ્મણ ખવરાવે, કે પાણી પાવ તો જ તે ખાતા હતા તથા પાણી પીતા હતા. અને આ પ્રમાણે જે કોઈ બ્રાહ્મણ ન મળે તો તે ઉપવાસ કરતા હતા. આ નિશ્ચયનું પાલન તેમણે જીવનપર્યંત કર્યું હતું. જે પુરુષે આ વાર્તા આ લેખકને જણાવી છે તે તેમની પરિચર્યામાં હતા, અને ઈશ્વરકૃપાથી તેમની પ્રકૃતિ નિરામય હતી. તેમણે ઉક્ત પુરુષને પૂછ્યું, કે હવે શું કરવું? તેમણે કહ્યું, કે જે લીંબુનો ઘરબત આપવામાં આવે તો સર્વની પ્રકૃતિ સુધરી જાય. આ ઉપરથી તે પોતાની પાસે લીંબુ હતાં તેનો ઘરબત બનાવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ જઈને જુએ છે તો મીઠા પાણીની બે ચોખ્ખી માટલીઓ ભરેલી હતી તે વડાણના એલાં ખાવાની ઊંધી પગી ગઈ હતી. આ પ્રસંગે ખારવાને પૂછવામાં આવ્યું, તે ઈશ્વરકૃપાથી

શાખું મીઠું પાણી મળી આ-નુ. હવે યગ્મનમા નાખવાને ખાસ બેઈએ તે
 માં દરિયે કયાથી લાવવી ' પણ તેને માટે ખાગ્યાન કહેત તેણે ચાર ઘો
 ખાસ લાવીને લાજી કરી, કામ ક્રે તેમા ખાડના મેવગા ભગ્વા હતા
 પછી તે સ્વામીગીના મેટા નુમણમા દસ વીઘ લોખું નીચીને પુખ્ત યગ્મન
 નેમાર કરવામા આવ્યો રાત્રે સર્વને ત આપવામા રાખ્યા આથી સર્વની
 પ્રકૃતિ સારી થઈ જઈ પછી ચોરે વિવેચનારે તે કિનાર ઊતર્યા આ ચાર
 દિવસમા તેમણે કઈ જ ખાધું ન હતું તેથી જ્યોત ઉપર ઊતરતા સર્વને
 થયે થાલી થકાતું ન હતું છતાં તે ઊતર્યા અને ત્યાંથી થોડે દૂર સિંચાવણ
 હતું ત્યાં જવાને વાજા લાગ્યા જ્યાં તેમની પ્રકૃતિ નત્યત થિયિય થઈ
 ગયેલી હોવાને લીધે તેમને ત્યાં પડોચાના કાકાક જ્યાં અર્થાત્ સવારના
 નીકળેલા તે બાર વાગે ત્યાં પડોચા રસ્તામા તેમને તે સ્થાનનો એક
 શીમાન મનુષ્ય મળી ગયો, જેણે કઈ પણ બો-લા-ચ-લા સિવાય તે સ્વામીને
 આજ્ઞા કરીને તેમને આજ્ઞા વાલીને પોતાને ઘર લઈ ગયો અને તેમની
 ભક્તિભાવપૂર્વક સુક્રુથા કેવલ વિષ્ણુ જી તેમણે આજે ધિગમિત હતી
 તેથી ગત્રે તે સિવાયમા જઈને સવારના ચાર વાગ્યા સુધી ચિત્તિજ ઉપર
 ભાવપૂર્વક રાખિએ કર્યો

કહેવાનું તાર્પણ કે તેમને જમે તેજુ કા પડ્યું તોપણ તેમણે
 પોતાના નિશ્ચયને કોનો નહિ રાત્રે ધારણ કર્યો સિદ્ધ કર્યું ત્યારે જ ત
 અટક્યા તે જ પ્રમાણે પોતાના નિશ્ચયને સિદ્ધ રાખનાર જ અર્થને
 સિદ્ધ કરી શકે છે અને આવા નિશ્ચયતા પુરોને ઈશ્વરતાપથી પડ
 અનેક પ્રકારની અનુકૂળતા પણ ગ્યાર્થ આવે છે

ભીષ્મ પિતામાહને મેલું નથી જાણું તે પણ આવા જ વિચાર
 ઉગ્ર નિશ્ચયવાળા હતા તે જે નિશ્ચય કર્યા તે કરી જણ કરવાના નહિ
 તેમણે ભાગપદથી જ અખ. બ્રહ્મચર્યને પાલન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો
 આ પ્રકારના વિચાર નિશ્ચયને ત્યજ દેવાને તેમની માતાએ તેમને ધાર
 સમજાવ્યા હતા, તમા તે બેની વચ્ચે આ સમસ્યા થાયે નર્ચ થઈ હતો
 છતાં પણ તેમણે તેને ત્યજ્યા ન હતો, અને જીવનપર્યંત ટકાવી

હતો. તેમની માતાએ જ્યારે તેમને આ પ્રકારે તે નિશ્ચયને મૂકી દેવાને જણાવ્યું ત્યારે તેમણે પોતાની માતાને કહ્યું છે કે,

‘परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेभ्यु वा पुनः ।
यद्वाऽध्याधिकमेताभ्यां न तु सत्य कथंचन ॥
एतज्ज्ञ पृथ्वीगणमापञ्च रसमात्मनः ।
ज्योतिस्तथा त्यजेत्तप वायुः स्पर्शगुणं त्यजेत् ॥
प्रभां समुत्सृजेत्कर्को धूमकेतुस्तथोष्मताम् ।
त्यजेच्छब्दं तथाऽकाशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥
विक्रमं वृत्रहा जह्यास्त्रिमं जह्याच्च धर्मराट् ।
न त्वहं सम्यमुत्सृष्टुं व्यवसेयं कथ च न ॥’

ભાવાર્થ:—મને ત્રિલોકનું રાજ્ય મળશે, અથવા એથી પણ ઉત્કૃષ્ટ મને કોઈ વસ્તુ મળશે તોપણ હું તેને ત્યજીશ પણ સત્યનો હું ત્યાગ કરીશ નહિ. પૃથ્વી ભલે ગંધને ત્યજી દે, જલ પોતાના રસને ત્યજી દે, જ્યોતિ કપને ત્યજી દે, વાયુ સ્પર્શગુણને ત્યજી દે, સૂર્ય પોતાની પ્રભાને ત્યજી દે, ધૂમકેતુ ઉષ્મતાને ત્યજી દે, આકાશ શબ્દને ત્યજી દે, સોમ પોતાના શીતાંશુને ત્યજી દે, ઇંદ્ર પોતાના વજ્રને ત્યજી દે, ધર્મરાજ પોતાના ધર્મને ત્યજી દે, પણ આ ભીષ્મ કદી પણ સત્યને (પ્રતિજ્ઞાને) ત્યજશે નહિ.’

કેવી ઉગ્ર પ્રતિજ્ઞા! અને આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાનું તેમણે અંત પર્વત પાલન કર્યું છે. જ્યારે કીરવ અને પાંડવનું મુલ ચાલતું હતું ત્યારે તેમણે છેવટે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે કાલે કાં તો પાંડવો નહિ કે કાંતો ભીષ્મ નહિ. શને આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે પોતાના દેહને ત્યજ્યો હતો. અને તેમની આવી અત્યાંત ઉગ્ર અને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાને લીધે જ, આજે પણ ‘ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા’ એ શબ્દ રૂઝ થયેલો છે.

‘પંચભૂત પોતાના સ્વભાવને ત્યજી દે અને ધર્મરાજ પોતાના ધર્મને ત્યજી દે, પણ ભીષ્મ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નહિ ત્યજે,’ એ તેમની પ્રતિજ્ઞા કેવી જ ઈશ્વરના અંશરૂપ મનુષ્ય! કેમ કંઈ આ ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાદ્રૌ ઈશ્વરની

કલ્પના થઈ શકે છે? ન થઈ શકતી હોય તો ચાંત ચિત્તે આ કલ્પનાને બને તેટલી વિસ્તૃત કરવા ચત્ન કરો અને તે શિખરની ટોચની ઝાંખી કરવાને મનની કલ્પનારૂપી પાંખો વડે ઊંચે ઊડો.

આફ્રિકામાં જ્યારે ઘોડા વખત ઉપર હિંદુઓ ઉપર ત્રણ પાઉન્ડનો કર નાખવામાં આવ્યો હતો તવા તેમને જ્યારે ત્યાં પ્રવેશના અટકાવવા માટે ત્યાંની સરકારે ભીજાં પગલાં ભર્યાં હતાં ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ જે પોતાના નિશ્ચયને ન ટકાવી રાખ્યો હોત તો તેનું જે કંઈ હિતકર પરિણામ આભું હતું તે ન જ આવત. તેમણે વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો હતો, કે સત્યાગ્રહમાં સંલગ્ન રહેવું એ જ હિતકર છે, અને પછી તેમ કરતાં જેટલાં કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં તે સર્વ તેમણે સહન કર્યાં હતાં અને પરિણામે વિજયને વર્ષા હતા. નિશ્ચય વિના આવાં કાર્ય થઈ શકતાં જ નથી. તેમ જ નિશ્ચય વિના ચારિત્ર્ય પણ રચાતું નથી. જે નિશ્ચયવાળા પુરુષો છે તે જ ચારિત્ર્યને રચી શકે છે અને રચી શક્યા છે. તેથી ઉત્તમ ચારિત્ર્યસંપન્ન થવા ઈચ્છતા હો તો નિશ્ચયને હમેશાં ધારણ કરી રાખો.

આપણા દેશમાં કોંગ્રેસ ભરીને જે પુરુષો દ્વારા આ દેશના ઉદ્ધવને માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તેમાંથી જે તે વિવિધ નડતાં અટકી જાય તો તે ધારેલા અર્થને સિદ્ધ નહિ જ કરી શકે. પરંતુ અનેક વિવિધ નડવા છતાં પણ જે તે અડગપણે પ્રારબ્ધકાર્યમાં યોજાયેલા રહેશે તો ભાવિમાં કોઈ દિવસે પણ તે પોતાની મહત્ત્વપાકાંતને સિદ્ધ થયેલી જોશે જ.

ધણા મનુષ્યોને કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવું કઠિન જણાય છે. તેનું કારણ એ જ હોય છે કે તેમણે કેઈ પણ રોક નિશ્ચયમાં સ્થિર રહીને એક પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોતો નથી, પરંતુ તે જે કોઈ પણ એક કાર્યને નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે તો પછી તેમને માટે કાર્યસિદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ રહે છે, અને તેમને સર્વ કાર્યમાં પછી સરળતા જ ભાસે છે; તેથી નિશ્ચયભજને દૃઢ કરવા અર્થે વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય ન થઈ શકે તો પ્રથમ કોઈ એક નાના કાર્યને તેને સિદ્ધ કરવા પૂરતો આગ્રહ રાખીને પૂર્ણ

કરો, અને આ પ્રમાણે એક કાર્યને પૂર્ણ કરતાં તમાગમાં બીજું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું બળ વધશે. અને આ જ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર તમે એક પછી એક કાર્યને સિદ્ધ કરી શકશો, પરંતુ આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર કાર્ય સિદ્ધ કરાવનાર નિશ્ચય છે, તેથી તેને સર્વ સમયમાં આગ્રહપૂર્વક સેવજો.

આગળના પ્રકરણમાં જણાવેલા ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગમાં વીરવિજય-ચંદ્રને પોતાની ઈચ્છાને સિદ્ધ કરવા જતાં કેવાં અસહ્ય કષ્ટો પડ્યાં છે! છતાં પણ તેમણે પોતાના નિશ્ચયને લેઈ પણ શિથિલ કર્યો નથી, અને ઈષ્ટ-તાર્થની સિદ્ધિ પર્થત તેમણે તેને સ્થિર રાખ્યો છે.

વર્તમાન સમયમાં આર્થપ્રજ્ઞનું નિશ્ચયબળ ધણું જ ઓછું થઈ ગયું છે. તે મોટાં કાર્ય કરતાં સહજ વિઘ્ન આવે છે તો પાછી હઠી જાય છે. પણ આ લક્ષણ એક આર્થનું નથી. જો તે આ પ્રમાણે નિશ્ચયથી રહિત થતી જાય તો તેનો વિનાશ જ નિમિત્ત છે. સાચા નિશ્ચયવાળા મનુષ્યોનો આજે તોટો છે, એ દેશના દુર્ભાગ્યને જ સૂચવે છે. તેથી જ રીને પ્રજામાં આ નિશ્ચય-બળની અભિવૃદ્ધિ થાય તેવા ઉપાયોનું રાજગૃહન કર્તવ્ય છે. અને આને માટે એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે, કે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતે દૃઢ નિશ્ચયને ધારણ કરવાનો સ્વભાવ કેળવવો. અને વર્તમાન પ્રજામાં જો નિશ્ચયબળ વિદ્યમાન હશે તો તે ઉત્તરોત્તર તેમના આશંકામાં પણ સ્વભાવતઃ જ ક્રિતરી આવશે; અને ભવિષ્યની પ્રજા ભગીરથની પેઠે મહત્ત્વનાં કાર્ય કરશે અને વર્તમાન પ્રજાને યથા અપાવશે.

કેઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચયને ધારણ કરી રાખવામાં આંતરબળની જરૂર પડે છે. અને આ આંતરબળ એ આધ્યાત્મિક બળથી અભિન્ન જ છે. તેથી નિશ્ચયવાળા પુરુષોમાં આધ્યાત્મિક બળની પણ વૃદ્ધિ થાય છે; અર્થાત્ તેના નિશ્ચયબળના પરિણામમાં આધ્યાત્મિક બળને ઉપજવે છે. અને આ આધ્યાત્મિક બળ, રો સર્વોપરી બળ હોવાથી, તેના પડે મનુષ્ય પૂર્વના આધ્યાત્મિક બળસંપન્ન સમર્થ પુરુષોના જેવાં સમર્થ કાર્યોને સિદ્ધ કરી શકે છે.

૧૩ : શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા સકલ સુખ મૂળ છે, શ્રદ્ધા વિના બધું ધૂળ છે
જે જે જણાવું ઊંચું અર્થ, શ્રદ્ધાથી તે પ્રકટયુ સહી,
શ્રદ્ધાથી દુર્ગત નહિ કંઈ, ભવસિંધુમાં એ પુલ છે.
જે જે અમાધ્ય બીજા રહે, શ્રદ્ધા સુતાપ્ય જ તે ભણે,
કશું અશક્ય ન શ્રદ્ધા સુણે, શ્રદ્ધાનું વીર્ય અનુલ છે
(શ્રીવિશ્વવદ્ય.)

મદ્ધાયાન્ લભતે જ્ઞાનમ્ । સચચાત્મા વિનશ્યતિ ।

(ભ ગીતા)

હું મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને વર્તમાન જન્મમાં સિદ્ધ કરું છું જ, એ પ્રકારની આંતર પ્રતીતિની પણ મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવામાં આવશ્યકતા છે જ. નાનાં નાનાં કાર્ય પણ શ્રદ્ધા વગર છે તો જ બની શકે છે તો મહત્ત્વ કાર્યો શ્રદ્ધા વિના થઈ શકે, એ અસંભવિત છે. તેથી કાર્યસિદ્ધિમાં શ્રદ્ધાની જરૂર છે જ.

શ્રદ્ધા વિના કાર્યસિદ્ધિનિમિત્તના કર્તવ્યમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. તેમ જ જે પ્રકારનો શ્રદ્ધાથી મનુષ્ય કર્તવ્યમાં યોગ્યતો નથી, તે પ્રકારની શ્રદ્ધા તે વાસ્તવ શ્રદ્ધા નથી, અથવા તો તે કાળે સિદ્ધ કરાવનાર નથી. અને આ પ્રકારની શ્રદ્ધા તે કંઈ વર્તમાન જન્મમાં સુખને પ્રકટાવતી નથી. પરંતુ જે શ્રદ્ધા વડે મનુષ્ય કર્તવ્યમાં યોગ્ય છે, તે જ વાસ્તવ શ્રદ્ધા છે અને તે જ મનુષ્યને વર્તમાન જન્મમાં સુખથી જોડે છે.

આપણે પ્રથમનાં જ પ્રકારોમાં જણાવી ગયા છીએ કે, મનુષ્યના અંતરમાં કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા રહુરે છે, એ જ દર્શાવે છે,

થાય છે. તેથી મારાથી અમુક નહિ થઈ શકે, અથવા મારાથી અમુક થઈ શકશે, કે કેમ, એ પ્રકારની શંકાને કદી પણ રાવકાથ આપવો ઉચિત નથી જ. પરંતુ આપણામાં તે પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષા સ્ફુરે છે તો આપણે તેને સિદ્ધ કરવાનો સર્વ અધિકાર જ છે, એમ માનીને શ્રદ્ધાને દૃઢ કરવી ઘટે છે અને આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રદ્ધાને દૃઢ કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈ જનનો સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કાર્મસિદ્ધિ પર્વત પ્રયત્નમાં સંઘર્ષ રહી શકાય છે.

રાત્રે જાણ્યા તો પ્રકારના વિચારે જ મનુષ્યે પોતાની શ્રદ્ધાને દૃઢ કરવાની છે. અને વગરવિચારે જે અંધશ્રદ્ધાવાન હોય છે તે કાર્યમાં યોજતા નથી, અથવા તો યોજાય છે તો તેમને સહજ વિઘ્ન પ્રાપ્ત થતાં તે વિરમી જાય છે. તેથી શ્રદ્ધાને સદ્વિચાર વડે દૃઢ કરવાની છે. સદ્વિચાર એ શ્રદ્ધાફળી વૃક્ષને પોષનાર જલ છે.

સેન્ટ પોલ શ્રદ્ધાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં કરે છે : ધી સમસ્ટેન્સ ઓફ થીંગ્સ હોય ફોર ધી એવીડન્સ ઓફ થીંગ્સ નોટ સીન.—જે વસ્તુની (સિદ્ધિની) ઈશ્વરા રહેતી હોય પણ જે વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષ થયાનો કોઈ પુરાવો ન મળી આવતો હોય તે વસ્તુના આત્માફલ દ્રવ્ય તે શ્રદ્ધા (ફેઈથ) છે.’ અને આ વ્યાખ્યાને પ્રતિપાદન કરતાં એક

તે કાર્ય કરવાનો તેનો અધિકાર છે. કારણ, કે પૂર્વે તે પ્રકારની ઈચ્છા સ્ફુરતી ન હતી અને આજે તે સ્ફુરે છે એ જ દશવિ છે કે હવે તે કાર્ય કરવાનો તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

તેમ જ આ પ્રકારની ઈચ્છા સ્ફુરે છે, એ વિશેષમાં એ પણ દશવિ છે, કે હવે તે ઈચ્છાને સિદ્ધ થવાનો સમય નિકટ આવ્યો છે. અર્થાત્ આ પ્રકારનું સ્ફુરણ તે એક ભવિષ્ય કલ્પનરૂપ વા ભવિષ્ય સૂચનરૂપ જ છે. અંતર્યામી ઈશ્વર જ જીવોને ક્રમે ક્રમે પોતાને યોગ્ય જણાય તે માગે આગળ ને આગળ લઈ જાય છે. જન્મ પૂર્વે મનુષ્યને ખબર નથી હોતી, કે તે ક્યાં હશે, અથવા મરણ પછી તેની શી સ્થિતિ થશે, તે ક્યાં જશે, એ વગેરેની કશી જ ખબર હોતી નથી. પરંતુ ઈશ્વર જ સર્વ અભિમાનીને દયા કરીને યોગ્ય સ્થાનમાં અને યોગ્ય સ્થિતિમાં મૂકે છે અને તેમને ઊર્ધ્વ અને ઊર્ધ્વ લઈ જાય છે. પરંતુ આ પ્રકારના ઈશ્વરના કર્તવ્યને કે ઈશ્વરની સત્તાને મનુષ્યો અજ્ઞાનને લીધે જાણતાં નથી, અને પોતાની ભૂતભાવિ સ્થિતિના જાણે પોતે જ નિષામક હોય એમ માને છે પરંતુ ઈશ્વર જ સર્વ સમયમાં જીવોની ગતિ કરે છે અને તેમને ક્રમથી ઉચ્ચ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લઈ જાય છે. તે પ્રમાણે જ્યારે મનુષ્યનો અમુક મહત્ત્વનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનામાં તેવી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સ્ફુગવે છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે આવી કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા, કે બીજી કોઈ ઈચ્છા મનુષ્યમાં સ્ફુરે છે તો સમજવું કે, તેનો તેને સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે; તથા તે મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ થવાનો સમય હવે નિકટ આવ્યો છે.

તેથી આ વિચારે બુદ્ધિમાને પોતાની આંતર ઈચ્છાને દૃઢ કર્તવ્ય તથા તેમાં દૃઢ શ્રદ્ધાને ધારણ કરવી પડે છે. પણ મનુષ્યે આ પ્રસંગે પોતાનામાં જ અશ્રદ્ધા ધરે છે, અને આવું મોટું કાર્ય આપણથી ઊંચી રીતે થઈ શકે, એમ માનીને પોતાના અધિકારનું મૂલ્ય પોતે જ ન્યૂન અંકે છે, અને તેને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં જોડાતા નથી, પણ વિરમી જાય છે. આવા મનુષ્યોનો 'સંઘવાન્યા વિનરયતિ' એ શ્રી ભગવદ્ વાક્યાનુસાર વિનાશ જ

ધાય છે. તેથી મારાથી રામુક નહિ થઈ શકે, અથવા મારાથી અમુક થઈ શકશે, કે કેમ, એ પ્રકારની શંકાને કદી પણ રાવકાચ આપવો ઉચિત નથી જ. પરંતુ આપણામાં તે પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષા સ્ફુરે છે તો આપણે તેને સિદ્ધ કરવાનો સર્વ અધિકાર જ છે, એમ માનીને શાંદાને દૃઢ કરવી ઘટે છે અને આ પ્રમાણે જ્યારે શાંદાને દૃઢ કરવામાં આવે છે ત્યારે કોઈ જાનનો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કાર્પાસિદ્ધિ પર્વત પ્રપન્નમાં સંવગ્ન રહી શકાય છે

રાત્રે જણાયા તે પ્રકારના વિચારે જ મનુષ્યે પોતાની શાંદાને દૃઢ કરવાની છે. અને વગરવિચારે જે અંધશાંદાવાન હોય છે તે કાર્પમાં યોજતા નથી, અથવા તો યોજાય છે તો તેમને સપજ વિપ્ન પ્રાપ્ત થતાં તે વિરમી જાય છે. તેથી શાંદાને સદ્વિચાર વડે દૃઢ કરવાની છે. સદ્વિચાર એ શાંદારૂપી વૃક્ષને યોગનાર જડ છે.

સેન્ટ પોલ શાંદાની વ્યાખ્યા રા પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં કરે છે: ધી સમસ્ટેન્સ ઓફ થીંગ્સ હોય ફોર ધી એવીડન્સ ઓફ થીંગ્સ નોટ સીન.—જે વસ્તુની (સિદ્ધિની) ઈચ્છા રહેતી હોય પણ જે વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષ થવાનો કોઈ પુરાવો ન મળી આવતો હોય તે વસ્તુના આત્મારૂપ દ્રવ્ય તે શાંદા (ફેઈથ) છે.’ અને આ વ્યાખ્યાને પ્રતિપાદન કરતાં એક તત્ત્વયોધક પાશ્ચાત્ય લેખક જણાવે છે કે, ફેઈથ ઈઝ રીયલ ઈન્ટ્યુ-ટિયનલ પર્સેપ્શન ઓફ થીંગ્સ થિટ આર બટ વીય હેવ નેટ યટ બીન બ્રોટ ઈન્ટુ (વિઝિબલ ઓફ સીન્સિયસ મેનિફેસ્ટેસન—જે વસ્તુઓનું આ જગતમાં અસ્તિત્વ છે (અથવા જે વસ્તુને સિદ્ધ કરવી શક્ય છે). તે વસ્તુઓનું જે આંતરસ્ફુરણ વડે જ્ઞાન થઈ શકે છે તે આંતરસ્ફુરણ તે શાંદા છે, કે જે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે, કે ઈન્દ્રિયો વડે જાણ્ય થઈ શકે તેવી સ્થિતિમાં આવી હોતી નથી.’

તાત્પર્ય કે હવે પછી આપણા વડે જે સિદ્ધ થનાર છે તેની ઈચ્છા આપણા અંતરમાં પ્રકટે છે, તેથી તેમાં આપણે લેશ પણ અશાંદા વા શંકા કર્તવ્ય નથી, અને તે પ્રમાણે અશાંદા કે શંકાને કરનાર ઈશ્વરનું

આપમાન જ કંઈ છે. અને તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, સંસારાત્મા વિનश्यति

આજ સુધીમાં જે જે શોધો થયેલી છે તે આ જ રીતે થયેલી છે. કોલંબસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેને પૂર્વે એ પ્રકારનું એક સ્ફુરણ થયું હતું. તે સ્ફુરણને સિદ્ધ કરવા તેણે યોગ્ય પુરુષપ્રયત્ન કર્યો અને તેને તે સિદ્ધ થયું. આ જ પ્રમાણે રેલવેગાડી, તાર, ટેલિફોન, ફોનોગ્રાફ વગેરે જેની જેની શોધ થઈ છે તે આ જ પ્રમાણે થયેલી છે. તેમને તેવી કોઈ ઈચ્છા પ્રથમ સ્ફુરી હતી અને તેમણે તેને પ્રત્યક્ષ કરવાને યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તદાંતર તેને તે પ્રત્યક્ષ કરી ચકયા હતા. આ પૂર્વે આ શોધોને કોઈએ પ્રત્યક્ષ નહોતી જ કરી, છતાં પણ શોધકોએ શાખા ધરીને અને પોતાના અંતરાત્મા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેને સિદ્ધ કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેમને કાર્યસિદ્ધિમાં વિજય મળ્યો હતો.

તે જ પ્રમાણે તમને જે કોઈ મહત્વાકાંક્ષા સ્ફુરતી હોય તે કદાચ કોઈએ આજ સુધી સિદ્ધ ન કરી હોય તેપણ તમે તેને સિદ્ધ કરી ચક્યો જ, એ પ્રકારનો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તેને સિદ્ધ કરવાને યોગ્ય પુરુષપ્રયત્ન કરજો.

એકઢી શાખા કાર્યસાધક થતી નથી, પણ જ્યારે તદનુકૂલ પુરુષપ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે કાર્યસાધક થાય છે. તેથી મારાથી અમુક કાર્ય થઈ શકે તેમ છે, એ પ્રમાણે માનીને બેસી રહેવાનું નથી. કારણ કે આ પ્રકારની શાખા તે પૂર્ણ શાખા નથી, પણ ફે શાખા છે, અને જ્યારે તે શાખાને અનુકૂલ યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે જ તે પૂર્ણ થાય છે. તેથી હું અમુક કાર્ય કરી શકું તેમ છું જ, એ પ્રકારે દૃઢ માનીને તેને સિદ્ધ કરવાને જે જે પ્રયત્નની જરૂર હોય તે સર્વને કરવા એ જ વસ્તવ શાખા છે.

૧૪ : ચારિત્ર્ય

મહત્વાકાંક્ષાને જેની વિશેષ જરૂર છે, તેવી વસ્તુ તે ચારિત્ર્ય છે. જે મહત્વાકાંક્ષી ચારિત્ર્યને વીસરી જાય છે, અને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ચલ્ન કરે છે, અથવા તો તેને સિદ્ધ કરે છે, તો તે વાસ્તવિક નથી જ. કારણ કે, આ પ્રકારે તેણે કરેલી સિદ્ધિ તેને આશ્વત સુખની જનક થતી નથી; અથવા તો તે સિદ્ધિ સ્થિર ટકી થકતી નથી.

ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્ય સાથેની જે કાર્યસિદ્ધિ છે તે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં, એમ ત્રણે કાલમાં સુખને ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યારે તેના વિનાની કાર્યસિદ્ધિ એ આરંભમાં કદાચ સુખને ઉત્પન્ન કરવાનો ભાસ કરતી જણાય છે, પરંતુ તે ત્રણે કાલમાં વસ્તુતઃ સુખને ઉત્પન્ન કરતી નથી. તેથી મહત્વાકાંક્ષીએ પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાની સાથે પોતાના ચારિત્ર્યને પણ પ્રતિદિન શુદ્ધ અને ઉચ્ચ કરવા ચલ્ન કર્તવ્ય છે.

પૂર્વના, મહત્વાકાંક્ષા જેમણે સિદ્ધ કરેલી છે, એવા મહાપુરુષોને જુઓ અને તે એકે એક ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્યસંપન્ન હતા, એ સ્પષ્ટ જણાયું જ. યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, લક્ષ્મણ, હનુમાન, ભરત, હરિશ્ચંદ્ર, નવ, સીતા, દમ-યંતી, તારામતી અને આવી બીજી અનેક આર્થ ઉચ્ચ કોટિમાં સ્થિતિ કરતી આર્ષદેશમાં અને ઈતર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી વ્યક્તિઓને જોયા તો જણાયે, કે તે એકેએક ચારિત્ર્યવાન હતા. તેમણે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કર્યા હતાં પોતાના ચારિત્ર્યને લેણ પણ દૂષિત થવા દીધું નથી. જ્યાં ચારિત્ર્યમાં દોષનો સંભવ તેમને જણાયો છે, ત્યાં તેમણે તરત જ અન્ય સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે, પરંતુ ચારિત્ર્યને દૂષિત થવા દીધું નથી. તેમણે ચારિત્ર્યને લક્ષ્યો કરતાં, કીર્તિ કરતાં અને પ્રાપ્ત કરતાં પણ પ્રિય વહેંચ્યું છે.

તે પ્રમાણે તમે તમારો મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા જાઓ અને તમારા યાગ્રિયમાં દોષ આવતો હોય તો તમારા કાર્મની સિદ્ધિ ભરે વિભે થવા દેજો, પણ તમારા યાગ્રિયને દૂષિત થવા દેશો નહિ ચારિત્ર્યને માટે જોટનો અને જોનો ભોગ આપવો પડે તેટલો અને તેનો ભોગ આપજો, કાગ્નુ કે ઉત્તમ યાગ્રિય જેમ તમારું હિત કરનાર છે, તેમ તે અન્ય જનોનું પણ હિત કરનાર છે ઉત્તમ ચારિત્ર્ય એ એક એવી વિવશ્ય વસ્તુ છે, કે તે ચિરજીવી રહે છે, રાત્રે રાત્ર્ય મનુષ્યોને તે રોક પ્રકારનો અપૂર્વ ભોધ રાખીને તેમને ઉન્નત કરે છે

પણારો મનુષ્યો રાજા પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને યાગ્રિય જેવી અમૂલ્ય વસ્તુને ખોઈ ને સિદ્ધ કરે છે, પણ તે ઉચિત નથી જ આ પ્રમાણે કરવું એ સ્પર્શમિદ્ધિને આપીને કે ખોઈને કાચનો કટકો લેવાનું થ છે કેટલાક મનુષ્યો નોકરી કરતા હોય છે, રાત્રે તે બ્રિચી પાપગીમા ચકવાને ઈચ્છે છે તો પોતાના ચારિત્ર્યને ખોઈને તે પ્રકારની પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે, જે અનુચિત જ છે તેજા લાલ ખાઈને પોતાના ઉપરી અધિકારીને પેસા આપે છે, કે કા તો તેમની સાથે પોતાનો કુલ-ધર્મ ત્યજી દઈને એક દેખડ ઉપર ખાવા બેસી જાય છે, અને મદ્યમાસનો સ્વીકાર કરે છે, કે આવા જ અવિહિત માર્ગે તે પોતાના ચારિત્ર્યને વિસાગીને, કે તેને દૂષિત કરીને પોતાના ઉપરી અધિકારીને પ્રસન્ન કરે છે, રાત્રે પોતે બ્રિચી ચકે છે પરંતુ આ વર્તન ઉચિત નથી જ આ પ્રમાણે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાની નથી

અથવા તો જે વ્યાપારીઓ કે ઇતર મનુષ્યો શ્રીમાન થવાને ઈચ્છે છે તે અનેક પ્રકારના પ્રયત્ન કરીને કે અનેક પ્રકારના અન્યાય કરીને રોકદમ શ્રીમાન થઈ જાય છે, બદલાના આધે છે, ગાડી, ઘોડા કે મોટા ફેરવે છે, પોતાની સ્ત્રીઓને ઉત્તમ પ્રકારના મુશ્કેલ વસ્ત્રા ર ને અપકારથી ઠાકી દે છે, અને જાત જ વિખરોને પ્રાપ્ત કરીને પોતે શ્રીમાન સ્થિતિમાં આવ્યા છે એમ માનીને જગતને પોતાની મજા દર્શાવે છે, પરંતુ આ કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી તેમ જ હિતકર પણ નથી જ

આ પ્રમાણે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી, એ એક આર્થને યોગ્યે તેમ નથી. અને આ પ્રમાણે તેને સિદ્ધ કરવાથી જે ઊંચું સુખ લેવા માર્ગ હોય છે, તે પણ લઈ ચકાનું નથી. કારણ કે, વસ્તુતઃ સુખ એ, જોકે જણાય છે છતાં બાહ્ય વસ્તુઓમાં રહેલું નથી, પણ અંતરમાં જ, મનમાં જ રહેલું છે. અને ઉપર પ્રમાણે પ્રપંચ, અનીતિ કે અન્યાય વડે મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છનારને હૃદયમાં એક પ્રકારનું થાંપણ રહ્યા જ કરે છે, અને તેમને જગતમાં અનેક પ્રકારની અનુકૂલતા છતાં કે, સંપત્તિ પ્રાપ્તિ છતાં તેમને સુખનું ભાન નથી જ થતું. મનુષ્યના હૃદયમાં આત્મારૂપી પરમાત્મા રહેલા છે, જે સર્વિષ્ણુ છે, અને તે આવા મનુષ્યનાં સર્વ કર્મોને ફરી રીતે જાણે છે, અને તે અવિદિત માર્ગે જમે તો ઈન્દ્રની પદવીને પ્રાપ્ત કરે તોપણ તેમને તે વાસ્તવસુખનો અનુભવ કરવા દેતા નથી.

વળી આ પ્રમાણે અવિદિત માર્ગે સિદ્ધ કરેલી મહત્વાકાંક્ષા દીર્ઘ સમય ટકતી પણ નથી. તેથી જેમને નિત્યનું સુખ જોઈએ છીએ, તથા જેમને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિને ચિરસ્થાયી કરવી છે, તેમણે કેવલ વિદિત માર્ગે જ તેની સિદ્ધિ કર્તવ્ય છે. અને આ પ્રમાણે નહિ કરતાં જે અવિદિત માર્ગે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે તે આગળ વધતા નથી, પણ પાછા જ હડે છે, અને તે સુખને પામતા નથી, પણ દુઃખને જ પામે છે.

અથવા ધારો, કે આ પ્રમાણે અવિદિત માર્ગે અને ચારિત્ર્યને દૂષિત કરીને પણ મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ તેમ યજ્ઞમાં જે પ્રકારનો મનુષ્યનો અનેકવિધ વિકાસ થવાનો હોય છે તે થશે નહીં; જ્યાં જે ચારિત્ર્યને સાથે રાખીને અર્થાત્ ચારિત્ર્યને વિદ્યુદ્ધ રાખીને અને તેને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ કરવાની સાથે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરે છે તેનો અનેકવિધ વિકાસ થાય છે, અને તે ઊંચા પ્રકારના સુખને અનુભવે છે.

નિર્ધન રહેવાનું હોય તો ભલે રહેવાય, નોકરીમાં ઊંચી પદવીએ ન ચડી જવાનું હોય તો ભલે તેમ થાય, કે પોતાની મહત્વાકાંક્ષા કદાચ સિદ્ધ

૨ થતી હોય તો બધે તેમ થાય, પરંતુ ચારિત્ર્યને કદી પણ દૂષિત થવા દો નહિ. ચારિત્ર્ય એ એક એવી વસ્તુ છે, કે તે ધર્મની પેઠે હમારી આવે નિત્ય રહેશે, અને તમને વાસ્તવસુખથી ભેડશે.

તમારા ચારિત્ર્યને શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું નિર્મલ રાખો. તેમાં એક પણ અણ પ્રાપ્તિને પણ પડવા દો નહિ. જગતમાં બીજી જમે તેટલી હાનિ થાય તો પણ તેને સહન કરી લેજો પણ ચારિત્ર્યને દૂષિત થવા દેશો નહિ. ચારિત્ર્ય વિના તમે બીજું જમે તે પ્રાપ્ત કરશો, પણ તેને નિર્ધારક સમજજો; જ્યારે તમે કદાચ બીજું કંઈ ન પ્રાપ્ત કરી શકો તો તેની ચિંતા નથી, પણ જો તમે ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત કર્યું છે તો તમે સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ સમજજો.

ઘણા સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો ચારિત્ર્યને વિસારીને પોતાનું માથું જગતમાં ઊંચું કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેમાંના ઘણા તો બંનેથી ભ્રષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ તે નથી તો ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત કરી શકતા, કે નથી તો ઊંચી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા. પરંતુ આવા સાધારણ આવવા નિકટ સ્થિતિના મનુષ્યો જે ચારિત્ર્યને દૂષિત ન થવા દેવાનો આગ્રહ રાખે છે તો તેમને કદાચ જગતમાં ઊંચી સ્થિતિ નથી પ્રાપ્ત થતી, તો પણ તે એક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે જગતમાં મોટા ગણાતા મનુષ્યોને પણ પ્રાપ્ત પોતી નથી.

આજે જ્યાં ત્યાં મનુષ્યો ચારિત્ર્યરહિત જ જોવામાં આવે છે. પૂર્વની આપણા દેશની સ્થિતિમાં અને આજની સ્થિતિમાં એ જ અંતર છે, કે પૂર્વે આપણા દેશમાં એકે એક ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષો હતા. જ્યારે આજે મોટે ભાગે ચારિત્ર્યથી રહિત મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. દેશના વિનિષ્ઠાતનું આ એક મોટું ચિહ્ન જ છે.

આજે એક વ્યાપારીને જુઓ, એક કારકુન, કે અમલદારને જુઓ, એક રાજાને જુઓ, કે ઈતર ચાખાના કોઈ મનુષ્યને જુઓ, પણ તેનામાં ચારિત્ર્યની પ્રથમ જ ખામી જણાયો. આજે એમ મનાય છે, કે પ્રથમ પૂર્વના સૈન્ય કરતાં ઘણી સુધરી છે. કારણ કે પૂર્વની પ્રથમ બંજરી હતી અને આજની પ્રથમ તે ઘણી કેળવણી ગઈ છે, તથા પૂર્વે આજનાથી,

શ્રીમદે, બીજાથી વજેરેની યોધ પદ્ધતિ ન હતી, અને આજે તેવી રીતેક યોધ થયેલી છે. પરંતુ આ ગાનનું અનન્ય વાસ્તવિક જણાતું નથી. ક્યાં છે? અમારા પૂર્વના જેવાં ઉત્તમ દેવસદૃશ ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીપુરુષો આજે ક્યાં છે? ભલે પ્રજા ચીજળીના વેગથી આગળ નધતી, કે પોતાની પ્રગતિ કરતી જણાતી હોય, પરંતુ જો તે ચારિત્ર્યવિહીન છે તો તેની પ્રગતિ નિર્મળક જ છે; રથ સર્વ વર્તમાન પ્રજાની પ્રગતિ ધૂળ ઉપર લીપણ જેવી છે, અને તે ઝાંઝવાના જળ જેવી છે. પ્રજામાં, સ્વસંખ્ય તારાઓમાં જેમ એક ચંદ્રમાની પેઠે કોઈ કોઈ ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષો છે. પણ તેથી શું? પ્રજાનો મોટો ભાગ તો ચારિત્ર્યરહિત જેવામાં આવે છે, તો પછી પ્રજાની સ્થિતિ સુધરે છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? પૂર્વે જ્યારે ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીપુરુષો ઘેઘેર હતાં, જ્યારે આજે તેમનો મોટો દુઃખજ પડયો છે, રવને તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે!

તેથી જો તમારે જો જીવનમાં કંઈ જ ઢંગપડે નથી, એવા જીવનને તિલાંજલિ આપીને સ્થિર જીવનગુક્ત ચારિત્ર્યસંપન્ન થવું હોય તો, તમારી પ્રવૃત્તિમાત્રના તમે નિષામક થાઓ, અને કેવળ વિહિત માર્ગે જ તમારી સર્વ પ્રવૃત્તિને થવા દો.

सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मीः उपरि पतंत्वथवा कृपाणधाराः ।

मपहरतुनरां शिरः कृतांतो, मम तु मति न मानानर्पतु धर्मात् ॥

ભાવાર્થ—મારી રાજ્યલક્ષ્મી ભલે સત્વર નાશ પામે, અથવા ઉપરથી ઘાસની ધારા પાડે, યમરાજ શિરનો ભલે ઉચ્છેદ કરે, પરંતુ મારી મતિ લેસ પણ ધર્મથી ચળે નહિ—આ મ્હોકમાં જો ઉચ્ચ ભાર દશવિશે છે, તે ઉચ્ચ ભાવથી તમારા જીવનને અત્યેતપ્રેત થવા દેજો. લક્ષ્મી જાય, તોત્ર કદ પડે, કે છેવટે આ પ્રાણ જાય, તોપણ ધર્મથી ચળશે નહિ, અને ચારિત્ર્યને દૂષિત થવા દેશે નહિ. અને આ પ્રમાણે થતાં ધારો, કે તમારી મહત્વાકાંક્ષા વર્તમાન જન્મમાં ન સિદ્ધ થઈ, તોપણ તેની વિચા નથી. તમે જો તમારા ચારિત્ર્યને વિશુદ્ધ રાખ્યું છે તો તમે કરવા યોગ્ય સર્વ કર્યું છે, એમ ખાતરીથી માનજો, અને સંતુષ્ટ રહો. જગતમાં મનુષ્યનું આ જ પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

મનુષ્યો ધારે છે, કે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માટે સૌક્યો પુસ્તકો વાચવાની જરૂર છે, તે ધારે છે, કે તેને માટે મોટા પર્વતોને ઓગળવાની જરૂર છે, તે ધારે છે કે, તેને માટે રાખી પૃથ્વી ફરી વળવાની જરૂર છે, અને રાજ પ્રમાણે તે માને છે, કે ઉન્નતિને માટે રાજી જ કંઈ સૌક્યો વસ્તુઓ કરવાની છે પણ વસ્તુતઃ તેને માટે રાજી કંઈ જ કરવાનું નથી.

ગ્રીમાન શકર બ્રહ્મણે જેમ વ્રહ્મસત્ય જગન્નિયા, એ રાજ આશરના નુનમાં જ જેમ વેન્માનનો સાગ જગ્યાવી દીધો છે તેમ, અમે કહીને છીએ, કે મનુષ્યે પોતાની વાસ્તવ ઉન્નતિ માટે બીજી લાગુ કંઈ જ કરવાનું નથી પણ માત્ર પોતાના ચારિત્ર્યને જ વિગૃહ્ય અને ઉત્તમ કરવાનું છે જે મનુષ્ય આ કાર્ય જ ઉત્તમ પ્રકારે કરે છે તે તની ઉન્નતિ સિદ્ધાન્ત જ છે પોતાના ચારિત્ર્યને ઉત્તમ કરનારનો વ્યગ્રહ પરમાર્થ પણ સદાજ સિદ્ધ જ થાય છે. અથવા ધારો, કે તે જગતની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થયેલા ન જણાય તોપણ તે ઉત્તમ પ્રકારે જ સિદ્ધ થયેલા છે, એ નિર્નિવાદ રીતે સિદ્ધ છે.

ગ્રીગમચદ્રજીએ પોતાના પિતાનું વચન પાળવા માટે રાજાનો ત્યાગ કરીને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સેવ્યો છે, પાડવોએ પોતે પણ તે જ પ્રમાણે પોતાનું વચન સત્ય કંઈ માટે વનમાં નિવાસ કર્યો છે નગગજાને પણ તે જ પ્રમાણે પોતાના ગજાને સત્યને માટે ત્યાગ્યું છે, હરિશ્ચંદ્રે પણ સત્યને માટે પોતાના અર્વસ્વનો ભોગ રાખ્યો છે, અને આ જ પ્રમાણે પૂર્વે અનેક મહાપુરોહિતે પ્રાણપ્રિય ચારિત્ર્યને માટે ઈતઃ સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, અને સરેવા પડે તેટલા જ સદા છે, પણ તને રૂપિન થવા દીધું નથી, તે જ પ્રમાણે તમે પણ તમારા ચારિત્ર્યને લેશ પણ દૂષિત થવા દેશો નહિ અને ॥ તમે અમ ધારો છો, કે કદાચ તમે તમારા ચારિત્ર્યને દૂષિત થવા દઈને આ લોકમાં મોતી ગણાવી જમે તેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવો, તોપણ આ પુરુષોની સ્થિતિના લાખમાં ભાગને પણ તમે પ્રાપ્ત થઈ શકો? કેટિ કંપે પણ નહિ જ તેથી જો તમે તમારી વાસ્તવ ઉન્નતિને ઈચ્છતા હો, અને

વાસ્તવ હિતને, કે સુખને ઈચ્છતા તો, તો તમારા ચારિત્ર્યને નિરંતર વિશુદ્ધ રાખવા ચતુર્ધી રહેજો

ચારિત્ર્યવિનાની ક્ષીયમાન સ્થિતિ કરતાં, ચારિત્ર્ય વિનાની ઔશ્વ્ય કે અધિકારવાળી સ્થિતિ કરતાં અને ચારિત્ર્યવિનાની એક નૃપતિની સ્થિતિ કરતાં ચારિત્ર્યવાળી નિર્ધનમાં નિર્ધનની, નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ અને એક ભિખારીની સ્થિતિને ઉત્તમ ગણજો.

આજે આનું ખાધું, કાચે તેનું ખાધું, આજે આ ખાધું કાચે તે ખાધું, આજે આમ બોલ્યા, કાચે તેમ બોલ્યા, આજે આમ ચાલ્યા, કાચે તેમ ચાલ્યા, એ પ્રકારનું કાર્ય અને ઉદ્દેશરહિત ચારિત્ર્યવિહીન જીવન પશુથી પણ નિકૃષ્ટ છે, એમ સમજો, અને જેમાં કોઈ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ રહેલો છે, એવા સ્થિર પ્રવૃત્તિવાળા ઉન્નતિપ્રદ અને સુખપ્રદ ચારિત્ર્યયુક્ત જીવનને જ આર્થ પુરુષ સેવવા યોગ્ય છે, એમ દૃઢ કરી માનો અને તે પ્રમાણે વર્તો.

ચારિત્ર્યવાળા જીવનમાં કષ્ટ હોય છે, એ સિદ્ધ વાત છે, પણ તેનાં સુખ પણ તેવાં જ હોય છે. મનુષ્યો આજે જેમાં કંઈપણ કષ્ટ નથી પડતું એવા ચારિત્ર્યથી રહિત જીવનમાં ઝડપ્રવેશ કરે છે, પણ તે અનુચિત જ છે. કષ્ટવાળા જીવનમાં ઊંચે ચઢાય છે અને ગમે તે પ્રકારના જીવનમાં ઉમેલાં નીચે જ ઊતરાય છે. તેથી કષ્ટ પડે તો તેને સહન કરીને પણ ચારિત્ર્યને રક્ષી રહેજો, અને ઊંચે ચઢજો.

આજે પ્રજાનાં આયુષ્ય દૂંકાં થઈ જવાથી એક આ પણ એક ભ્રાંતિ પ્રજાને સહજ થવા પામી છે, જે મનુષ્યો કુટિલ હોય છે અને પ્રપંચી હોય છે, તેમની તે પ્રકારની અનાર્થ કુચલતા વડે વ્યવહારમાં ઊંચી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે અત્ય સમયમાં આજે મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઓછું હોવાને લીધે મગ્સને ઘરણ થઈ રહે છે, અને તેમની અવિહિત પ્રવૃત્તિ કે પ્રપંચનું ફળ તેમને શું મળે છે, તે જગત જ્યાં ઘટતું નથી; તેમ જ જે સદાચારી

મનુષ્યો છે તેમને આરબમાં કટ પડે છે તથા તેમને નિકટ સ્થિતિમાં જ્યારમાં પડી રહેવું પડે છે, પરંતુ તેમના સમયમાં આવી સ્થિતિ કઈ નિરતર બની રહેતી નથી યોગ્ય કાલે તેમને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેમના સદાચારના ફળરૂપે મળે છે જ પરંતુ તેમનું આયુષ્ય ટૂંકું હોવાથી તે આ જન્મમાંથી ચાલ્યા જાય છે, અને તેથી જન્મતને એ ભ્રાતિ સહજ થાય છે, કે દુરાચારીને દુઃકર્મનું અને સદાચારીને સત્કર્મનું ફળ કેમ નથી મળતું, અથવા મળતું હશે, કે કેમ? પરંતુ આ પ્રકારની ભ્રાતિ યજમા પ્રજાના અલ્પ આયુષ્ય પણ કારણ ભૂત છે જે પ્રજાનું આયુષ્ય ઇશ્વર વર્ષનું હોય તો આ જન્મમાં જ અને આ લોકમાં જ જન્મતને જણાઈ આવે, કે અમુક કર્મનું ફળ શું મળે છે પણ પ્રજાના આયુષ્ય ટૂંકા હોવાને લીધે કર્મોના વિષયક થાય તે પૂર્વે તો તે મરણને શરૂ થાય છે, જેથી કયા કર્મનું ફળ મળે છે, તે જન્મતને તેમ જ તેને વર્તમાન સમયમાં સ્પષ્ટ થતું નથી પરંતુ તેટલા ઉપરથી એવો નિશ્ચય કઈ સ્થાપી શકાતો નથી, કે ખોટાનું ફળ સાચું મળે છે, અને સારાનું ફળ ખોટું મળે છે અથવા ખોટાનું ખોટું ફળ નથી મળતું વા સારાનું સાચું ફળ નથી મળતું કર્મફળપ્રદાતા સત્તા આ જન્મમાં સર્વજ્ઞ છે અને તે યોગ્ય યોગ્ય ફળને જ યોગ્યસમયે પ્રજાગણે છે તેથી આવી ભ્રાતિને વધ મરણનું કઈ જ વિચારણાને પ્રયોજન નથી સત્કૃતિનું ફળ શુભ જ મળનાર છે, એમ દૃઢ માનીને વિવેકીએ સત્કૃતિથી કદી પણ ભ્રષ્ટ થવું ઉચિત નથી જે આજે કુકૃતિ વા અવિદિત પ્રતિષ્ઠા કરે છે તેમને યોગ્ય સમયે, કદાચ આજે તેનું ફળ ન મળતું જણાય તોપણ—યોગ્ય ફળ મળશે જ, એમ ધારીને તેવી કૃતિમાં બુદ્ધિમાને પ્રાપ્તિને પણ પ્રવેશ કરતું નથી.

પૂર્વે જ્યારે ચારિત્ર્યસપન્ન સીપુરોએ ઇલા ત્યારે તેમની પ્રજા પણ ચારિત્ર્યસપન્ન થતી હતી, અને આજે ચારિત્ર્યથી રહિત પ્રજા જેવામાં આવે છે તો તેમની પ્રજા પણ તેવી જ થતી જેવામાં આવે છે આપણ દેશની સ્થિતિ આપણને સુચાત જ છે, કે પૂર્વના જેવા ચારિત્ર્યસપન્ન સીપુરો આપણ દેશમાં આજે નથી જ પાકતાં, અને તે જ પ્રમાણે મુરોપ આદિ દેશોમાં પણ ત્યાંના વિદ્વાનો એ જ પેકાર કરી રહ્યા છે, કે ‘પ્રજાની ઉન્નતિ

થાય છે એમ આજે માનવામાં આવે છે, પણ તે ભૂલ છે; કારણ કે પૂર્વના જેવાં સ્ત્રીપુરુષો હવે પાકતાં નથી, અને પ્રજાની અવનીતિ ન પ્રતિદિન થતી હોવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે સર્વજન પ્રજાની અવનીતિ ન થતી જણાય છે. આ અવનીતિથી આપણે ધોને અગ્રીને આપણી ભવિષ્યની પ્રજાને બચાવવાનો એક જ માર્ગ છે, કે આપણે ચારિત્ર્યસંપન્ન થવું. જો આપણે ચારિત્ર્યસંપન્ન નહિ થઈશું તો આપણી પ્રજા પણ તેવી જ થશે અને હજી પણ તેમની અવનીતિ થતાં તે અનેક દુઃખોને ભોગવી વિનાશને જ પામશે. તેથી આપણા પોતાના હિતને માટે અને સુખને માટે તથા ભવિષ્યની આપણી પ્રજાના હિતને માટે તથા સુખને માટે સહેલાં પડે તેટલાં કષ્ટ સહીને પણ આપણે ચારિત્ર્યસંપન્ન થવાની અનિવાર્ય અજ્ઞ છે.

ધણ મનુષ્યો સમજે છે, કે તિલક જેવા, કે પીરોજયા મહેતા જેવા, કે એવા જ બીજા રાજ્ય-વિષયક (પોલિટિકલ) ભાષતમાં આગળ પડીને જાગ લેનાર જ મોટા પુરુષો થઈ શકે છે. પરંતુ આ સમજવાનું વધાર્યું નથી જ. મધ્યમે તિલક કે પીરોજયા મહેતા થવાની ક્ષમી અજ્ઞ નથી. સૌ છોને માટે પોતપોતાના અધિકારાનુસાર એક સેત્ર નિર્માણ થયેલું છે, તેમાં પ્રગતિને કરતાં તે પણ મહાપુરુષ થઈ શકે છે, તેમના જેટલી કીર્તિ મેળવી શકે છે, અને અન્યનું તેટલું જ, કે તેથી પણ વિશેષ હિત કરી શકે છે. આ સેત્ર તે ચારિત્ર્યનું છે. અને આ સેત્રમાં મનુષ્યો સત્ય, નીતિ, ભરિત, અહિંસા વગેરે વિવિધ ધાખમાં તેનું તેનું સર્વોત્તમ પ્રકારે પાલન કરીને પોતાને અદ્વિતીય કહેતારવે છે તો તેમણે તિલક કે પીરોજયા મહેતા કરતાં કંઈ બોધું કર્યું છે, એમ નહિ જ કહી શકાય. તેથી કરીબમાં કરીબ મનુષ્ય પણ આપણા દેશમાં, કે અન્ય દેશમાં ધારે તો દેશના કલ્યાણ માટે આજે રાજ્ય-દ્રારી વિષયમાં આગળ પડતો જાગ લઈને મોટા ગણતા મનુષ્યો જેટલું જ કે તેથી પણ વિશેષ કરી શકે છે, સ્વસ્થમાં એ જ, કે પ્રત્યેક મનુષ્યે ચારિત્ર્ય-સંપન્ન થવાની અજ્ઞ છે, અને તે જો તે કોઈ તો તેની સ્વપરિત્યાગ કરવા મોગ્ય કર્યું છે જ.

એક અંગ્રેજ ખુસાફર પૂર્વે આપણા દેશમાં આવ્યા હતા અને તે પોતાની તવારીખમાં લખી ગયા છે કે 'આઈ હેવ સીન ફ્રેસ ટુ ફ્રેસ એ નેશન ઓફ ફિલિસોફર્સ—મેં મારા પ્રત્યક્ષ નેત્રોએ તત્ત્વવિદ્યાથી ભરેલા એક દેશ જોયો છે.' આ પુરુષના લખવા પ્રમાણે પૂર્વે આપણા દેશમાં ઘેરેઘેર આવી ચારિત્ર્યસંપન્ન પ્રજા જોવામાં આવતી હતી. તેને હેઠાણે આજે આખા દેશમાં ફરી વળતા અસંખ્ય તારાગણમાં રહેલા રોક ચંદ્રમાની પેઠે ખુલ્લેખાંચરે કોઈ કોઈ જ એવી વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે, એ દેશના વિનિષ્કાતનું સામાન્ય ચિહ્ન નથી! પરમાત્મા આ પ્રજાને તેની પૂર્વની દેવસદૃશ સ્થિતિમાં સ્થાપે, એ જ તેમના પ્રતિ સ્થાયા હકાવની પ્રાર્થના છે.

પાલમાં દેશીદ્રવ્ય કરવા ઈશ્વરનાર મનુષ્યો તેને માટે કળાગુન્નરની ધણી જરૂર છે, ફરજિયાત કેળવણીની વધારે જરૂર છે, બે-કોની જરૂર છે, વિજ્ઞાનની જરૂર છે, સ્વચ્છતાની જરૂર છે, સ્વનંતરતાની જરૂર છે અને આવી બીજી અનેક પ્રકારની જરૂર છે, એમ આલોચ કરીને કહી શકાય છે. આ વસ્તુઓની પણ જરૂર છે, તેની ના નથી. પણ આ સર્વમાં જેની વિશેષ જરૂર છે, તેથી વસ્તુ તે ચારિત્ર્ય છે. ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં અને સર્વ સંકટ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. ચારિત્ર્યથી આ લોક અને પરલોક ઉભય સુખપ્રદ થાય છે.

શીમાન્ જાંપી કે જેમને અનેક વખત આફ્રિકાની સરકારે કેદમાં નાખ્યા હતા, તથા જેમના અભિપ્રાય અને વર્તનને અનુકૂલ નહું ગણાવ્યું, છતાં પણ ત્યાંના અધિકારીઓ એકમતે કબૂલ કરતા હતા, કે તે એક ઉત્તમ ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષ છે. આમાં અને આથી પણ અનેક ગુણ ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીપુરુષો આપણા દેશમાં પાકવાની જરૂર છે. કલકત્તેથી રેવરન્ડ સેન્ટ એન્ડ્ર્યુસ જેવા જગારે પ્રથમ તેમને આફ્રિકામાં મર્યાદા હતા ત્યારે તેમણે તેમને પને પડીને તેમની ચરમરજને જાનને મસ્તકે અનેક મૂંઝવણોના દેખતાં ચક્રાંચે હતી. આ જ પ્રમાણે ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષો સર્વજન પૂજાન્વરે અને સંમાનને પાત્ર થાય છે જ.

તમે ગમે તેટલા શ્રીમાન હો, ગમે તેટલા ધીમાન હો, કે તમે ગમે તેટલા અધિકારને પ્રાપ્ત હો, પરંતુ જો તમારામાં એક ચારિત્ર્ય નથી તો તમારામાં કંઈ જ નથી એમ નિશ્ચય સમજો. ચારિત્ર્ય વિના આ સૌ એકઠા વિનાના મીઠા જોવું છે. અને જો તમે ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત છો તો તમે સર્વ-સ્વને પ્રાપ્ત છો, એ સત્ય કયીને સમજાવો. ચારિત્ર્યનો કદી પણ દૂર નથી હો નહિ. સર્વ સમયમાં તેને પ્રાપ્તનુદય ગમીને રહી રહો.

લોર્ડ કર્ઝને હિંદુસ્તાનની પ્રજાને માટે પૂર્વે એક વખત આરોપ કર્યો હતો, કે હિંદુઓ જૂઠા (લાપ્સ) છે. આ વખતે આખું હિંદુસ્તાન કંકળી ઊઠ્યું હતું અને શું બીજી પ્રજાઓ તેવા દોષવાળી નથી, એવો આક્ષેપ કરવાને તત્પર થઈ ગયું હતું. આપણી પ્રજાના કોઈ દોષનું દર્શન કરવાને અમારે કહેવાનું નથી, પણ આપણી પ્રજાએ પાછા વળીને પોતાના પ્રતિ જોઈ ધટ્ટે છે કે આ આક્ષેપ જો તેમણે કર્યો હતો તેમ કરવામાં કંઈ વાસ્તવિક હતું કે કેમ? બીજી પ્રજાઓ ગમે તેવી હોય, તેથી આપણે શું? આપણે જો સુધરવું હોય તો આપણી પોતાની જ અપૂર્ણતા પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિ કરવી અને તેને દૂર કરવી, એ જ હિત કર છે. પરિશ્રદ્ધ, મુપિશ્ચિર, નગરાજ અને એવી બીજી સત્યગ્રતનું પાલન કરનારી આપણા દેશમાં આજે કેટલી વ્યક્તિઓ છે? એક પણ નહિ જ. તેથી જો આપણા પોતાના પ્રતિ આપણે પાછા વળીને જોઈશું તો જણાશે કે, આપણે ધણા નીચે ઊતરી ગયા છીએ, તથા ચારિત્ર્યવિહીન થઈ રહ્યા છીએ.

ક્યાં છે? આપણા દેશમાં આજે ધર્મ, અર્જુન, લક્ષ્મણ, ભરત, યજુન્ન, સીતા, દમયંતી, તારામતી, અનસૂયા, વિશ્વામિત્ર, વાસવકથ, પ્રતાપ સિંહ, ધિવાજ, બુદ્ધ, ગોરાંજ, સંકર, તુકારામ, ક્રોર, નરસિંહ મહેતા, મોરાંજાઈ, પરિશ્રદ્ધ અને એવી બીજી ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્યસંપન્ન વ્યક્તિઓ ક્યાં છે? આવી ચારિત્ર્યસંપન્ન વ્યક્તિઓનો આપણા દેશમાં કંઈ વખતથી દુકાવ પડેલો છે, એ વાર્તા અસત્ય છે શું? લેશ પણ નહિ જ. તેથી આપણી પ્રજાએ આજે ઉત્તમ ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત કરવાનો અનિવાર્ય અગત્ય છે.

એક અંગ્રેજ બુસાફર પૂર્વે આપણા દેશમાં રાખ્યા હતા અને તે પોતાની તવારીખમાં લખી ગયા છે કે 'આઈ હેવ સીન ફ્રેસ ટુ ફ્રેસ એ નેશન ઓફ ફિલોસોફર્સ—મેં મારાં પ્રત્યક્ષ નેત્રોરો તરવવિદોથી ભરેલા એક દેશ જોયો છે.' આ પુરુષના લખવા પ્રમાણે પૂર્વે આપણા દેશમાં ઘેરેઘેર આવી ચારિત્ર્યસંપન્ન પ્રજા જોવામાં આવતી હતી. તેને ઠેકાણે રાખે આખા દેશમાં ફરી વળના અસંખ્ય તારાગણમાં રહેલા એક ચંદ્રમાની પેઠે ખૂણેખાંચરે કોઈ કોઈ જ રોવી વ્યક્તિઓ જોવામાં આવે છે, રો દેશના વિનિપાતનું સામાન્ય ચિહ્ન નથી! પરમાત્મા આ પ્રજાને તેની પૂર્ણની દેવસદૃશ સ્થિતિમાં રચાવે, રો જ તેમના પ્રતિ સાચા હૃદયની પ્રાર્થના છે.

હાલમાં દેશોદય કરવા ઈચ્છનાર મનુષ્યો તેને માટે કળાકુન્નરની ઘણી જરૂર છે, ફરજિયાત કેળવણીની વધારે જરૂર છે, બેન્કોની જરૂર છે, વિજ્ઞાનની જરૂર છે, સ્વરાજ્યની જરૂર છે, સ્વતંત્રતાની જરૂર છે અને આવી બીજી અનેક પ્રકારની જરૂર છે, એમ આલોચ કરીને કહી રહ્યા છે. આ વસ્તુઓની પણ જરૂર છે, તેની ના નથી. પણ આ સર્વમાં જેની વિશેષ જરૂર છે, તેવી વસ્તુ તે ચારિત્ર્ય છે. ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં અન્ય સર્વ સહજ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. ચારિત્ર્યથી આ લોક રાને પરલોક ઉભય સુખપ્રદ થાય છે.

કીમાન્ જાંધી કે જેમને રાનેક વખત આફ્રિકાની સરકારે કેદમાં નાખ્યા હતા, તથા જેમના રાબિપ્રાપ્ત રાને વર્તનને રાનુકૂલ નહું ગણાવું, છતાં પણ ત્યાંના અધિકારીઓ રોકમતે કબૂલ કરતા હતા, કે તે એક ઉત્તમ ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષ છે. આવાં રાને રાણો પણ રાનેક ગુણ ચારિત્ર્યસંપન્ન સ્ત્રીપુરુષો આપણા દેશમાં પાકવાની જરૂર છે. કલકત્તેથી રેવરન્ડ સેન્ટ રોન્ડુગુસ જેવા જ્યારે પ્રથમ તેમને આફ્રિકામાં મળ્યા હતા ત્યારે તેમણે તેમને પગે પડીને તેમની ચરસુરજને પોતાને મસ્તકે અનેક મુશ્કેલીઓના દેખતાં ચકાવી હતી. આ જ પ્રમાણે ચારિત્ર્યસંપન્ન પુરુષો સર્વજન પૂજાત્વને અને સંમાનને પાત્ર થાય છે જ.

પ્રજા આજે જે પ્રકારના બળને ઈચ્છે છે, તે પ્રકારનું અને તેથી સહસ્રગુણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું દેવકોટિ અને ઈષ્ટકોટિમાં પ્રાપ્ત થવું લૌકિક અલૌકિક બળ ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્ય વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે પ્રજા વિવક્ષુ જ્ઞાનેશ્વર્યસંપન્ન હતી, તેનું કારણ એ હતું, કે તે ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્યવાળી હતી. પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્ત ઈશ્વર, અંતર્યામીરૂપે રહેલા છે, અને તે પોતાના જ્ઞાનેશ્વર્યને ત્યારે જ પ્રગટ કરે છે, કે જ્યારે મનુષ્ય ઉત્તમ ચારિત્ર્યયુક્ત જીવનને ગાળે છે.

ઉત્તમ ચારિત્ર્ય એ વિવિધ પ્રકારનાં લૌકિક અલૌકિક જ્ઞાન તથા એશ્વર્યને પ્રકટ કરવાની પ્રભુશક્તિ છે. જે આ પ્રભુશક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તે તેને પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે તેનો ત્યાગ કરે છે, તે તેનાથી સહસ્ર યોગ્ય દૂર જ રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્ય વડે મનુષ્ય વ્યવહાર પરમાર્થને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છે, તે લૌકિક અલૌકિક બળને પ્રાપ્ત થાય છે, અપૂર્વ અને વાસ્તવ શુભશાંતિને વરે છે, પોતાની પાછળની પ્રજાનું પરમ કલ્યાણ કરવામાં નિમિત્ત થાય છે, અને પરિણામે અતિ અલ્પ સમયમાં આ વિશ્વમાં ચિખર-રૂપ જે સ્થિતિ મનાઈ જાય તેને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. તેથી સ્વપરના હિતાર્થે તથા વાસ્તવ શુભના ભોગ્યાર્થે અને સ્વપરની વાસ્તવ પ્રગતિ અને ઉન્નતિને અર્થે એક ચારિત્ર્ય જ પ્રાપ્ત્ય છે.

વર્તમાન આર્થ પ્રજાનું જીવન મોટે ભાગે ચારિત્ર્ય રહિત જોવામાં આવે છે તથા પ્રતિદિન તેનો ઘાસ થતો જાય છે, એ ઘોઝસ્પદ જ છે! આ પ્રકારનું જીવન એક આર્થને સાથે તેવું નથી જ આપણે આર્થ છીએ. આર્થ યજ્ઞમાં જ જોરવ અને જે વિધાવ ભાવ રહેલા છે તે વિવક્ષુ છે. આપણે વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મીકી જેવાનાં દેવોથી અત્મનું ઉત્કૃષ્ટ, નિઃસ્વ-

જે આપણે સાવધ થઈને આપણા મૂળ પ્રભવસ્થાન પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીશું અને ઊંચે ચઢવાને પ્રયત્ન કરીશું, તો આ સૃષ્ટિના કોઈ ગંડન નિયમ પ્રમાણે ડાહ્યા પણ આપણા હૃદયના અત્યંત ઊંચા પ્રદેશમાં આપણા પૂર્વજોના સંસ્કાર ગુમ અને સુમ પડેલા છે, તેમને જાગૃત કરીને આપણે ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ શકીશું જ. અને આને માટે જે જ વસ્તુની પ્રધાનપણે જરૂર છે. એક મહત્ત્વાકાંક્ષા અને અન્ય ઉત્તમ ચારિત્ર્ય. તેથી જો આપણું પિતાનું અને આપણા અંશરૂપ આપણી ભાવિ પ્રજાનું હિત આપણને વડાનું હોય તો આપણે ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

જો તમને રામનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, તમને યુધિષ્ઠિરનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, ભરતનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, સીતાનું રચનું હોય તો તેવાં, દુર્મયંતી કે તારાનું રચનું હોય તો તેવાં, શિવાજીનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, હરિશ્ચંદ્રનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, બુદ્ધનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, વિશ્વામિત્રનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, કે એવા મહાપુરુષો અને દેવી સીબોમાંથી જેમનું ચરિત્ર રચનું હોય તેવાં થવાને યત્ન કરો. આ સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રને તમે ન જાણના હો તો આપણાં યાત્રામાંથી તેમને જાણો અને તેમાંથી તમને જેમનું ચરિત્ર રચનું હોય તેવાં થવાને તમારાથી વર્તમાન જીવનમાં બની શકે તેટલો સાચા અંતઃકરણથી પ્રયાસ કરો. અને આ પ્રમાણે આવા મહાપુરુષના ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત થતાં તમે વાસ્તવ સુખચાંતરી મુક્ત થશો, તથા તમને આ લોકનું સામ્રાજ્ય મેળવનું સહજ થશે, એટલું જ નહિ પણ ત્રિભુવનનું સામ્રાજ્ય મેળવવાના પણ તમે અધિકારી થઈ શકશો.

પ્રજા આજે જે પ્રકારના બળને ઈચ્છે છે, તે પ્રકારનું અને તેથી સહસ્રગુણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું દેવકોટિ અને ઈષ્ટકોટિમાં પ્રાપ્ત થવું લૌકિક અલૌકિક બળ ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્ય વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે પ્રજા વિવશસ્તુ જ્ઞાનેશ્વરસંપન્ન હતી, તેનું કારણ એ હેતુ, કે તે ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્યવાળી હતી. પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં સર્વશ અને સર્વશક્ત ઈશ્વર, અંતર્ધર્મારૂપે રહેલા છે, અને તે પોતાના જ્ઞાનેશ્વરને ત્યારે જ પ્રગટ કરે છે, કે જ્યારે મનુષ્ય ઉત્તમ ચારિત્ર્યપુક્ત જીવનને ગાળે છે.

ઉત્તમ ચારિત્ર્ય એ વિવિધ પ્રકારનાં લૌકિક અલૌકિક જ્ઞાન તથા જ્ઞાનેશ્વરને પ્રગટ કરવાની પ્રણાલિકા છે. જે આ પ્રણાલિકાનો સ્વીકાર કરે છે, તે તેને પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે તેનો ત્યાગ કરે છે, તે તેનાથી સહસ્ર યોગ્ય દૂર જ રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારના ચારિત્ર્ય વડે મનુષ્ય વ્યવહાર પરમાર્થને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છે, તે લૌકિક અલૌકિક બળને પ્રાપ્ત થાય છે, અપૂર્વ અને વાસ્તવ સુખચાંતિને વરે છે, પોતાની પાછળની પ્રજાનું પરમ કલ્યાણ કરવામાં નિમિત્ત થાય છે, અને પરિણામે અતિ અલ્પ સમયમાં આ વિશ્વમાં યિશ્વરૂપ જે સ્થિતિ મનાઈ છે તેને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. તેથી સ્વપરના હિતાર્થે તથા વાસ્તવ સુખના ભોગ્યાર્થે અને સ્વપરની વાસ્તવ પ્રગતિ અને ઉન્નતિને અર્થે એક ચારિત્ર્ય જ પ્રાપ્ત્ય છે.

વર્તમાન આર્થ પ્રજાનું જીવન મોટે ભાગે ચારિત્ર્ય રહિત જોવામાં આવે છે તથા પ્રતિદિન તેનો હાસ થતો જાય છે, એ સોક્કરૂપક જ છે! આ પ્રકારનું જીવન એક આર્થને જોળે તેવું નથી જ આપણે આર્થ છીએ. આર્થ શબ્દમાં જે ગીરવ અને જે વિશાલ ભાવ રહેલા છે તે વિવશસ્તુ છે. આપણે વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, શત્રુઘ્ન જેવાનાં દેવોથી પણ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ, ઋષિમુનિઓના કૃત્રિમમાંથી હિતરી આવીએ છીએ. તેમની અને ઊંડાની આપણી સ્થિતિ જ્યારે ક્રેટલું અંતર છે તેની કલ્પના કરવાને, કે તેને જ્યારે રૂપમાં જલ્પવાને આપણે શક્તિમાન પણ નથી, એટલા અધ્યપ્રદેશમાં આપણે હિતરી રવા છીએ. વાસ્તવિક રીતે આપણે આર્થ મહેલગરવાને પાત્ર નથી. જ મળ્યો તેમજ.

જે આપણે સાવધ થઈને આપણા મૂળ પ્રભવસ્થાન પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીશું અને ઉચિ ચરવાને પ્રયત્ન કરીશું, તો આ સુદિના કોઈ જાડન નિયમ પ્રમાણે હજી પણ આપણા હૃદયના અત્યંત ઊંડા પ્રદેશમાં આપણા પૂર્વજોના સંસ્કાર ગુપ્ત અને સુપ્ત પડેલા છે, તેમને જાગૃત કરીને આપણે ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ શકીશું જ. અને આને માટે બે જ વસ્તુની પ્રધાનપણે જરૂર છે. એક મહત્ત્વાકાંક્ષા અને અન્ય ઉત્તમ ચારિત્ર્ય. તેથી જે આપણું પોતાનું અને આપણા અંધારૂપ આપણી ભાવિ પ્રજાનું હિત આપણને વડાશું હોય તો આપણે ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

જે તમને રામનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, તમને મુષિશ્ચિરનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, ભરતનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, સીતાનું રચનું હોય તો તેવા, દમયંતી કે તારાનું રચનું હોય તો તેવા, શિવાજીનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, હર્ષિશ્ચંદ્રનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, બુદ્ધનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, વિશ્વામિત્રનું ચારિત્ર્ય રચનું હોય તો તેવા, કે એવા મહાપુરુષો અને દેવી સ્ત્રીઓમાંથી જેમનું ચરિત્ર રચનું હોય તેવા થવાને યત્ન કરો. આ સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રને તમે ન જાણતા હો તો આપણાં યાત્રમાંથી તેમને જાણો અને તેમાંથી તમને જેમનું ચરિત્ર રચનું હોય તેવા થવાને તમારાથી વર્તમાન જીવનમાં બની શકે તેટલો સાચા અંતઃકરણથી પ્રયાસ કરો. અને આ પ્રમાણે આવા મહાપુરુષના ચારિત્ર્યને પ્રાપ્ત થતાં તમે વાસ્તવ શુભચાંતિથી પુક્ત થશો, તથા તમને આ લોકનું સામ્રાજ્ય મેળવનું સંભવ થશે, એટલું જ નહિ પણ ત્રિભુવનનું સામ્રાજ્ય મેળવવાના પણ તમે રાધિકાગી થઈ શકશો.

૧૫ : મહાપુરુષોની કાર્યસિદ્ધિનો આધાર પોતાના જ ઉપર હોય છે

સત્તા સિદ્ધિઃ સ્વત્વે મવતિ મહતાં નોપકરણે ।

જેમને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવી છે તેમણે બીજના ઉપર આધાર રાખવો પરત્વે તેમ નથી. સાધારણ કાર્યો પણ જે બીજના ઉપર આધાર રાખવામાં આવે છે તો જેનાં જેઈએ તેવાં તથા જેટલા સમયમાં થવાં જેઈએ તે સમયમાં થતાં નથી, તો મોટાં કાર્ય બીજનો આધાર રાખવાથી થઈ શકે, એ અસંભવિત જ છે.

સાધારણ રીતે એ જનસ્વભાવ જોવામાં આવે છે, કે બીજના ઉપર આધાર રાખવાનું મનુષ્યોને મન થાય છે. બીજ મનુષ્યો પોતાનાં કાર્ય કરી આપે અથવા તો પોતાને સહાય કરે, એવી વૃત્તિ સાદજ સ્વભાવે જ મનુષ્યોમાં રહેતી જણાય છે. પણ આ વૃત્તિ દિનકર નથી જ. આવૃત્તિ એ પ્રમાદના ફળરૂપે પ્રકટે છે અથવા તો જે સામાન્યનું પોતાનામાં અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જેઈએ તેને નિઃ સ્વીકારવાને લીધે પ્રકટે છે. પરંતુ સમય જતાં બીજના ઉપર આધાર રાખવાથી કેવું પરિણામ આવે છે, વા કેવું ફળ થાય છે તે સ્પષ્ટ થવા વિના નથી જ રહેતું.

બીજ મનુષ્યો તે આપણે નથી જ. અને તેથી આપણાં પોતાનાં કાર્ય માટે જેટલી આપણને કાળજી હોવી ઘટે છે તેટલી કાળજી બીજને નથી હોતી. જેકે નિકટના સંબંધી, કે નિકટના મિત્રો આપણાં કાર્ય માટે પ્રસન્ને કાળજી જણાવે છે. પરંતુ તે જેટલી અપણા અંતરમાં હોય છે તેટલી ઊંચી તેમને નથી જ હોતી. પરિણામે કદાચ તે કાર્ય નથી થતું તો આપણને જે લાજણી થાય છે વા આપણને જે લાંબિ થાય છે, તેનું તેમને કંઈ જ થતું નથી. આપણાં પોતાની કાર્યસિદ્ધિના લાજાનિનો જેનો વિચાર આપણને હોય છે તેના અન્યને નથી જ હોતો. કારણ એ જ છે, કે આપણે તે તે નથી, અને તે તે આપણે નથી.

જે કાર્ય આપણે કરવા ધાર્યું હોય છે તેની જેટલી મહત્તા આપણને જ્ઞાન હોય છે તેટલી કદાચ બીજને જ્ઞાન હોતી નથી. અને તેથી બીજ કદાચ તે કાર્ય કરે છે, તો પણ જે તત્કાલ દઈને તેમણે તેને કરવું જેઈએ.

તે દઈને તે કરતા નથી. અને તેથી માટે ભાગે બીજના ઉપર આધાર રાખવાથી અધિજય જ મળે છે.

પૂર્વે જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે અથવા જેમણે જેમણે મહાન કાર્ય કર્યા છે તે સર્વ કેવલ પોતાના જ ઉપર આધાર રાખનાર હતા. જે તેમણે બીજના ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તો તે તે કાર્યને ન જ કરી શક્યા હોત. તેથી તમારે જે તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવી હોય તો તમે તમારા સંબંધી ઉપર, કે તમારા મિત્ર ઉપર કદી પણ આધાર રાખતા નહિ. તેને સિદ્ધ કરવાને તમે તમારા પોતાના જ પગ ઉપર ઊભા રહેજો. જે તમે બીજના ઉપર આધાર રાખ્યો તો એ નિશ્ચય કરીને જાણજો, કે તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા તમે વર્તમાન જન્મમાં નહિ જ સિદ્ધ કરી શકો.

હા, તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાનો તમે યત્ન કરો અને તમને અન્યની સહાય મળે તો તેનો સ્વીકાર કરતાં અડચણ નથી. પરંતુ આરંભમાં કદી પણ બીજની સહાય ઉપર તમારી કાર્યસિદ્ધિનો આધાર રાખ્યો નહિ. અથવા તો બીજની કદાચ તમને સહાય ન મળે તો તેથી નિરાશ થયો નહિ; પણ તમારા પોતાના જ સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખીને તેને સિદ્ધ કરવાને યત્નથીલ થજો.

અનેક મનુષ્યો આજે એવી કુરિયાદ કરતાં જેવામાં આવે છે, કે 'અમને કોઈ સર્ગુ સહાય કરનાર નહિ, અમને કોઈ મિત્ર મદદ કરનાર નહિ, અને અમારો હાથ ઝાલનાર આ જગતમાં કોઈ નથી તો, અમે કેવી રીતે આગળ વધી શકીએ? બાકી અમારામાં યોગ્યતાની કંઈ ખામી નથી.' વગેરે. પરંતુ આ પ્રકારનું આ મનુષ્યોનું બોલવું, એ અનુચિત જ છે. અને જ્યાં સુધી આ મનુષ્યો આ પ્રમાણે ભડખતા બેસી રહે છે ત્યાં સુધી તેમની પ્રગતિ નથી જ થતી. ચિંતા નથી. જગતમાં એક પણ મનુષ્ય આપણને સહાય કરનાર ન હોય તો તેની લેણ પણ ચિંતા નથી, આપણે અને આપણમાં રહેલા ઈશ્વર એ બે કોઈ પણ કાર્યને સિદ્ધ કરવા માટે, આકાશપાતાળ એક કરવાં હોય તો તે કરવાને માટે, કે ત્રિભુવનને વશ વર્તાવવું હોય તો તે કરવાને માટે પૂર્ણ છીએ, એમ દૃઢ કાલ્પાપૂર્વક માનીને

પુરુષપ્રયત્નને સેવવો ઘટે છે. અને આ પ્રમાણે પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને અવશ્ય સિદ્ધ કરે છે જ.

પોતાની આજુબાજુ પોતાના જેવાં કુશલ અને સમર્થ મનુષ્યો આપને સહાય કરનાર નથી, એમ માનીને નિરાશ થવાનું કંઈ જ પ્રયોજન નથી. પરંતુ જેવાં મનુષ્યો આપણને સહાય કરનાર હોય, કે મિત્રકુલ ન હોય તેોપણ નિરાશાવશ ન થતાં કેવલ સ્વાત્માશ્રય ઉપર જ આધાર રાખીને ઝઝૂમવું પડે છે.

રાવણ જેવી અત્યંત સમર્થ વ્યક્તિને જીતવા માટે જ્યારે શીરામમંદ્ર-જીએ વનમાંથી તેજારી કરી ત્યારે તેમને કોની સહાય હતી? વાનરોની. છતાં પણ તેમણે તેમનો સ્વીકાર ક્યો અને પોતાના આત્મામાં શાસ્ત્ર રાખીને તેમણે મુલનો પ્રારંભ ક્યો અને પરિણામે વિજયને વર્ષા.

આ જ પ્રમાણે મહાપુરુષો કાર્મસિદ્ધિનો આધાર બીજના ઉપર કદી પણ રાખતા નથી, પણ કેવલ પોતાના જ ઉપર રાખે છે. તેમ તમે પણ તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા હો, કે મહાપુરુષ થવા ઈચ્છતા હો તો બીજના આધારે કદી પણ રહેશો નહિ. પરંતુ કેવલ તમારા પોતાના જ આધાર ઉપર રહેજો.

હા, મનુષ્યને આરંભમાં એવી શંકા થાય છે, કે હું એકલો મારી આવી મોટી મહત્વાકાંક્ષાને કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકીશ. પરંતુ આવી શંકાને પણ સ્થાન આપવાનું લેય પણ પ્રયોજન નથી. ભલે જગતનું બીજું કોઈ મનુષ્ય તેને સાહાય્ય ન થાય, પરંતુ સાચી ઈચ્છાથી સાચો પ્રયત્ન કરનારને આ જગતના નિષામક સર્વશ્ચ ઈશ્વર અવશ્ય સહાય કરે છે જ. અને સર્વવ્યક્તિમાન ઈશ્વરની સહાય તેને મળતાં તેનું કમું કાર્ય સિદ્ધ નથી થતું?

દિટ્ઠિભ પક્ષીનું દૃષ્ટાંત તો સુસિદ્ધ જ છે. તેણે મળના સચિ મહોદધિનો પરાજય કરવાનો ઉગ્ર નિશ્ચય કર્યો અને તેને માટે પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન તેણે કરવા માંડ્યો તો તેને સર્વ પક્ષી, અને પરિણામે વિષ્ણુ ભગવાનના સમર્થ વાહન ગરુડ પક્ષીની પણ સહાય મળી, અને તેનો નિશ્ચય સફળ થયો; તો તમે એક દિટ્ઠિભ પક્ષીથી પણ ગયા છો, કે તમારી મહત્વાકાંક્ષા તમે ન સિદ્ધ કરી શકો? તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને જો તમારામાં

સાચી ઈચ્છા છે અને તમે જે સાચો અંતઃકરણપૂર્વક પુરુષપ્રયત્ન કરો છો તો આ જગત અને જગદધિપતિ ઈશ્વર તમને સહાય કરે છે જ. -તેથી તમે એકલા જ હો, અને કોઈ પણ તમારો હાથ ઝાલનાર ન હોય, કે તમને કોઈ જ સહાય કરનાર ન હોય તો નિરાશ થતા નહિ. પણ તમારા પોતાના ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખીને તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને નિશ્ચય કરજો અને તમને સર્વ અનુકૂલતા આ વિશ્વના કોઈ અગમ્ય નિયમાનુસાર થઈ આવશે જ.

તે જ વાસ્તવ મહાપુરુષ થવાને યોગ્ય છે, કે જેને કંઈ પણ સહાય ન હોય છતાં તે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ત્યજતો નથી. પણ જેમ તે નિરાધાર તેમ તે ઊંચી અને ઊંચી જ કંપનામાં રમતો રહે છે. આવા પુરુષો જ મહાપદમાં સ્થાપાવાના સાચા અધિકારી છે. ઈશ્વર તેમને, તે ગમે તેટલા નિકૃષ્ટ સ્થાનમાં હોય તોપણ ત્યાંથી ઊંચકીને એક મહાપદમાં સત્વર સ્થાપી દે છે જ.

પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરવાને ઈચ્છતા છ વર્ષના બાળક થી વને કોની સહાય હતી, કે તેમણે કોની સહાય ઉપર આધાર રાખ્યો હતો? તેમણે પોતાના અંતર્યામી ઈશ્વરના ઉપર આધાર રાખીને તપશ્ચર્યાને આરંભી અને તેમણે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ થયેલી જોઈ, ત્યારે જ તપશ્ચર્યા-રૂપી પુરુષપ્રયત્નમાંથી વિરામ પામ્યા.

તેથી બીજા કોઈના ઉપર આધાર રાખતા નહિ. પણ તમારા પોતાના જ ઉપર આધાર રાખજો. તમને કોઈ પણ વ્યક્તિ સહાય કરનાર ન હોય તો તેની લેશ પણ ચિંતા કરતા નહિ. પણ તમારાથી બની શકે તેટલો ઉગ્ર પુરુષપ્રયત્ન કરજો અને એ દૃઢ કરીને સમજજો, કે તમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા તમે સિદ્ધ કરી શકશો જ.

બીજાના ઉપર આધાર રાખવાથી કે બીજાની મનુષ્યને સહાય મળવાથી તેનો જેટલો વિકાસ થવો જોઈએ તે નથી થતો. અને તેથી જ જેમને આ જગતમાં વિશેષ અનુકૂલતા જોવામાં આવે છે, તેવા મનુષ્યો ભાગ્યે જ કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે છે. પરંતુ જેમને કંઈ જ અનુકૂલતા નથી હોતી તેવા મનુષ્યો જ મોટાં કાર્ય કરી શકે છે, કે કરી શક્યા છે. તેથી જેમ મનુષ્ય બીજાના ઉપર ઓછો આધાર રાખે છે તેમ તેની ઉન્નતિ સત્વર થાય

તથા તેમ તે મહાન કાર્ય સત્વર કરી થકે છે

તેથી તમને તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરતાં વિઘ્ન નડે અથવા તેા કષ્ટ પડે, કે ગમે તે યાવ તોપણ ધીરને હારી જતા નહિ પણ કાર્ય-સિદ્ધિ સુધી ધીરને ધારણ કરી રાખીને, કેવલ પોતાના જ પગ ઉપર એક વીર પુરુષની પેઠે સ્થિર રહીને તમારી મહત્વાકાંક્ષાને સિદ્ધ કરજો

ધૂનિા અનેક મહાપુરુષોના જીવનગુણોત્તમે ન જાણના હો તેા જાણો અને તમને તરત જ એ વાર્તા પ્રથમ સ્પષ્ટ થયે કે, તે ઉપકરણમાં અર્થાત્ આજુબાજુની વ્યક્તિઓમાં આધાર રાખનાર ન હતા, પણ કેવળ પોતાના જ ઉપર આધાર રાખનાર હતા અને આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મનુષ્ય વિશ્વાસ રાખીને કેવળ પોતાના ઉપર આધાર રાખતાં ધીખતો નથી, ત્યાં સુધી તેના અંતરમાં જે અનન્ય ઐશ્વર્ય અને અનન્ય જ્ઞાન ગુપ્ત રહેલાં છે, તે પ્રકટ થતાં નથી, સ્વપ્નમાં તેનામાં ગુપ્ત રહેલું ઈશ્વરત્વ પ્રગટ થતું નથી તેથી મહા-પુરુષ કે ઈશ્વરસદૃષ્ટ જ્ઞાનગામર્થ્ય સંપન્ન થવા ઈચ્છનારે કેવલ પોતાના જ ઉપર અવર્ગમન રાખીને કાર્યસિદ્ધિ અર્થે પ્રયત્ન કર્ત વ છે અને આ પ્રમાણે જો તમે કરો છો તેા તમે એક સામાન્ય મનુષ્ય મત્રી એક મહાપુરુષ થઈ રહો છો, કે એક દીન અને શુદ્ધ રાગિણી મટીને નમર્થ ઈશ્વર થઈ રહો છો અને આ દુઃખ શું સામાન્ય છે? નહિ જ આ સ્થિતિ હિખરૂપ પરિણામી સ્થિતિ જ છે, કે જ્યાં પર કોઈ સ્થિતિ નથી તેથી તમે આ હિખરૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાઓ છો, કર્ત વ, પ્રાપ્ત્ય તથા જ્ઞાન્યના અવધિને—જાતને પ્રાપ્તો છો, અને તમારું પોતાનું સર્વોત્તમ કૃપાણુ વર્તમાન જન્મમાં જ કરીને અન્ય અનેક વ્યક્તિઓના કૃપાણુના લેનુભૂત થઈ ગયો છો

પ્રમાણ, કે જે દયાના નિધિ ગણાય છે તે વાચમે ઉપર દયા કરીને તેમનામાં મહત્વાકાંક્ષાને ઉત્થ કરવા કૃપાણુ થાઓ, અને તેમની તે